UNIVERZITET U SARAJEVU
FAKULTET POLITIČKIH NAUKA
ODSJEK: POLITOLOGIJA

KOLEKTIVISTIČKA POLITIKA I PARTOKRATSKE PRAKSE U POSTDEJTONSKOJ BOSNI I HERCEGOVINI

-magistarski rad-

Kandidat
Dženis Gasal
Broj indeksa: 140/II-UPD/19

Mentor
prof. dr. Elvis Fejzić

Sarajevo, (januar, 2022.)

2022.

ODSJEK: POLITOLOGIJA

KOLEKTIVISTIČKA POLITIKA I PARTOKRATSKE PRAKSE U POSTDEJTONSKOJ BOSNI I HERCEGOVINI

-magistarski rad-

Kandidat: Dženis Gasal

Broj indexa: 140/II-UPD/19

Mentor: prof. dr. Elvis Fejzić

Sarajevo, januar 2022.

Sadržaj

Skraćenice 1

Uvod 2

1. Teorijsko-metodološki okvir rada 3

1. Problem istraživanja 4
2. Predmet istraživanja 4
2.1. Kategorijalno-pojmovni sistem 4
3. Ciljevi istraživanja 6
3.1. Naučni (spoznajni) ciljevi istraživanja 7
3.2. Društveni (pragmatički) ciljevi istraživanja 7
4. Sistem hipoteza 8
4.1. Generalna hipoteza 8
4.2. Posebne hipoteze 8
4.3. Sistem varijabli 8
4.4. Sistem indikatora 9
5. Način istraživanja 10
6. Naučna i društvena opravdanost istraživanja 10
6.1. Naučna opravdanost istraživanja 10
6.2. Društvena opravdanost istraživanja 11
7. Vremensko i prostorno određenje istraživanja 11

2. Politološka poimanja kolektivističke politike i partokratije 12

2.1. Teorijsko određenje kolektivizma i kolektivističke politike 12
2.1.1. Etimološki korijeni i pojmovno definiranje kolektiva i kolektivizma 12
2.1.2. Kolektivni identiteti 14
2.1.3. Teorijsko određenje kolektivističke politike 15
2.1.4. Obrasci kolektivističke politike 17
2.2. Koncepcijska shvatanja partokratije i političkih partija 22
2.2.1. Nastanak političkih partija (stranaka) 22
2.2.2. Partijski (stranački) sistemi 22
2.2.3. Pojmovno definiranje političkih partija 23
2.2.4. Tipologija političkih partija 24
2.2.5. Koncepcijska shvatanja partokratije 29
2.2.6. Klasifikacija partokratskih režima vlasti 32
2.2.7. Partijska država 36

3. Historijski obrasci kolektivističke politike u Bosni i Hercegovini 38
3.1. Religijski i etnonacionalni identitet u bosanskohercegovačkoj politici 39
3.1.1. Kolektivni identitet i bosanska politika do Berlinskog kongresa 39
3.1.2. Kolektivistička politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1941. godine 40
3.1.3. Kolektivistička politika u postdejtonskoj Bosni i Hercegovini 42
3.1.4. Religijski i etnonacionalni karakter postsocijalističkih političkih partija 46
3.2. Uticaj klasnog identiteta na bosanskohercegovačku politiku 51
3.2.1. Klasni identitet i politika u Bosni i Hercegovini do formiranja jugoslavenske federacije . 51
3.2.2. Kolektivistička politika u Narodnoj i Socijalističkoj Republici Bosni i Hercegovini 58
3.2.3. Uticaj klasnog identiteta na postdejtonsku politiku u Bosni i Hercegovini 62
4. Atribucije partokratske politike u postdejtonskoj Bosni i Hercegovini 67
4.1. Politički fundamenti bosanskohercegovačke partokratije 67
4.1.1. Uticaj monopartijskog socijalizma na postdejtonsku partokratiju 67
4.1.2. Demokratska tranzicija Bosne i Hercegovine i razvoj partokratije 71
4.2. Uticaj partokratske politike na državnu vlast 79
4.2.1. Konsocijacijska demokratija i postdejtonska partokratija u Bosni i Hercegovini 79
4.2.2. Sistemska partokratija u postsocijalističkoj Bosni i Hercegovini 85
5. Antidemokratski karakter političkog kolektivizma i partokratije 93
5.1. Protudemokratska obilježja kolektivizma u politici 93
5.1.1. Refleksije kolektivističke politike na proces demokratizacije u Bosni i Hercegovini 96
5.1.2. Europski sud za ljudska prava o demokratskom deficitu dejtonskog kolektivizma 107
5.2. Nedemokratske atribucije partokratije u tranzicijskim državama 110
5.2.1. Protudemokratska obilježja konsocijacijske demokratije 113
5.2.2. Partokratska detronizacija postdejtonske demokratije 117
6. Slobodni intervju – empirijska analiza hipotetičkog okvira naučnog istraživanja 124
6.1. Intervju – prof. dr. Tarik Haverić 124
6.2. Intervju – prof. dr. Žarko Papić 126
7. Završna razmatranja 129
Bibliografija 132

Skraćenice

SDS BiH - Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine

MNO - Muslimanska narodna organizacija

HKU - Hrvatska katolička udruga

HNZ - Hrvatska narodna zajednica

SNO - Srpska narodna organizacija

JMO - Jugoslovenska muslimanska organizacija

KPJ - Komunistička partija Jugoslavije

SKJ - Savez komunista Jugoslavije

GRSBIH - Glavni radnički savez Bosne i Hercegovine

AVNOJ - Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije

ZAVNOBiH - Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine

FNRJ - Federativna Narodna Republika Jugoslavija

SFRJ - Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija

NRBiH - Narodna Republika Bosna i Hercegovina

SRBiH - Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina

PES - The Party of European Socialists

EPP - European People's Party

SI - Socialist International

ALDE - The Alliance of Liberals and Democrats for Europe

SDA - Stranka demokratske akcije

SDS - Srpska demokratska stranka

HDZ BiH - Hrvatska demokratska zajednica Bosne i Hercegovine

SDP BiH - Socijaldemokratska partija Bosne i Hercegovine

SNSD - Savez nezavisnih socijaldemokrata

SNS - Srpska napredna stranka

DPS - Demokratska partija socijalista

SSSBiH - Savez samostalnih sindikata Bosne i Hercegovine

SSR - Savez sindikata Republike Srpske

Uvod

Tokom proteklih hiljadu godina Bosna je u svojoj egzistenciji posjedovala brojne državno-pravne statuse i režime vladavine, ali i različite obrasce dominirajuće kolektivističke politike. Razvoj političkog pluralizma je započeo u periodu austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine i nastavio se nakon Prvog svjetskog rata u okviru Kraljevine SHS, a zaustavljen je šestojanuarskom diktaturom 1929. godine. Od obnove državnosti na Prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a i kasnijeg formiranja NR BiH i FNRJ, kolektivistička politika i partokratske prakse su bitna obilježja političkog subjekta koji je upravljao federacijom i Narodnom Republikom BiH. Povratak na višepartijski sistem u Bosni i Hercegovini je predstavljao mogućnost supstitucije navedenih režima vladavine usvajanjem političkih praksi imanentnih razvijenim liberalnim demokratijama. Međutim, ubrzo su uslovi u kojima se odvijao proces postsocijalističke tranzicije trajno narušeni oružanom agresijom i posljedicama koje je ostavila na bosanskohercegovačku državu i društvo. Etnički ekskluzivizam je nakon rata produbio već postojeće međuetničke antagonizme i time je opstruirana reintegracija bosanskohercegovačkog društva. Evidentno je da od stupanja na snagu Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini dva oblika vladavine imaju neupitan kontinuitet. To su etnokratija i partokratija koji su u politologiji određeni kao varijante sociokratije, odnosno kao oblici vladavine u kojima se ona može pojaviti. Sociokratija je široko rasprostranjena pojava u tranzicijskim državama u kojima su još uvijek prisutni relikti kolektivizma predhodnog socijalističkog uređenja. Ono što je karakteristično za "dejtonsko" ustrojstvo jeste činjenica da je sam Ustav Bosne i Hercegovine značajan izvor političkog kolektivizma, koji svoje zakonsko uporište nalazi u odredbama o konstitutivnim narodima i zaštiti njihovih vitalnih i nacionalnih interesa. Odatle se izvode značajna politička prava koja ekskluzivno uživaju pripadnici tri konstitutivna naroda, a građani koji nisu njihovi pripadnici su za ista prava uskraćeni. Pojedine odredbe Ustava diskriminiraju građane s obzirom na njihovu teritorijalnu odnosno administrativnu pripadnost. Dakle, sam "dejtonski ustav" bitno doprinosi produkciji političke nejednakosti. Postsocijalistička tranzicija donijela je i potrebu za promjenom komunističke političke ideologije što je oslobodilo prostor za involviranje religijskih institucija i klera u sferu političkog, a posebice u procese inauguracije etnonacionalizma kao nove vladajuće političke ideologije i etabliranja etokonfesionalnih političkih partija. Fenomeni kolektivističke politike i partokratije bili su predmet istraživanja brojnih domaćih i stranih autora, čiji su rezultati istraživanja poslužili kao temeljna naučna građa koja je korištena u ovome radu. Većina tih studija ove pojave karakterizira kao inkompatibilne pluralističkoj demokratiji. Specifičnost u državama bivše SFRJ je postojanje narativa koji se zasniva na kontinuiranom predstavljanju određenih partija kao jedinih državotvornih u datoj državi, i shodno tome, jedinih koje su voljne i sposobne tu državnost sačuvati. Uzevši u obzir nivo političke participacije u Bosni i Hercegovini, evidentno je postojanje podaničke političke kulture. Izborni rezultati u prethodne tri decenije su obilježeni dominacijom etnonacionalnih partija što znači da najveći broj birača glasa u skladu sa interesima svoje grupe, a to ukazuje na sociološki model ponašanja birača. Moguće je govoriti i o modelu ponašanja birača u skladu sa dominantnom ideologijom – etnonacionalizmom.

1. Teorijsko-metodološki okvir rada

U manifestacijama kolektivističkih politika društvene grupe su uvijek temeljne političke tvorevine, odnosno te politike su u pravilu zasnovane na određenom kolektivnom identitetu. Partokratija podrazumijeva izmještanje procesa donošenja odluka van državnih institucija i koncentraciju političke moći u partijama i njihovom rukovodstvu, a može se javiti u dva osnovna oblika, kao odstupajuća i kao sistemska partokratija. Partokratske prakse prisutne u postdejtonskoj Bosni i Hercegovini imaju više obilježja sistemske nego odstupajuće partokratije. Kolektivistička politika i partokratske prakse bitno su odredili dosadašnji tok demokratske tranzicije Bosne i Hercegovine, a njihove dalekosežne reperkusije na državu i društvo učinile su ih fenomenima koji zahtjevaju interdisciplinarno istraživanje, te kontinuirano propitivanje u akademskoj i stručnoj javnosti. Iz tih zahtjeva proizlazi i osnovni motiv za ovo istraživanje. Dakle, cilj rada je ostvarenje općeg uvida u fenomene koji su predmet istraživanja, sistematizacija njihovih različitih oblika i obilježja koja ih odlikuju, te analiza njihovog uticaja na karakter državnog režima vladavine. Istraživanje je motivirano i činjenicom da su negativne dimenzije predmeta koji se u radu proučava značajno reducirale akcepciju vrijednosti i normi liberalne demokratije u postsocijalističkoj Bosni i Hercegovini. Politički, društveni i ekonomski procesi čijom bi se realizacijom demokratija ostvarila u punom kapacitetu dio su kompleksnijeg procesa, odnosno demokratizacije, putem koje države otklanjaju antidemokratske elemente u političkom sistemu, paralelno sa provođenjem tržišnih reformi i liberalizacijom ekonomije. Kolektivistička politika i partokratske prakse su temeljne determinante kreiranja uslova u kojima se demokratizacija odvija, a time i na njen intenzitet. Političko odlučivanje današnjoj Bosni i Hercegovini ima karakteristike konsocijacijske demokratije, a konsocijacijski elementi u odlučivanju državne vlasti služe kao mehanizam blokade političkog procesa, te u konačnici održavanju etnopartokratije. U ovome slučaju, elementi konsocijacijske demokratije su proturječni normama pluralističke demokratije i predstavljaju prepreke njihove akcepcije. Ovaj završni rad pod naslovom "Kolektivistička politika i partokratske prakse u postdejtonskoj Bosni i Hercegovini" u prvom dijelu sadrži uvodna razmatranja i teorijske osnove rada, a zatim je razrađen teorijsko-metodološki okvir rada. Nakon toga slijedi drugi dio rada u kojem će biti elaborirana politološka poimanja kolektivističke politike i partokratije. U ovome dijelu će također biti prezentirani teorijsko određenje kolektivizma i kolektivističke politike, a zatim i koncepcijska shvatanja partokratije i političkih partija. Treći dio će se temeljiti na interpretaciji podataka o modelima kolektivističke politike koji su kroz historiju egzistirali u Bosni i Hercegovini, te podacima o važnosti i uticaju identiteta koji su takve politike producirali i usmjeravali. Kao što i sam naslov četvrtog dijela sugerira, u njemu će biti razmatrane atribucije partokratske politike u postdejtonskoj Bosni i Hercegovini, a potom i njeni politički fundamenti i povezanost sa negativnim obilježjima konsocijacijske demokratije. U petom dijelu rada biti će predstavljeni naučni podaci koji se odnose na antidemokratski karakter političkog kolektivizma i partokratije. Nakon završnog dijela rada bit će prezentirani rezultati provedenog empirijskog istraživanja, a u Završnim razmatranjima će se izvršiti obrada i sistematizacija rezultata cjelokupnog istraživanja i analizirati će se postavljene hipoteze.

1. *Problem istraživanja*

U ovome radu će se razmatrati relevantni izvori u proučavanju kolektivističke politike i partokratije koji su svojstveni državama postsocijalističke tranzicije, a potom će biti prezentirani naučni podaci koji opisuju njihova različita teorijska shvatanja u politologiji. Istraživanje će sadržavati analizu različitih historijskih obrazaca kolektivističke politike u Bosni i Hercegovini i kolektivnih identiteta na kojima se one temelje, identifikaciju ključnih atribucija partokratske politike, njenih izvora i uticaja na državnu vlast, zatim utvrđivanje i interpretaciju protudemokratskih obilježja političkog kolektivizma i partokratije, kao i analizu njihovog uticaja na proces demokratizacije u postdejtonskoj Bosni i Hercegovini.

Problemsko pitanje: Koje su osnovne determinante, obrasci i atribucije političkog kolektivizma i partokratije u bosanskohercegovačkoj politici i kako njihova protudemokratska obilježja utiču na proces demokratizacije u postdejtonskoj Bosni i Hercegovini?

2. *Predmet istraživanja*

Predmet istraživanja su kolektivistička politika i njena različita politološka poimanja sa fokusom na etnokratiju, kao i partokratske prakse odnosno sistemska partokratija, koji u protekle tri decenije egzistiraju kao režimi vladavine u Bosni i Hercegovini. Istraživanje će obuhvatiti i postojeća koncepcijska shvatanja partokratije i političkih partija u politologiji. U radu će biti analiziran uticaj klasnog, etnonacionalnog i religijskog identiteta na historijske obrasce kolektivističke politike koji su egzistirali ili još uvijek egzistiraju u Bosni i Hercegovini. U pogledu fenomena partokratije, fokus istraživanja će biti na njenim političkim fundamentima i povezanosti sa monopartijskim socijalizmom, te na analizi negativnih atribucija konsocijacijske demokratije i njihovih povezanosti sa uticajem partokratske politike na državnu vlast. Značajan segment rada će se odnositi na identificiranje antidemokratskog karaktera kolektivističke politike i partokratije u tranzicijskim državama, kao i proučavanje njihovog uticaja na procese koje uključuje demokratska tranzicija.

2.1. *Kategorijalno-pojmovni sistem*

U kategorijalno-pojmovnom sistemu eksplicirani su ključni pojmovi ovoga završnog rada i prezentirana su najrelevantnija politološka objašnjenja tih pojmova. Najznačajniji su:

“Kolektivizam podvlači sposobnost ljudi za kolektivne akcije, naglašavajući njihovu volju i sposobnost da ostvare ciljeve zajedničkim radom, a ne samostalnim naporima. Zasniva se na vjerovanju da je društvenost u suštini ljudske prirode i ističe da su društvene grupe (‘uključujući i samo društvo’) značajne političke tvorevine.” (Hejvud, 2004: 363)

“Etnička grupa je grupa ljudi koji imaju zajednički kulturni i historijski identitet, obično povezan s vjerovanjem u zajedničko porijeklo.” (Hejvud, 2004: 774)

Etnonacija – Riedel navodi da “… kod tzv. Etničkog odnosno kulturološkog modela nacije država dijeli svoje građane u različite nacije: »u takozvanu titularnu naciju — tj. onu naciju koja kao najbrojnija etnička grupa zadaje nekakvu vodeću kulturu dotičnoj državi — i u druge nacionalne ili etničke manjine«” (Riedel 2005: 35)

Etnokratija - “U nekom društvu, ili svi članovi imaju jednaka politička prava, i tada se radi o demokratiji, ili samo neki članovi imaju jednaka politička prava, i tada se radi o etnokratiji.” (Haverić, 2009: 370-371)

“Etnonacionalizam kao hegemonijski narativ i sistem praksi političkog djelovanja mogli bismo onda razumjeti kao podvrstu nacionalizma, koji je uglavnom karakterističan za političke zajednice europskog Istoka koje smatraju da nacionalna država počiva na jednoj središnjoj etnonaciji i što je moguće zanemarivijoj manjini čiji su pripadnici tek ‘državljani’, te da je njihovo ‘nacionalno pitanje’ slabo ili nikako riješeno, odnosno stalno postoji razlog za unutarnja kristaliziranja i mobiliziranja nacionalnog osjećaja uslijed unutrašnjih (manjine) ili vanjskih opasnosti (susjedna država s pretenzijama, imigranti i izbjeglice ili ‘stalno vrebajući Bruxelles’), o čemu svjedoče i suvremena populistička previranja u Poljskoj, Slovačkoj, Mađarskoj itd. Ozbiljniji slučajevi neriješenog nacionalnog pitanja tiču se nacionalnih granica, odnosno poklapanja granica nacije-države sa zamišljenim granicama domaćinske etničke grupe s jedne strane te učvršćenog, hegemonijskog položaja ‘domaćinskog naroda’ koji predstavlja homogenu većinu nasuprot etničkih manjina s druge strane. Etnonacionalizam je onda glavno obilježje nacionalističkih ideologija na istočnoj periferiji Europe gdje se nacionalne države zamišljaju kao politički prostor jedne etničke središnje ‘etnonacije’ (‘core nation’: Brubaker) i što je moguće manje etničke manjine.” (Mujkić, 2019: 45)

“Političke partije su “… organizacije kojima je cilj mobilizirati pojedince u nekoj kolektivnoj akciji što se vodi protiv drugih, isto tako mobiliziranih, kako bi preuzele, same ili u koaliciji, obavljanje funkcija vlasti. Tu kolektivnu akciju tu namjeru rukovođenja javnim poslovima opravdava se posebniom koncepcijom općeg interesa.“ (Seiler, 1999: 60)

Partokratija – “Najakutniji i široko rasprostranjeni oblik iskrivljene demokracije svakako je partitokracija. Dok različite forme diktatura i totalitarnih režima izravno i očigledno negiraju demokraciju, čak i onda kad se pokušavaju prikriti demokratskim ornamentima, partitokracija predstavlja sofisticirani oblik izopačene ili lažne demokracije.” (Čović, 2004: 188)

Demokratizacija je “… proces proširivanja političkih sloboda i prava građana, kako s obzirom na osobne slobode – kao što su sloboda savjesti i vjeroispovijesti, sloboda govora i mišljenja, sloboda

udruživanja itd., tako i s obzirom na prava građana u sudjelovanju upravljanjem društvenim poslovima. Proces demokratizacije zahvatio je komunističke zemlje nakon pada Berlinskog zida 1989. Demokratizacija se provodi i u nedemokratskim društvima borbom za ljudska i politička prava i slobode." (https://proleksis.lzmk.hr/17332/)

"Konsocijalizam je oblik vladanja u kojemu političke elite koje predstavljaju različite zajednice koaliraju zbog potrebe da se vlada, unatoč intenzivnim podjelama među njihovim zajednicama." (Caramani, 2013: 551)

"Konsenzualna demokracija je oblik demokracije u kojemu se naglašava uključivanje svih društvenih skupina u sve faze procesa odlučivanja i u kojemu se traži najšira moguća saglasnost o javnim politikama i programima." (Caramani, 2013: 551)

"Politička kultura društva sastoji se od sustava empirijskih vjerovanja, ekspresivnih simbola i vrijednosti koje definiraju situaciju u kojoj se političko djelovanje događa. Ona osigurava subjektivnu orijentaciju prema politici." (Verba, 1965: 513)

Podanička politička kultura – "Obeležje podaničke političke kulture jeste veća pasivnost građana i uverenje da samo imaju veoma ograničenu mogućnost da utiču na vlast." (Hejvud, 2004: 382)

"Civilna kultura je tip političke kulture koji naglašava društveni aktivizam, participaciju u mrežama slobodnih udruženja, demokraciju i vitalno civilno društvo." (Caramani, 2013: 548)

"Sociološki model povezuje ponašanja birača sa pripadnošću grupama, što znači da oni teže da prihvate obrazac glasanja koji odražava ekonomski i društveni položaj grupe kojoj pripadaju." (Hejvud, 2004: 456)

Model dominantne ideologije – "U radikalnim teorijama glasanja uglavnom se naglašava stepen u kojem na izbore pojedinaca utiče proces ideološke manipulacije i kontrole. Ove teorije su slične sociološkom modelu po tome što se glasanje smatra odrazom položaja pojedinca u društvenoj hijerarhiji." (Hejvud, 2004: 458)

3. *Ciljevi istraživanja*

Osnovni cilj istraživanja je analiza različitih poimanja, obrazaca i atribucija kolektivističke i partokratske politike, proučavanje njihovih izvora i oblika postojanja u Bosni i Hercegovini tokom historije, prezentacija njihovih protudemokratskih obilježja i uticaja etnokratije i partokratije na proces demokratizacije nezavisne bosanskohercegovačke države.

3.1. Naučni (spoznajni) ciljevi istraživanja

Naučni cilj istraživanja je precizno određenje kolektivističke i partokratske politike, identifikacija njihove geneze, pojavnih oblika i njihovih obilježja, te analiza njihovih antidemokratskih atribucija i njihovog uticaja proces demokratizacije u tranzicijskoj Bosni i Hercegovini.

Cilj naučne deskripcije je potpuno i objektivno prezentirati različita poimanja i koncepcije kolektivizma i kolektivističke politike s jedne, te političkih partija i partokratije s druge strane, kao i opisivanje njihovih prutudemokratskih odlika u tranzicijskim zemljama.

Naučnom eksplanacijom će se analizirati uticaj različitih identiteta na kolektivizam u bosanskohercegovačkoj politici tokom historije, refleksije jednostranačkog socijalizma na inauguraciju i razvoj partokratije, a zatim će biti objašnjene posljedice partokratije na državnu vlast u Bosni i Hercegovini.

Naučnom klasifikacijom s obzirom na nezavisne varijable moguće je doći do novih spoznaja vezanih za kolektivističke i partokratske političke prakse, njihove pojavne oblike, te njihove odnose i povezanost sa ostalim društvenim pojavama i procesima u današnjoj Bosni i Hercegovini.

Klasifikacija s obzirom na zavisnu varijablu ima za cilj prikupiti podatke o uspješnosti različitih procesa koje implicira proces demokratizacije, poput ekonomske tranzicije, privatizacije, demokratske konsolidacije i konsolidacije partijskog sistema.

3.2. Društveni (pragmatički) ciljevi istraživanja

Ovo istraživanje će biti korisno budući da će se temeljem njegovih rezultata identificirati reperkusije etnokratije i partokratije na društveni i politički život Bosne i Hercegovine krajem 20. i početkom 21. stoljeća, a ti rezultati mogu poslužiti i za efikasnije djelovanje u cilju korekcije evidentiranih nedostataka u društvu i političkom sistemu. Realizacijom naučnih ciljeva istraživanja bi se konkretizirao opus strategija i mehanizama koji bi bili potencijalno djelotvorni u eliminaciji utvrđenih, i po demokratske aspiracije Bosne i Hercegovine, najpogubnijih determinanti. Najvažniji korisnici rezultata istraživanja će biti studenti, naučnici iz područja društvenih nauka, politički subjekti, nevladine organizacije… Način na koji će se dobijeni rezultati koristiti bit će određen samim rezultatima. Ukoliko se potvrde postavljene hipoteze, rezultati će se moći koristiti kao smjernice pri izradi strategija za rješavanje postojećih problema, ali i kao naučna građa u budućim istraživanjima ovih fenomena.

4. *Sistem hipoteza*

4.1. Generalna hipoteza

Bosanskohercegovački kolektivni identiteti i naslijeđe političkog monizma produciraju kolektivističke i partokratske politike koje uglavnom egzistiraju u obliku etnokratije i partokratije, čije su nedemokratske atribucije ključni distraktori procesa demokratizacije u postdejtonskoj Bosni i Hercegovini.

4.2. Posebne hipoteze.

1. Polazište kolektivističke politike su klasa i etnija kao kolektivni identiteti na kojima se zasnivao politički kolektivizam socijalističke današnje nezavisne Bosne i Hercegovine?

2. Historijska dominacija političkog kolektivizma reducirala je anticipaciju i akceptiranje ideja liberalnog individualizma na kojem počivaju razvijene zapadne poliarhije.

3. Nedovršena partijska konsolidacija u tranzicijskim zemljama pogoduje antidemokratskim atribucijama partokratije koje destruiraju proces demokratizacije.

4. Sociokratske političke prakse koje su dominirale u periodu monopartijskog socijalizma su generirale razvoj partokratije u periodu postsocijalističke tranzicije Bosne i Hercegovine.

5. Konsocijacijski aranžmani vladavine u Bosni i Hercegovini pogoduju partokratiji u procesu kojim konstituiranje i obnašanje državne vlasti dislocira izvan institucija sistema.

4.3.Sistem varijabli

Zavisna (Y) : proces demokratizacije u postdejtonskoj Bosni i Hercegovini.

Nezavisne (X) : etnokratija, partokratija, kolektivni identitet, konsocijacijski aranžmani vladavine, politički kolektivizam, tradicija monopartijskog socijalizma.

4.4. Sistem indikatora

VARIJABLE	INDIKATORI
Etnokratija	**Konstitutivnost naroda, Dom naroda PS BiH, dominacija monoetničkih partija, etnopolitika i etnodržava, separatističke tendencije, depersonalizacija građanske volje, etnički ekskluzivizam**
Partokratija	**Sveopća partizacija, partijsko zapošljavanje, dominacija reprezentativnog i klijentelističkog tipa političkih partija, oligarhijske tendencije, demagoški politički vođa, snažne partijske mašinerije, klijentelizam, partokratsko konstituiranje i obnašanje državne vlasti, politokratija**
Politički kolektivizam	**Sociokratija, partokratija, socijalizam, etnokratija, etnonacionalizam, klerikalizam,**
Kolektivni identitet	**Klasa, etnička grupa (etnija), nacija, etnonacija, konfesija, seksualno opredjeljenje, rod,**
Tradicija monopartijskog socijalizma	**Kolektivizam, politički i partijski centralizam, liderske i autokratske tendencije, fragmentacija i gušenje opozicije, politička kultura, model ponašanja birača, "kult vođe".**
Konsocijacijski aranžmani vladavine	**Vaninstitucionalno odlučivanje, načelo zaštite vitalnog nacionalnog interesa, velika koaliciona vlada "etničkih političkih reprezentacija", kompleksnost procesa donošenja odluka, sistemska partokratija, međusobni veto, društveni antagonizmi, izostanak građanskog legitimiteta.**

5. *Način istraživanja*

Definirani problem istraživanja će biti proučavan interdisciplinarno, i to sa politološkog, sociološkog, pravnog i ekonomskog naučnog područja. Fenomene kolektivističke politike, sistemske partokratije, političke kulture, modele ponašanja birača potrebno je istražiti sa politološkog naučnog područja. Civilno društvo, mogućnosti bolje integracije bosanskohercegovačkog društva i zaštite njegove multilateralnosti bit će analizirani sa sociološkog naučnog područja. Proces poput ekonomske tranzicije odnosno prelazak sa planske ka tržišnoj ekonomiji i njegovi dosadašnji ishodi u Bosni i Hercegovini, zahtjevaju ispitivanje u ekonomskom području naučne analize. Sa pravnog naučnog područja će se istraživati ljudska prava, Ustav BiH, njegova povezanost sa etnokratijom i partokratijom, kao i potreba ustavne revizije i dokidanja njegovih diskriminatornih odredbi. Metode za prikupljanje podataka koje će biti korištene u istraživanju su metoda analize sadržaja, komparativna metoda, historijska metoda i genetička metoda. Analizom sadržaja proučavati će se relevantna dokumentacija u nastojanju da se dođe do preciznih informacija o predmetu istraživanja, a zatim izvrši selekcija u cilju utvrđivanja najrelevantnijih od njih. Genetičkom metodom ćemo doći do geneze odnosno inicijalnog uzroka kolektivističke politike, etnokratije, partokratije, vladajuće političke kulture i drugih pojava koje ispitujemo. Historijska metoda koristiti će se pri analizi primarnih i sekundarnih historijskih izvora, te objašnjavanju fenomena kojeg pomoću njih istražujemo. Komparativnom metodom ćemo utvrditi sličnosti i razlike između fenomena koje kompariramo, te identificirati njihove međusobne odnose. Tehnike za prikupljanje podataka koje će u radu biti primijenjene su tehnika proučavanja dokumentacije, tehnike proučavanja zvučnih i vizuelnih informacija, tehnika analize sadržaja pisanih tekstova. Naučna građa koja će biti korištena za realizaciju istraživanja uključuje relevantnu literaturu iz područja društvenih nauka, normativne akte, naučne studije i članke u kojima su sadržani podaci o temi koja se istražuje, kao i tekstove relevantnih autora iz oblasti politologije, sociologije, prava i ekonomije objavljene u elektronskim medijima.

6. *Naučna i društvena opravdanost istraživanja*

6.1. *Naučna opravdanost istraživanja*

Naučna opravdanost istraživanja ogleda se u proširenju postojećih naučnih spoznaja koje se odnose na kolektivističke i partokratske politike, sa fokusom na proširenju naučnih podataka o takvim politikama u Bosni i Hercegovini. Istraživanje je opravdano i zbog mogućnosti upotrebe njegovih rezultata prilikom budućih istraživanja navedenih fenomena.

6.2. Društvena opravdanost istraživanja

Društvena opravdanost istraživanja temelji se na, u društvu i javnosti sve više prisutnim, zahtjevima za daljom analizom i sugestijama potencijalnih načina promjene kolektivističke i ekskluzivističke paradigme upravljanja u postsocijalističkoj Bosni i Hercegovini. Opravdanost istraživanja ogleda se i u potrebi napuštanja režima partokratije, postepenom usvajanju normi participativne političke kulture i njenoj afirmaciji u društvu, kao i potrebi reduciranja podaničke političke kulture i sociološkog modela ponašanja birača u Bosni i Hercegovini.

7. Vremensko i prostorno određenje istraživanja

Za realizaciju cjelokupnog procesa naučnog istraživanja predviđen je vremenski period od 9 mjeseci. Tokom navedenog perioda će biti određen nacrt istraživanja, prikupljeni i analizirani podaci o predmetu istraživanja, a zatim će uslijediti pisanje naučnog izvještaja. U pogledu prostornog određenja, istraživanje će se bazirati na države postsocijalističke tranzicije, sa izrazitim fokusom na postsocijalističku Bosnu i Hercegovinu.

2. Politološka poimanja kolektivističke politike i partokratije

Polazeći od činjenice da kolektivističke politike teorijsko i praktično uporište nalaze u političkom predstavljanju različitih društvenih kolektiviteta, te da su koncipirane prema ideološkim načelima kolektivizma, najprije će biti prezentirani etimološki korijeni i pojmovna određenja kolektiva i kolektivizma. U politologiji su prisutna razna poimanja kolektivističke politike i njene različite definicije. Takve politike usvajaju svoje idejne i vrijednosne postulate sukladno političkim interesima zajednice s kojom se identificiraju i koja im daje politički legitimitet na izborima, a takve zajednice se, prije svega, temelje na konkretnim društvenim grupama i njihovom kolektivnom identitetu. Shodno tome, kroz historiju čovječanstva su postojali brojni obrasci kolektivističke politike koji su bili dominantni model političkog djelovanja u pojedinim razdobljima, a neki od njih su i danas dominantni ili koegzistiraju sa drugim političkim ideologijama i narativima u raznim državama svijeta.

Preteče današnjih političkih partija i potrebe za takvom vrstom političkog organiziranja se javljaju u dalekoj prošlosti, pa je u radu elaborirana geneza njihovog nastanka i suština potrebe njihovog formiranja, odnosno, objašnjen je njihov suštinski značaj u funkcioniranju političkih sistema, posebice u parlamentarnim demokratijama. U nastavku su objašnjenje etape u naučnom istraživanju partijskog fenomena, pojmovno su definirani partije i partijski sistemi, pri čemu su predstavljene i njihove najznačajnije klasifikacije. Potom su opisana različita koncepcijska shvatanja partokratije i razlike u partokratskim režimima vlasti koji su egzistirali ili još egzistiraju u svijetu, sa posebnim osvrtom na partokratiju u postsocijalističkim odnosno tranzicijskim državama. Na kraju je ukratko ekspliciran fenomen partijske države koja se često javlja kao produkt partokratije.

2.1. Teorijsko određenje kolektivizma i kolektivističke politike

2.1.1. Etimološki korijeni i pojmovno definiranje kolektiva i kolektivizma

Riječ kolektiv potiče iz latinskog jezika od glagola „colligere“ što znači skupljati, sabirati, snositi, ali je tokom vremena poprimila i razna šira značenja. Klaić određuje kolektiv kao „... skup ljudi, ujedinjenih s istim ciljem; katkada – skup ljudi, udruženih zbog stalnog zajedničkog rada ili djelatnosti.“ (Klaić, 2004: 705) Hejvud je prilikom definiranja politike zajednica utvrdio: „U svakodnevnoj upotrebi, reč zajednica se odnosi na skup ljudi na određenom prostoru: selu, mestu, gradu ili čak zemlji. Kao društveno ili političko načelo, pojam zajednica odnosi se na društvenu grupu koja ima jak kolektivni identitet, zasnovan na vezama solidarnosti, odanosti i obaveza.“

(Hejvud, 2004: 330) Kolektiv se može shvatiti kao grupa sačinjena od članova povezanih nekim prirodnim ili društvenim obilježjima koja su im zajednička i koja karakteriziraju svakog pripadnika kolektiva, ali i obrnuto, sa kojim se svaki pripadnik kolektiva identificira.

Kolektivizam se kao ideološka doktrina javlja tokom 19. stoljeća a sam „... izraz se prvi put pojavio povodom Bazelskog kongresa i internacionale (1869) kao oznaka za stavove grupe socijalista (iz Francuske, Švajcarske, Belgije). Oni su se suprotstavljali nemačkim socijalistima čiji su koncept nazivali državnim socijalizmom, a sami im suprotstavljali svoj vlastiti (kolektivistički) zasnovan na negiranju etatizma i centralizma. Samu reč kolektivizam, prvi je upotrebio švajcarski list 'Le Progres' (18, septembra 1869) u jednom objavljenom pismu u kome se govori o jednodušnosti delegata (i internacionale) 'u pogledu kolektivizma ili neautoritativnog komunizma'." (Stanovčić, 1975: 441) Riječ kolektiv je također poslužila za imenovanje posebne političke ideologije kolektivizma, zasnovane na kolektivnim identitetima i zastupništvu njihovih političkih prava i interesa, ali i na zaštiti društva od uticaja njenog najvećeg ideološkog antipoda – individualizma. Ova ideologija je koncepcijski najobuhvatnije razrađena u političkoj i ekonomskoj teoriji. Najkonciznija definicija kolektivizma navodi se u *Hrvatskoj enciklopediji*: „Kolektivizam (njem. Kollektivismus), opći izraz za društveno-političke teorije koje ističu prednost kolektivnih, općedruštvenih interesa i potreba nasuprot pojedinačnima." (*Hrvatska enciklopedija*, Mrežno izdanje 2012) Razne vrste kolektivizama su fundamentalna dimenzija holističkih i sociokratskih režima vlasti.[1] Hejvud nudi šire i sistematičnije teorijsko određenje ove ideologije: „Kolektivizam je, uopšte uzevši, verovanje da je kolektivno ljudsko pregnuće od veće praktične i moralne vrijednosti, nego što je individualno samonastojanje. On je tako izraz ideje da ljudska priroda ima društvenu srž i podrazumeva da su društvene grupe, bilo da su to 'klase', 'nacije', 'rase' ili bilo šta drugo, znčajni politički entiteti. Međutim, termin se koristi sa malo konzistentnosti. Bakunjin/Bakunin i drugi anarhisti termin kolektivizam koriste da označe udruženja slobodnih pojedinaca koja upravlja sama sobom. Drugi kolektivizam tretiraju kao potpunu suprotnost individualizmu, smatrajući da on podrazumeva prevagu kolektivnih interesa nad individualnim. On se takođe ponekad vezuje za državu kao mehanizam pomoću kojeg se podržavaju kolektivni interesi, sugerišući time da je rast državnih odgovornosti znak napretka kolektivizma." (Hejvud, 2005: 113) U političkim naukama zastupljena su brojna teorijska shvatanja kolektivizma, utvrđena je njegova geneza, konstitutivni elementi, kao i idejno-vrijednosni sistem na kome bazira svoje praktično djelovanje u sferi politike. Shodno tome postoje i njegove različite definicije ali one uglavnom nude slična značenja kolektivizma i slične, a najčešće i iste, eksplikacije njegovih

[1] "U tom smislu kolektivizam nalaže poništenje osobnih prava i ljudskih sloboda, potpuno podređivanje osobe »višim« interesima kolektiva, obezličenje pojedinca. U ekonomskoj sferi kolektivizam se izjednačuje s općim vlasništvom, planiranjem i državnim reguliranjem nasuprot privatnomu vlasništvu i ekonomskom liberalizmu. Pojam se toliko proširio da se njime obuhvaćaju društvene pojave i ideje najrazličitije po svojem povijesnom mjestu i društvenom značenju: kolektivizmom se označuju i društveno uređenje stare Sparte i komunističke utopije XVII. i XVIII. st., fašistički i socijalistički režimi XX. st., različiti oblici podržavljenja vlasništva i javne kontrole nad pojedinim područjima društvenog života u državnom kapitalizmu itd. Neki suvremeni sociolozi (J. Goldthorpe) uvode razliku između solidarističkoga kolektivizma tradicionalnih radnika (klasna solidarnost, snažna lojalnost sindikatu, vjerovanje u zajedništvo radničke klase) i instrumentalnoga kolektivizma tzv. imućnih radnika, koji se kolektivnoj akciji pridružuju zbog vlastitih interesa (poboljšanje zarade i radnih uvjeta)." (https://www.enciklopedija.hr/)

suštinskih vrijednosti. Pavlović je pri klasificiranju neprijatelja civilnog društva kao jednog od značajnijih naveo „... kolektivizam ideološke i svake druge vrste, koji vrši opresiju nad ličnostima građana, nastojeći da stvori od društva jedan tip organske zajednice, u kojoj malo mesta ima za individualne interese, slobode i osobenosti.“ (Pavlović, 2009: 108) Kolektivizam kao vladajuća politička i ekonomska doktrina može konstituirati poseban tip države, koja se zbog centralne uloge kolektivizma u njenoj tvorbi i postojanju naziva „kolektivistička država“. Ovu državu karakterizira visoki stepen državne intervencije u ekonomiji i koncentracija vlasništva nad sredstvima za proizvodnju u javni odnosno državni posjed, što implicira podržavljenje svih strateških i profitabilnih preduzeća .[2]

2.1.2. Kolektivni identiteti

Značaj identiteta u društvenim odnosima mijenjao se u različitim historijskim epohama. Srednjovjekovno poimanje individualnih identiteta je bilo nedostatno, a poimanje i uloga kolektivnih identiteta je bila promjenljiva. U gotovo svim sferama ljudskog djelovanja, pa tako i u političkoj, mnoge vrste identiteta imaju izvjesni upliv odnosno ostavljaju veće ili manje reperkusije na to djelovanje. Načelno, identiteti se mogu podijeliti i na teritorijalne i neteritorijalne.[3] U pogledu centralne dimenzije koja oblikuje demokratsko uređenje evidentno je da „... među savremenim dihotomnim klasifikacijama demokratskih oblika, veliki broj zastupa stanovište da na polovima (ekstremima) kontinuuma koji se naziva demokratija (demokratski proces) postoje dva suprotna oblika demokratskog uređenja, od kojih se u osnovi jednog nalazi kolektivizam i tzv. opšti interes, dok se drugi organizuje dosledno na načelima individualizma i individualne slobode.“ (Matić, 1993: 212) Sasvim je primjetno da u većini razvijenih liberalnih demokratija interesi pojedinca imaju primat u odnosu na različite grupne interese, a da se prevaga kolektivizma nad individualiznom češće pojavljuje u demokratski nerazvijenim i ekonomski siromašnim državama. To je vjerovatno uzrokovano nemogučnošću građana u nerazvijenim društvima da akceptiraju vrijednosti individualizma, jer smatraju da im pripadnost grupi olakšava život u uslovima političke i ekonomske nesigurnosti. Postoje različiti kolektivni identiteti koji se temelje na pripadnosti različitim društvenim grupama i identifikaciji s njima. Brojni naučnioci, prvenstveno sociolozi, ponudili su različite definicije društvene grupe. Ivan Šijaković ih jasno

---

[2] Hejvud određuje kolektivističke države kao one koje „... stavljaju pod svoju kontrolu celokupan privredni život. Najistaknutiji primeri ovakvih država bile su ortodoksne komunističke zemlje – SSSR i zemlje Istočne Evrope.“ (Hejvud, 2004: 191)

[3] Jan Art Šolte kod teritorijalnih identiteta ističe prvobitni primat nacije i nacionalnog identiteta i uviđa da “... teritorijalizam kao prvobitno preovladavajuća struktura društvenog prostora bio je tijesno povezan sa nacionalizmom kao prvobitno vladajućom strukturom kolektivnog identiteta.” (Šolte, 2009: 225)
U tom smislu tvrdi: “S obzirom da nacionalni identiteti podrazumijevaju pripajanje posebnim domovinama, drugi vidovi postojanja kao što su doba, tjelesna sposobnost, klasa, vjera, rod, zanimanje, rasa, seksualna orijentacija i pripadanje ljudskoj vrsti nisu povezani sa teritorijalnom lokacijom.” (Šolte, 2009: 238-239)

definira kao „... *skup manjeg ili većeg broja ljudi povezanih određenim potrebama i interesima, koje vrše određene funkcije i uspostavljaju određene odnose*." (Šijaković, 2008: 84) One se općenito dijele na globalne i parcijalne.[4] Kolektivni identiteti su fundament odnosno središnja odrednica kolektivističkih politika i oni obuhvataju socijalne, grupne, religijske, nacionalne, klasne, rodne i brojne druge identitete.[5] Oblikuju se identificiranjem pojedinaca u društvu sa nekom društvenom grupom, a učvršćuju se zajedničkim djelovanjem članova grupe na njenoj socijalnoj afirmaciji i unapređenju njenog statusa u društvenom poretku, pri čemu značajnu ulogu ima kolektivna svijest.[6] U deskripciji procesa kojim se stvara kolektivni identitet Zekić dolazi do zaključka da se takav identitet „... izvodi iz pretpostavke da čovjek i društvo taložе identitete u simboličkim sustavima koji predstavljaju osnovu socijalne integracije, odnosno legitimacije jednog društvenog sistema. U procesu stvaranja kolektivnog identiteta presudnu ulogu odigrava društvo koje sintetizira i institucionalizira već stvorene kulturne i povijesne identitete oblikujući ih da bi služile njegovu opstanku." (Zekić, 2019: 29) Društvo je centralna determinanta u procesu kreiranja kolektivnog identiteta koji pripada određenim društvenim grupama i presudno ih određuje.

2.1.3. Teorijsko određenje kolektivističke politike

Akcepcija, razvoj i zastupljenost kolektivističkih politika umnogome su determinirani političkom kulturom određenog društva, a u tome smislu se može razlikovati liberalna i komunitaristička politička kultura.[7] Prva se u sistemu vrijednosti i principima društvene akcije fokusira na pojedinca (individuu), a druga u tome smislu daje primat grupi ili kolektivu. Jedna od ključnih determinanti kolektivističke politike koja je također obuhvaćena i determinirana političkom kulturom je i

[4] Tokom historije postojale su primitivne globalne društvene grupe u koje se ubrajaju horda, rod i pleme, a narod, kasnije i nacija, predstavljaju razvijene globalne društvene grupe. Parcijalne društvene grupe uključuju porodicu, stalež, klasu, političke partije, kulturne i religiozne grupe itd.

[5] U pogledu konstitutivnih tekovina involviranih u kolektivne identitete, A. Mucchielli ističe: "U kolektivnom identitetu se povezuju podrijetlo i povijest, prošlost i budućnost, ukorijenjenost u tradiciju i rituali koji se prakticiraju pri kolektivnim svečanostima i proslavama, a putem kojih se učvršćuje osjećanje pripadnosti i solidarnosti u simbiozi sa drugima." (A. Mucchielli, 1986: 11)

[6] U tome smislu Parekh navodi: „Ove skupine zahtijevaju ne samo građanska, politička, ekonomska i druga prava već i jednako poštivanje i javno priznavanje njihovih marginaliziranih identiteta. Njihova borba zahtijeva organiziranost i kolektivnu težnju prema ciljevima. Budući da njihovi ciljevi ne uključuju samo prava i interese, već i priznavanje identiteta, njihove udruge i zahtjevi temelje se na svijesti o zajedničkom kolektivnom identitetu. Ono što je isprva bilo odredbena kategorija postalo je sada temeljem zajedništva, te potiče razvoj više-manje samosvjesne identitetne skupine." (Parekh, 2008: 31)

[7] U pogledu funkcije političke kulture, Maldini je decidan: "Konceptom političke kulture povezuje se psihologijski aspekt (politički stavovi, političke orijentacije i na njima temeljeno ponašanje i društveno djelovanje kao obilježja pojedinca) i sociološki aspekt (društvene implikacije političkih stavova, političkih orijentacija i njihov utjecaj na pojedinca). Njime se ostvaruje sinteza kolektivnoga povijesnog naslijeđa političkog sustava i osobnog političkog naslijeđa i iskustva pojedinca kao pripadnika tog društva. Politička kultura tako predstavlja i objašnjava subjektivnu stranu politike." (Maldini, 2006: 89)

političko predstavljanje.[8] U svome načelnom značenju „... komunitarna koncepcija političke kulture naglašava zajedništvo ljudi, život u zajednici, solidarnost, opće dobro, politički aktivizam, disciplinu i dužnosti (građanin ima dužnosti).“ (Vujčić, 2001: 93) Prema tome, nosioci suvereniteta u državama gdje preovladava neka forma kolektivističke politike su kolektiviteti koji postoje u tom društvu i koje ta politika preferira, a time se dijametralno razlikuju od liberalnih demokratija, posebice od poliarhija, budući da u njima suverenitet počiva na građaninu (pojedincu). Ilija Vujačić prilikom određenja politike identiteta daje njenu širu definiciju[9]: „Politika identiteta kao grupno zasnovana politika zahtijeva predstavljanje identiteta posebnih grupa koji se temelji na rasnom, nacionalnom, socijalnom, vjerskom, lingvističkom, rodnom, seksualnom ili nekom drugom osnovu. Pripadnici grupa postavljaju zahtjeve za razumijevanje njihove posebnosti, za društveno prepoznavanje i političko priznanje njihove kulturne osobenosti. Politika identiteta podrazumijeva brojne javne politike koje su usmjerene na priznavanje i korigovanje doživjelih prošlih i sadašnjih nepravdi prema određenim društvenim grupama i na osiguranje socijalnog i političkog statusa marginalizovanim grupama.“ (Vujačić, 2015: 86) Kolektivističke politike se načelno mogu definirati kao politike identiteta, budući da se u njihovoj suštini nalazi zaštita interesa neke društvene grupe koja, naravno, posjeduje i svoj identitet. Prema tome, intenzitet produciranja kolektivističkih politika ovisi o intenzitetu kojim se politički profiliraju postojeće zajednice u društvu, kao i uspješnosti procesa kojim se u sistemu društvenih normi minimiziraju prava i suverenost pojedinca, a na pijedestal izdižu prava i suverenost kolektiva. Kolektivističke ideologije i politike „... forsiraju *odanost* nasuprot *istini, ujednačavanje* nasuprot *sposobnosti i kolektivnu odgovornost* nasuprot i*ndividualne.*“ (Čupić, 2010: 354) Polazeći od toga moguće je zaključiti da: „Kolektivistički duh i ideologije uspostavljaju dominaciju parcijalnog nad celovitim, nacionalnog nad univerzalnim, partijskog nad društvenim. U zemljama promena forsira se nacionalna homogenost i zatvorenost i partokratsko ustrojstvo države[10].“ (Čupić, 2010: 356) Mnogobrojni obrasci kolektivističke politike i njena pojavna fleksibilnost figuriraju kao otežavajući faktor pri njenom definiranju. Ipak, ova vrsta politike se može teorijski eksplicirati kao politka afirmacije prevlasti kolektivnih nad individualnim pravima koja u središtu idejno-vrijednosnog imaginarija ima razne vrste kolektivnih identiteta i njihovih profiliranih društvenih interesa, politički i/ili ekonomski kolektivizam, kolektivnu svijest i duh zajedništva, pri čemu se kolektivni interesi poimaju kao interesi zajednice koja ih apostrofira, a javnoj sferi su etablirani od

[8] Prilikom elaboriranja različitih koncepata predstavljanja u sferi politike, Fulco Lanchester apostrofira da imenica predstavljanje „... opisuje konkretan akt supstitucije pojedinca ili grupe, delovanjem u njihovo ime ili zastupanjem njihovih interesa, kao i precizan odnos između predstavnika i onih koje predstavlja.“ (Lanchester, 2010: 49)

[9] Međutim, postoje i druga određenja politike identiteta. Parekh naprimjer smatra da ona „... nije uvijek politika ljevice ili oporbe. Ona može biti i desničarska, kao što je to slučaj kod rasista ili vjerske ortodoksije. Također je i karakteristična za etablirane, pa i vladajuće skupine.“ (Parekh, 2008: 40)

[10] Čupić apostrofira dominantnu ulogu „kolektivističkog duha“ u proizvodnji, oblikovanju i provedbi kolektivističkih politika: „Kolektivistički duh zajednicu zatvara u sebe, homogenizuje je i izoluje. On je autarhičan i autističan za sve spolja. Nepoverljiv je prema drugima.... Taj duh zatvara zajednicu u svakom pogledu: pojedinca u porodicu i šire srodstvo, naciju, religiju, sloj i klasu. U njemu svako mi vlada nad ja. Mi je nešto, ja je ništa. U upravljaju zajednicom kolektivistički duh omogućava manipulaciju, nasilništvo i teror nad ja u ime mi. Kolektivistički duh proizvodi kolektivističke ideologije kojima pogoduju autoritarni obrasci vladanja.” (Čupić, 2010: 355-356)

strane političkog subjekta koji ih promovira i time istovremeno unificira političke stavove svakog pripadnika grupe.

2.1.4. Obrasci kolektivističke politike

U svjetskoj političkoj historiji mnoge države, odnosno njihovi vladajući režimi, generirali su i promicali različite obrasce kolektivističkih politika. Cipek utvrđuje redoslijed po kome su nastajale savremene političke ideologije: "Suvremene ideologije svoj prvi izraz našle su u liberalizmu koji je nastojao srušiti srednjovjekovnu sliku svijeta, a zatim su slijedile konzervativizam, demokršćanstvo, socijalizam, komunizam, anarhizam, fašizam, nacionalsocijalizam, a zatim brojne neo-varijacije navedenih ideologija." (Cipek, 2008: 13) Ukoliko izuzmemo liberalizam, sve navedene ideologije sadrže određene atribucije kolektivističke politike na čijoj prevlasti insistiraju prilikom uređenja socijalnih i političkih odnosa.[11] U tom smislu „... grupne identifikacije pripadaju osnovnim determinantama političkog ponašanja." (Vasović, 2007: 70) Politike u kojima su kolektivni identiteti i kolektivizam polazište u procesu njihovog kreiranja javljaju se u različitim varijantama shodno konkretnim identitetskim i aspiracijskim karakteristikama kolektiviteta.[12]

Religijski identitet je neteritorijalni kolektivni identitet koji je centralni generator ideologije religijskog fundamentalizma, a ta ideologija postoji u različitim koncepcijama u zavisnosti od religije na čijim svetim spisima i ethosu počiva. Parekh je prilikom objašnjavanja fenomena fundamentalizma zaključio da je to „... posebna pojava, čije se sastavnice drže zajedno dovoljno dobro da bi mu dale jasan identitet. Nastaje u društvu s dubokim i sveprisutnim osjećajem dezorijentacije i propadanja. On nastoji iskoristiti državne ustanove kako bi ih ponovno ustrojio na religijskoj osnovi. U središtu mu je sveti tekst; apstrahira od tradicije te sveti tekst čita na aktivistički način, izvlačeći iz njega politički relevantan ideološki program. Po svojim je težnjama revolucionaran, po strukturi autoritaran, po osobnom i društvenom moralu konvencionalan, po pristupu elitistički. Fundamentalizam je militantan, puritanski, agresivan i nasilan; daje krajnje suženi pojednostavljen pogled na identitet religije o kojoj je riječ." (Parekh, 2008: 128-129) U gotovo svim svjetskim religijama postoje, manje ili više brojne i organizirane, denominacije koje bismo mogli svrstati u fundamentalistčke. Posebno se to ističe u monoteističkim religijma u kojima

[11]Čupić primjećuje da „... u političkom životu kolektivističkih ideologija priželjkuju se i uspostavljaju vođe, očevi nacije, domaćini i čvrsta ruka. Kolektivističkom duhu i ideologijama odgovara kolektivna, a ne pojedinačna odgovornost u izvršavanju obaveza i poslova. Kolektivna odgovornost je odgovornost grupa i organizacija." (Čupić, 2010: 356)

[12]Značajna su dva pristupa politici kolektivnog identiteta: "Sudeći po njezinu podrijetlu, politika kolektivnog identiteta se, što ne iznenađuje, izražava putem dvaju srodnih pristupa. Negativistički pristup poziva na osloboditeljski jezik, poput 'ženskog oslobođenja', 'homoseksualnog oslobođenja' i 'crnačkog oslobođenja', te tako implicira kako se dotične skupine žele oloboditi ili biti oslobođene vladavine drugih, koja im je određivala identitet i stvorila iz toga proizašlo psihološko i moralno breme življenja u skladu s 'tlačiteljskim' ili 'tiranskim normama'. Pozitivistički pristup politici kolektivnog identiteta poziva pak na jezik ponosa, poput 'homoseksualnog ponosa', 'black is beautiful (crno je lijepo)', i 'žene nisu eunusi ni plišane lutke'." (Parekh, 2008: 31-32)

se fundamentalizam manifestira u tumačenju i primjeni njihovih svetih spisa, ali su značajne i fundamentalističke grupacije u okviru hinduizma i budizma.

Jedna od najrasprostranjenijih formi kolektivističke politike i ideologije je nacionalizam, koji se temelji na naciji kao kolektivnom identitetu i političkoj zajednici. Nacionalizam se javlja u vrijeme Francuske revolucije i ubrzo postaje jedna od dominirajućih političkih ideologija u Europi, a kasnije i u drugim dijelovima svijeta.[13] U teorijama nacije i nacionalizma postoji opća klasifikacija na primordijalističke, modernističke i postmodertnističke teorije nacije, a nacionalizam se općenito dijeli na građanski (politički) i kulturni (etnički).[14] U pogledu nacionalizma, Greenfeld (1993) smatra da postoje dva osnovna tipa, individualističko-libertarni i kolektivističko-autoritarni, te dodatno zaključuje da građanski nacionalizam može biti i individualno-liberalni i kolektivističko-autoritarni, a da je etnički isključivo kolektivističko-autoritarni. Nacionalizam prema Zekiću predstavlja „... ideološki pokret koji ima za cilj postizanje i održavanje jedinstva identiteta društvene grupe za koju njezini pripadnici drže da jeste nacija (stvarna ili potencijalna), nacija se shvaća dvojako: kao etnička zajednica, odnosno *organska zajednica krvi i tla,* ili kao politička i kulturna zajednica, koja u okviru određene političke cjeline definira status građanina bez obzira na njegovu etničku pripadnost. U zavisnosti od toga koji se pojam nacije uzima u obzir, bit će određena i priroda nacionalnog identiteta.“ (Zekić, 2019: 32-33) Politički nacionalizam se zasniva na identitetu političke zajednice koji je koncipiran kao pripadnost građanina nacionalnoj državi, tj. određen je posjedovanjem državljanstva neke države. Kulturni nacionaliozam je „... oblik nacionalizma u kome se najveći naglasak stavlja na obnovu nacije kao posebne civilizacije, a ne političke zajednice. Kulturni nacionalisti često državu vide kao sporednu, ako ne i nebitnu tvorevinu.“ (Hejvud, 2004: 208) Kulturni nacionalizam se, za razliku od političkog, ne vezuje čvrsto za nacionalnu državu. Ovaj tip nacionalizma se primarno temelji na zajedničkim karakteristikama određene etničke skupine, prije svega na zajedničkom jeziku, kulturi, mitologiji, kao i zajedničkom „historijskom sjećanju“. Zekić navodi da: „Etnički shvaćena nacija nastoji da uvede monopol nad svim drugim oblicima identiteta, jer je etnički identitet upisan kao neka vrsta supstantivnog identiteta po krvi.“ (Zekić, 2019: 34) Ističe da „... tip nacionalnog identiteta, objektiviziran etničkom pripadnošću utemeljenom na krvnom podrijetlu (pripadnost jednom jedinstvenom organizmu u permanentnom stanju obrane od prijetnji drugih), po prirodi stvari je ekskluzivan, paranoičan i netrpeljiv, a u tom je etnonacionalizmu ekskluzivnog apsolutiziranog tipa obrana nacije uvijek ispred demokracije, razvoja, otvorenosti i suradnje.“ (Zekić, 2019: 35)

---

[13] Hejvud u potrazi za uzrocima ideološke bezobličnosti nacionalizma detektira da se on „... pojavljuje u vrlo različitim historijskim kontekstima, oblikuju ga suprotstavljena kulturna nasleđa, i koristi se za iznošenje raznolikih političkih razloga i aspiracija.“ (Hejvud, 2004: 178) Pored toga, „... ona je takođe izraz sposobnosti nacionalizma da apsorbuje druge političke doktrine i ideje i da se sa njima spoji, stvarajući na taj način niz rivalskih nacionalističkih tradicija. Najznačajnije od ovih tradicija su sledeće: liberalni nacionalizam, konzervativni nacionalizam, ekspanzionistički nacionalizam, antikolonijalni i postkolonijalni nacionalizam.“ (Hejvud, 2004: 178)

[14] Postoje različite koncepcije koje propisuju uvjete za konstituiranje jedne nacije, a „… Hobsbawm navodi tri kriterija koja su omogućavala narodu da se klasificira kao nacija: povijesna povezanost s nekom trenutno postojećom državom ili državom s relativno dugom i nedavnom prošlošću, postojanje kulturne elite sa dugom tradicijom, koja posjeduje pisani nacionalni književni i administrativni jezik i potvrđena osvajačka sposobnost.” (Hobsbawm, 1993: 42-43)

Kada se nacija shvati u etničkom smislu ona oblikuje etnički nacionalizam ili etnonacionalizam koji se znatno razlikuje od političkog ili liberalnog, najprije zbog svoje ekskluzivističke prirode. U nekim, ne tako čestim okolnostima, kulturni i etnički nacionalizam se razlikuju bez obzira na suštinske sličnosti i podudarnosti u njihovom značenju. Za nacionalizam, a posebice etnonacionalizam, svojstvena je egzistencija jedne specifične forme društvene svijesti – etnocentrizma: „Etnocentrizam je oblik svesti i ponašanja (individualni ili grupni), kojim se prenaglašuju, pa i apsolutizuju osobine i vrednosti jedne etničke ili slične društvene skupine u odnosu na sve druge odgovarajuće grupacije ili zajednice. U etnocentrističkoj svesti i predstavama, sopstveni narod stavlja se ne samo u središte već i na vrh sveukupne tablice društvenih vrednosti, kao osnova za procenu i orijentaciju svih njenih pripadnika, kao i za upoređivanje sa drugim grupama i zajednicama, što se završava isticanjem prednosti i nadmoći sopstvene u odnosu na druge etničke skupine. U tom smislu etnocentrizam sadrži izrazita obeležja kolektivnog samoljublja, egocentrizma, a u ekstremnim slučajevima prerasta u različite forme kolektivnog egoizma ili egomanije prožete netrpeljivošću i mržnjom prema drugim sličnim kolektivitetima, iracionalnom zatvorenošću i odbojnošću, ali i agresivnim projekcijama na druge grupe.“ (Matić, 1993: 310) Etnocentrizam se kao oblik ljudske svijesti javlja u najranijim periodima društvene organiziranosti i predstavlja nagon jedne skupine, najčešće etničke, da drugim skupinama nameću svoju vladavinu ili sistem vrijednosti i obrasce ponašanja za koje oni smatraju da su superiorniji od onih koje „inferiorna“ skupina upražnjava.

Kolektivizam je centralna vrijednost u socijalističkim političkim ideologijama, pa tako socijalizam koji se javlja u 19. stoljeću predstavlja jednu od najeklatantnijih manifestacija kolektivističke politike. Prema tome, središnje dimenzije socijalizma su uglavnom kolektivističke prirode: „U srcu socijalizma je ujedinjujuća vizija ljudskih bića kao društvenih stvorenja, sposobnih da prevaziđu društvene i ekonomske probleme, koja se, umesto samo na individualne napore, oslanjaju na moć zajednice. Ovo je jedna kolektivistička vizija, zato što naglašava sposobnost ljudskih bića za kolektivno delovanje, njihovu spremnost i sposobnost da, nasuprot borbi za ličnu korist, ciljeve ostvaruju radeći zajedno.“ (Hejvud, 2005: 112) Socijalizam je politička ideologija koja se tokom svoga teorijskog razvoja diferencirala u brojne pravce od kojih su neki i danas dominantni ideološki pravac u mnogim svjetskim državama. Ova ideologija sadrži brojne kolektivističke atribucije budući da u idejno-vrijednosnom imaginariju, između ostalog, prednost daje zajednici odnosno klasi kao društvenoj grupi, kao i društvenom vlasništvu i jačanju kohezije unutar zajednice koja sarađuje u smjeru ostvarenja zajednički postavljenih ciljeva. Socijalizam je „... učenje čije je obeležje vera u zajednicu, saradnju, jednakost i zajedničku svojinu; socijalističke teorije obuhvataju širok spektar ideja, od komunizma do socijalističke demokratije.“ (Hejvud, 2004: 799) Ovo političko učenje je najperspektivnije zaživjelo u obliku socijaldemokratije, a početkom 20. stoljeća je praktično utjelovljeno i njegovo postojanje u vidu boljševizma. Anarhizam je politička ideologija koja se također ubraja u socijalističke političke tradicije, ali se nikada nije uspjela ostvariti kao režim vladavine. Općenito, anarhizam „... negira bilo kakve principe autoriteta. Prema učenju anarhista, autoritet je napad na principe slobode i jednakosti. Za razliku od drugih ideologija, anarhizam na instituciju države gleda negativno − država ima

apsolutnu moć nad ljudima i često je zloupotrebljava.“ (Puhalo, 2008: 77) Anarhizam je ideološko učenje koje je propagira radikalno protivljenje većini konstitutivnih pretpostavki koje implicira liberalna demokratija, od protivljenja parlamentarizmu, političkim strankama, suverenom monopolu nad silom, do protivljenja samom fenomenu države i bilo kojoj formciji koja podrazumijeva unaprijed utvrđenu hijerarhiju. Ova ideologija se u svojim najširim klasifikacijama dijeli na kolektivistički[15] i individualistički anarhizam: „Kolektivistički anarhizam, koji se ponekad naziva socijalanarhizam, ističe ljudsku sposobnost za društvenu solidarnost, ili ono što je Kropotkin nazivao uzajamna pomoć.“ (Hejvud, 2005: 208) Bez obzira na to što su „... mutualizam, anarhokomunizam imali značajan uticaj u širem socijalističkom pokretu, sam anarhizam se samo u obliku anarhosindikalizma razvio u masovni pokret.“ (Hejvud, 2005: 210) Iako se, za razliku od socijaldemokratije i boljševizma, anarhizam do danas nije praktično utjelovio, uspio se u obliku anarhosindikalizma razviti u masovni pokret. [16] Anarhosindikalizam se razvio prvenstveno zbog činjenice da su anarhisti sindikate percipirali kao tijela sa potencijalom za instaliranje sistema odlučivanja kojega su favorizirali i koji je posjedovao veliku neposrednost i visoki stepen uključenosti članova pri donošenju svih odluka.

Nedemokratske atribucije politike utemeljene na kolektivizmu najbolje su se očitovale u ideologiji fašizma i konsekvencama koje je proizvelo djelovanje fašističkih pokreta nastalih u periodu između dva svjetska rata. Fašizam se obično shvata kao „... reakcionarna ideologija i socijalno-politički pokret sitne buržoazije i lumpenproleterijata koji se javio između dva svetska rata i koji je u nekim zemljama (Italija, Nemačka i dr.) postao oblik vladavine najreakcionarnijih krugova imperijalističke buržoazije zasnovan na otvorenoj diktaturi i agresiji.“ (Stanovčić, 1975: 265) Okolnosti u svijetu nastale nakon Prvog svjetskog rata i Velike ekonomske krize su bili plodno tlo za pokrete koji su promovirali „vraćanje dostojanstva“ naciji i običnom čovjeku, kao i pokrete koji su se građanstvu činili sposobnim da svojim ideološkim i praktičnim djelovanjem izvuku njihove države iz katastrofalne ekonomske situacije. Postoje značajne teškoće s kojim se suočavaju autori pri ideološkom objašnjavanju i pozicioniranju fašizma: „Unatoč dubokim razlikama među ‘fašističkim’ pokretima, postoji niz pokušaja da se fašizam prikaže kao krovni ideološki pojam. Jedan je način teorijskog promišljanja fašizma isticanje njegova negativnog značaja, na koji se suprotstavlja prosvjetiteljskim idejama kakve su razum, prava, sloboda i demokracija. Također, razumijevao se kao suprotnost demokraciji i internacionalizmu.“ (Axford, Barrie, Browning, Gary, Huggins, Richard, Rosamond, Ben, Turner, John, 2002: 229) Latinska riječ fascio (svežanj, snop)

[15] U tome smislu treba apostrofirati sljedeće: “Kropotkin je odredio uzajamnu pomoć kao glavno sredstvo ljudskog i životinjskog razvoja, te je smatrao da pruža empirijsku osnovu kako za anarhizam, tako i komunizam.“ (Hejvud, 2005: 212)

[16] Hejvud je u objašnjavanju i klasifikaciji anarhizma eksplicitan: “Sindikalistička teorija je počivala na socijalističkom idejama i zastupala je sirovi pojam klasnog rata. Po njemu, radnici i seljaci su činili ugnjetavanu klasu, a industrijalci, zemljoposjednici, političari, sudije i policija su prikazani kao eksploatatori. Radnici su sebe mogli zaštititi organizovajem sindikata ili unija, zasnovanh na određenim zanatima, industrijama ili profesijama.“ (Hejvud, 2005: 211) Prilikom objašnjavanja prirode anarhokomunizma, Hejvud navodi da „... verovanje u društvenu solidarnost, u svojoj najradikalnijoj formi, u pravcu kolektivizma i punog komunizma.“ (Hejvud, 2005: 212)

od koje je nastao termin fašizam, ukazuje na kolektivističku prirodu ove ideologije i na njeno instistiranje na homogenosti zajednice koja je akceptira i provodi.

U drugoj polovini 20. stoljeća dolazi do izražaja politička ideologija komunitarizma u čijem je vrijednosnom središtu zajednica, koja počiva na normama kolektivne solidarnosti i komunitarističkom insistiranju na jačanju ideje zajedništva među njenim pripadnicma.[17] To uvjerenje naglašava „... osporavanje valjanosti univerzalnih legalnih prava, naglašavanje promjene kroz kolektivno kreposno djelovanje prije nego elitne proceduralne mehanizme, razumijevanje za moć srama, isticanje građanskog i moralnog odgoja, i svijest da jaka, birokratska država ne zahtijeva veliku, birokratsku vlast.“ (Fox, 1997: 588) U osnovi ideologije komunitarizma, bez obzira na njene kasnije varijacije, nalazi se negativan odnos spram liberalne političke kulture i primata pojedinca koji ona implicira, što obrasce politike koji na njoj počivaju svrstava u kolektivističke političke tradicije.

Gačanović u definiranju multikulturalizma tvrdi da on „... predstavlja jednu od najkontroverznijih ideja u savremenoj teoriji i politici. On se može okarakterizirati kao jedan vid tzv. komunitarističkih teorijskih stanovišta, u kojima se akcenat stavlja na koncept zajednice kao političkog subjekta.“ (Gačanović, 2009: 241) U pogledu njegovog nastanka i pojmovnog značenja Ang piše: „Multikulturalizam je pojam koji je iskovala kanadska vlada, koji je podrazumevao progresivnu političku alternativu asimilacionoj politici s ciljem promocije vrednosti jednakosti, tolerancije i inkluzivnosti prema ‘manjinskim kulturnim grupama’.“ (Ang, 2005: 34). Navedeno ukazuje da se multikulturalizam, pored predhodno navedenih i opisanih ideologija i politika, može percipirati kao politika identiteta.[18]

[17] Prema Hejvudu: “Komunitarizam je uvjerenje da se ličnost formira kroz pripadnost zajednici, tako što pojedince oblikuju za jedinice kojima pripadaju i zbog toga im duguju poštovanje i pažnju; ne postoji ‘neograničena individualnost’. Iako je u očiglednoj suprotnosti sa liberalnim individualizmom, komunitarnost se iskazuje u različitim političkim oblicima. Prema levičarskoj komunitarnosti, zajednica zahteva neograničenu slobodu i društvenu jednakost (anarhističko shvatanje). Zastupnici centrističke komunitarnosti smatraju da se zajednica zasniva na jednakom priznavanju prava i odgovornosti (stanovište torijevskog paternalizma i socijaldemokratije. Na osnovu desničarske komunitarnosti zajednica iziskuje poštovanje vlasti i ustanovljenih vrijednosti (gledište nove desnice).” (Hejvud, 2004: 333)

[18] Zekić naglašava da „... multikulturalnost, premda promovira toleranciju, ima svoja ograničenja u tome što, iako dopušta postojanje različitih kuilturnih svjetova, te svjetove samo tolerira u jednom pukom supostojanju jednog pokraj drugog, bez doticaja, komunikacije i uzajamnog razumijevanja.“ (Zekić, 2019: 39)

2.2. Koncepcijska shvatanja partokratije i političkih partija

2.2.1. Nastanak političkih partija (stranaka)

Mnogi autori smatraju da političke partije imaju prethistoriju i da se njihove preteče pojavljuju još u civilizacijama prije nove ere, naravno, u formama znatno različitim od današnjih partija koje su vremenom evoluirale: „Naravno, u pretpovijesti nije riječ o udrugama građana koje danas poznajemo u modernom značenju pojma stranke. Daniel Seiler smatra da su još u Aristotelovo doba postojale 'društvene skupine koje su se suprotstavljale Ateni'. Povijesnici staroga Rima pisali su o plebejskoj stranci i patricijskoj stranci." (Milardović, 1999: 8) Sama potreba za održanjem ljudske egzistencije na određenom području, kao i cjelokupna historija razvoja organizacije društva i njegovog sazrijevanja u pogledu akcepcije značaja hijerarhijski ustrojenih institucija u društvenoj organizaciji, nametnuli su potrebu za obrazovanjem udruženja koja su slična današnjim političkim partijama. Giovani Sartori[19] u svome značajnom djelu o političkim partijama utvrdio je i njihove preteče: „Izraz 'stranka' ušao je u upotrebu tako što je postupno zamijenjivao pogrdni izraz 'fakcija' kada se počela prihvaćati ideja da stranka nije nužno fakcija, da nije štetna sama po sebi i da neizbjžno ne unosi razdor u *bonum commune,* opće dobro." (Sartori, 2002: 12) Potreba za formiranjem političkih partija nastaje sa pojavom predstavničkih skupština u 16. stoljeću i od tada se, paralelno sa razvojem parlamentarizma, razvijaju i političke partije. Druga faza u razvoju parlamentarizma započinje nakon francuske i američke revolucije i tada se javlaju prve moderne političke partije. Njihov rastući značaj se temeljio na širenju opšteg prava glasa, slobode udruživanja i centralnoj ulozi koju partije imaju unutar kompetitivnih i višepartijskih političkih sistema. Francuska revolucija je rodno mjesto ideje o podjeli političkog spektra na ljevicu i desnicu, što je od tada značajna paradigma diferencijacije političkih partija.

2.2.2. Partijski (stranački) sistemi

Partijski sistemi predstavljaju zakonom utvrđeni set pravila i ključni model po kome djeluju političke partije u njihovim državama. Kapiđić jasno naglašava važnost političkih partija za funkcioniranje parlamentarizma i tijesnu povezanost političkih i partijskih sistema: „Političke stranke zauzimaju centralno mjesto u suvremenim predstavničkim demokracijama i uzajamnu

[19] Giovani Sartori objašnjava razliku između fakcije i stranke i piše: „Gledano etimološki i semantički, 'fakcija' i 'stranka' nemaju isto značenje. Fakcija, mnogo stariji i etabliraniji izraz, potječe od latinskog *facere* (činiti) te je autorima koji su pisali na latinskome *factio* ubrzo počeo označavati političku skupinu, sklonu razornom i štetnom *facere*, 'opasnim djelovanjima'. Tako je primarno značenje koje sadrži latinski korijen, zapravo, ideja arogantnoga, neumjerenog, bezobzirnog, samim time i štetnog djelovanja." (Sartori, 2002: 13)

povezanost stranaka i političkog sustava jedne države najbolje je prikazati kroz promatranje stranačkog sustava.“ (Kapićić, 2015: 33) Ovi sistemi stvaraju uvjete za efikasno djelovanje partija u političkom prostoru i uređene odnose između vladajućih i opozicionih partija.[20] Prema Seileru[21], „... analiza stranačkih sustava ostvarila je značajan pomak u odnosu na Duvergera, zahvaljujući Sartoriju (1976.) i Blondelu, a isto tako i izborna sociologija, zahvaljujući Richardu Roseu, Davidu Butleru i Alainu Lancelotu.“ (Seiler, 1999: 55) Duverger navodi „... da izborni sustav odlučno utječe na politički život neke zemlje posredstvom političkih stranaka. Drugim riječima, izborni sustav odlučno oblikuje stranački sustav, a on presudno određuje politički sustav.“ (Duverger, 1968: 56) Rae (1967) smatra da je partijski sistem „mreža konkurentskih odnosa između partija“. Partijski sistemi predstavljaju ključnu pretpostavku za funkcioniranje političkih sistema koji pretpostavljaju postojanje političkih partija kao najznačajnijih subjekata u procesu kreiranja i implementacije politike, a u najvećoj mjeri su konstruirani izbornim sistemom i ustavom date države. Političke partije u okviru partijskih sistema imaju mogučnosti za efikasnije političko djelovanje i konstruktivnije ostvarenje svoje suštinske svrhe. Postoje različite definicije partijskih (stranačkih) sistema, a Caramani ih određuje kao „... skup političkih stranaka u demokratskom sustavu koje se međusobno natječu za najveći udio glasova birača kako bi pobijedile na izborima i kontrolirale vlast.“ (Caramani, 2013: 556) U pogledu podjele partijskih sistema Caramani izuzima jednopartijske i sisteme s hegemonijskom partijom, te navodi preostala „... četiri tipa: (1) sustav s dominantnom strankom, (2) dvostranački sustav, (3) višestranački sustav i (4) bipolarni sustav.“ (Caramani, 2013: 242) Kao i u slučaju političkih partija, partijski sistemi su se kroz dugotrajnu evoluciju mijenjali i kroz te procese su se konstituirali njihovi različiti modeli, koji su uglavnom određeni brojem partija koji pretpostavljaju i čije međuodnose reguliraju. U zapadnim demokratijama su najčešći višepartijski sistemi, izuzev SAD, Australije i Velike Britanije koje imaju dvopartijski, dok u ostatku svijeta postoje navedeni ali i ostali tipovi partijskih sistema.

2.2.3. Pojmovno definiranje političkih partija

Paralelno sa razvojem političkih partija i njihovim rastućim značajem u vladanju državama nastajale su i sistematski se nadograđivale njihove razne definicije. Kada je u pitanju upotreba termina politička partija i politička stranka Milardović iznosi konstataciju: „U političkoj komunikaciji rabio se izraz *politička partija.* Taj je izraz imao ideologijsko značenje i asocirao je na komunističku partiju ili jednopartijski monopol. S tranzicijom je u priopćajni politički govor ili

[20] Ističući suštinski značaj i ulogu partijskih sistema Seiler piše da „... ideologija, organizacija i mobilizacija nisu dostatne da se iscrpi svo bogatstvo koje sadrži stranački fenomen. Koncept političke stranke dobiva svoj puni smisao tek kad se odnosi na sveukupnost kojoj pripada: stranačkom sustavu.“ (Seiller, 1999: 129-130)

[21] Seiler smatra da smo „... svjedoci objavljivanja stanovitog broja sinteza sveobuhvatnijeg domašaja. Ponajprije je to djelo Daaldera i Maira (1983.), koje je rezultat plodonosnog prelaska nizozemskog politista Hansa Daaldera na Sveučilišni institute u Firenci. Potom Pierre Avril (1986.), koji nastoji obnoviti institucionalistički pristup, i posebice Klaus von Beyme (1985.), koji rasčlanjuje stranački fenomen pod svim kutovima.” (Seiler, 1999: 55)

komunikaciju ušla riječ politička *stranka*." (Milardović, 1999: 7) Dakle, definicije političkih partija su se kroz stoljeća mijenjale, a sam termin „partija" vodi porijeklo od latinske riječi part (dio) i glagola partire (dijeliti). U današnje vrijeme su u upotrebi dva termina kada je u pitanju imenovanje ove vrste političkih subjekata, a to su politička partija i politička stranka. Definicija političkih partija koju je izložio Orlović glasi: „Političke partije su političke organizacije, manje ili više dobrovoljne i javne, sa jasno utvrđenim rukovodstvom i članstvom, okupljenim oko nekog programa, ideja ili principa, sa osnovnim ciljem da putem izbora osvoje ili zadrže vlast, kako bi ostvarile pojedinačne i opšte interese." (Orlović, 2002: 30) U jednom širem, obuhvatnijem značenju „... politička stranka je koalicija ljudi koji nastoje kontrolirati aparat vlasti zakonskim sredstvima. Pod koalicijom mislimo na skupinu pojedinaca koji imaju neke zajedničke ciljeve i surađuju kako bi ih ostvarili. Pod aparatom vlasti mislimo na fizičku, pravnu i institucionalnu opremu koju vlast koristi kako bi obavljala svoju specijaliziranu ulogu u podjeli rada. Pod zakonskim sredstvima mislimo ili na propisno konstituiran ili na legitiman utjecaj." (Downs, 1957: 24) Definicije političkih partija se razlikuju po svome obuhvatu, ali se u najužem značenju mogu definirati kao politički subjekti nastali udruživanjem političkih participanata koji zajedničkim sinhroniziranim radom žele osvojiti što bolji izborni rezultat, odnosno veći udio udio u državnoj vlasti. Politička partija je organizirana grupa formirana od strane građana neke države, koja je precizno hijerarhijski ustrojena i ima jasnu diferencijaciju prava i obaveza čiji su nosioci članovi i funkcioneri partije, a u pogledu djelovanja je primarno usmjerena na osvajanje političke vlasti kako bi implementirala programske ciljeve zasnovane na njihovom viđenju općeg i društvenog dobra, ali je djelovanje partija katkada usmjereno i prema partikularnim partijskim interesima ili se, u krajnjem slučaju, može podrediti interesima užeg kruga rukovodstva partije i njenog vođe.

2.2.4. Tipologija političkih partija

U politologiji se koriste brojni kriteriji na osnovu kojih autori vrše klasifikaciju političkih partija: „Tako su neki od njih, na primjer, Nojman (Neumann) 1956, Kičelt (Kitschelt) 1989, Kac (Katz) i Meir (Mair) 1995, svoje kategorizacije bazirali na funkcionalnim kriterijumima, drugi, kao Diverže (Duverger) 1954, Kičelt (Kitschelt) 1994, Panebjanko 1988, na organizacionom kriterijumu – razlikama u organizacionoj strukturi partija, dok ostali, poput Mičelsa (Michels) 1911, Eldersvelda (Eldersveld) 1964, na sociološkim kriterijumima. Neki, poput Kirkhejmera (Kirchheimer), mešaju sva tri kriterijuma." (Orlović, 2015: 42) Tokom historije javljaju se i djeluju razni tipovi političkih partija od kojih svaki podrazumijeva njihova specifična obilježja, funkcije i svrhe (ciljeve).[22] Postoje brojne tipologije političkih partija, a „... najznačajnije su slijedeće:

[22] Različiti autori bavili su se historijom i tipologijom političkih partija, a Seiler smatra da je moguće „… prilično proizvoljno, izlučiti četiri etape u razvoju razmišljanja i istraživanja stranačkog fenomena. Normativno razdoblje započinje engleskim revolucijama i završava posljednjim previranjima koje je izazvao revolucionarni val 1848.

kadrovske i masovne; reprezentativne i integrativne; ustavne i revolucionarne; levičarske i desničarske.“ (Hejvud, 2004: 466) Orlović uviđa da najranije „... pokušaje tipologizacije nalazimo kod Diveržea, koji je nastojao da izvede dalekosežne zaključke reduciranjem partijske kompleksnosti na kadrovske i masovne stranke.“ (Orlović, 2015: 42) Trenutno su na političkoj pozornici svijeta u različitim državama najprisutnije ustavne partije, budući da se u tu grupu svrstavaju sve partije koje ne teže rušenju postojećeg političkog sistema, zatim su izrazito brojne ideološki ljevičarske i desničarske partije, a u posljednje vrijeme su sve brojnije partije koje su nastale evolucijom masovnih i koje se nazivaju sveobuhvatne ili Catch-All partije. U značajnom porastu je i broj kartelskih partija koje su produkt suštinske redefinicije sveobuhvatnih partija, a u zemljama postsocijalističke tranzicije su u velikoj mjeri zastupljene protopartije ili forum partije.

U svojim razmatranjima političkih partija i njihove tipologije Goati objašnjava fenomen kadrovskih partija na sljedeći način: „Kadrovske partije su nastale krajem XVIII i početkom XIX stoleća. To su labavo povezane organizacije sa malim brojem članova, što je posljedica visokih cenzusa (imovinskih, obrazovnih, rasnih, polnih) koji su bili na snazi u razdoblju njihovog formiranja, a koji su bitno sužavali broj nosilaca biračkog prava. Po tim osobinama, kadrovske partije odgovaraju političkom sukobu između aristokratije i buržoazije. U tip kadrovske partije spadaju buržoaske partije XIX stoleća (današnje liberalne i konzervativne partije) i, uz izvesne specifičnosti, američke partije. Kadrovske partije nemaju u pravom smislu članstvo niti redovnu članarinu, a veza između pojedinih delova partije je labava.“ (Goati, 2001: 22) Prema navedenim karakteristikama kadrovskih partija primjetno je da je ovaj tip partije usmjeren na selekciju partijskih kadrova koji imaju što veći ugled u biračkoj javnosti i koji bi u ime svoga prethodnog javnog angažmana mogli priskrbiti što veći broj glasova na izborima. Nakon kadrovskog, Goati je dao i podrobno obrazloženje tipa masovnih partija, pri čemu navodi: „Masovne partije su nastale u drugoj polovini XIX stoleća. One teže da u svoje redove uključe što veći broj pristalica iz donjeg dela društvene piramide, pre svega pripadnika radničke klase, koji su u izbornim reformama zadobili biračko pravo. Te partije uspostavile su vrlo složenu i razgranatu organizacionu strukturu, sa naglašenim ovlašćenjima viših partijskih nivoa u odnosu na niže. Masovne partije su, u stvari, proizvod socijalne strukture industrijskog društva i ‘masovne demokratije’ koja karakteriše to

---

godine. Ono se proteže, grosso modo, od 1688. do Marxove smrti 1833., i od Bolingbrokea do mislilaca njemačke socijaldemokracije.

U drugom razdoblju, na razmeđi stoljeća, pojavljuje se potreba za razmišljanjem znanstvenog tipa koje, primijenjeno na stranački fenomen, uvodi istraživanje u političku znanost. Paralelno s Maxom Weberom, koji svoja razmatranja o strankama uključuje u mnogo širu sociološku perspektivu, zapamtit ćemo imena Brycea, Lowella, Ostrogorskog i Michelsa. No tek godine 1951., s izdavanjem kapitalne Duvergerove knjige, znanje o političkim strankama postaje zaokruženo i sustavno. Zahvaljujući tom djelu politička znanost ostvarila je sintezu svega što se može znati o stranačkom fenomenu pedesetih godina. Ako su njegovi podaci o činjeničnom stanju zastarjeli, dva elementa ostaju neosporna. Jedan se odnosi na izlaganje teorije podrijetla i umnožavanje stranaka, što Lapalombara i Weiner nazivaju ‘institucionalističkim pristupom’. On povezuje stranački fenomen s dinamikom institucija i još uvijek inspirira mnoge radove. Drugi je u građenju tipologije stranaka, koja se zasniva na prirodi njihove organizacije. Četvrto razdoblje predstavlja se u liku ‘znanstvenog stanja’ koje bi Thomas Kuhn kvalificirao ‘revolucionarnom znanošću’. To je zbrka, a istraživačka usmjerenja se rasplinjavaju u svim smjerovima. U početku prisustvujemo umnogostručavanju međunarodnih projekata što se vode na visokoj razini i koji se koriste ekonomskim procvatom karakterističnim za ‘Golden Sixties’.” (Seiler, 1999: 52-55)

društvo. Uključivanjem velikog broja građana u svoje aktivnosti, masovne partije su doprinele razvoju 'partijske identifikacije' i, time, stabilizaciji partijskih sistema." (Goati, 2001: 23) Masovne partije su nastale zadovoljavanjem potrebe za involviranje novih participanata u politički život, tj. prihvatanjem u partijsko članstvo građana koji su širenjem opšteg prava glasa dobili aktivno i pasivno biračko pravo, a u kasnijem razvoju su se iz njih konstituirali noviji tipovi političkih partija sa istom ili sličnom suštinskom svrhom i funkcijom. O transformaciji masovnih partija i smjeru u kojem se taj proces odvija Orlović zaključuje: „Posmatrajući generalni trend transformacije zapadnoeuropskih partija, Oto Kirkhejmer zapaža da se ove partije u težnji da postignu što bolje rezultate na izborima, obraćaju svim slojevima društva. U tom smislu, partije 'masovne integracije', pod kojim podrazumeva socijaldemokratske partije i partije 'individualnog predstavništva', pod kojim podrazumeva građanske partije, transformišu se u pravcu 'sveobuhvatne partije' (Catch-All Party)." (Orlović, 2015: 44) Navedena transformacija je bila obilježena sa nekoliko bitnih promjena, a to su najprije „... 1) drastično smanjenje ideološkog prtljaga (ideological laggage) (i čvrste vezanosti socijaldemokratskih partija za radničku klasu); 2) jačanje uticaja partijskog vođstva, čija se uloga ne ocjenjuje više s obzirom na uspjeh u ostvarivanju interesa partije, uže shvaćene, već u odnosu na ostvareni napredak društva u kome partija djeluje: 3) smanjivanje uloge partijskog članstva; 4) smanjivanje uloge klase koju je partija nekada isključivo predstvaljala u težnji da se privuku glasači iz svih slojeva društva; i 5) obezbeđivanje pristupa u partiji različitim interesnim grupama, kako iz finansijskih razloga, tako i zbog toga što je posredstvom interesnih grupa moguće obezbediti širu podršku u društvu." (Kirchheimer, 1966: 184) Transformacija tipa masovnih partija je vodila ka sveobuhvatnim ili Catch-All partijama koje, shodno svome nazivu, nastoje pridobiti simpatije i glasove svih društvenih grupa bez obzira na njihova ideološka opredjeljenja, a to podrazumijeva i sistematsku deideologizaciju partijskog članstva i politike, s ciljem stvaranja atmosfere u kojoj je poželjno da partija nema ideoloških stega po pitanju multicipliranja članstva i njegove predizborne mobilizacije. Ukoliko ovakve partije i pokušaju da se ideološki profiliraju, u tome procesu nastoje preuzeti uvjerenja koja su imanentna različitim ideološkim pozicijama i objediniti ih u svoju ideologiju, stvarajući time svojevrstan „ideološki amalgam". Dakle, sveobuhvatne političke partije su one koje gomilaju članstvo ne mareći za njihovo ideološko usmjerenje i one se u cilju osvajajnja vlasti obraćaju svim pripadnicima svoje političke zajednice.

U kontekstu naredne podjele političkih partija Hejvud apostrofira: „Prema drugoj podeli, koju je napravio Zigmund Nojman (1956), partije se dijele na takozvane partije reprezentacije i partije integracije. Osnovna funkcija reprezentativnih partija je obezbeđivanje glasova na izborima. Zbog toga više pokušavaju da odraze nego da oblikuju javno mnijenje. Prema tome, one usvajaju catch-all strategiju i zato stavljaju pragmatizam ispred načela i istraživanje tržišta ispred mobilizacije naroda. Budući da ovakve partije preovlađuju u savremenoj politici, to je značajno osnažilo argumentaciju zasnivanu na modelima racionalnog izbora političkog ponašanja, poput one Jozefa Šumpetera i Entoni Daunsa, koji prikazuju političare kao ljude željne moći, spremne da prihvate bilo koju politiku koja bi mogla da im donese izborni uspeh. Nasuprot tome, partije integracije usvajaju proaktivne, a ne reaktivne političke strategije; one žele da mobilišu, obrazuju i inspirišu

mase, a ne samo da odgovore na njihova interesovanja.“ (Hejvud, 2004: 467-468) Reprezentativne partije odnosno njihovo programsko i praktično usmjerenje je u najvećoj mjeri determinirano političkim pragmatizmom kao svojom centralnom silnicom, a partije integracije su one koje imaju aspiracije za organizirani i kontinuirani angažman na polju političke edukacije građana i obrazovanja javnog mnijenja koje će biti sposobno anticipirati i akceptirati postulate liberalne ili participativne političke kulture.

Dva tipa su uključena u još jednu značajnu podjelu političkih partija, a toj podjeli „... pravi se razlika između ustavnih i revolucionarnih partija. Ustavne partije poštuju prava drugih partija i djeluju u okviru obrasca pravila i ograničenja. One posebno prihvataju razliku između partije i države, odnosno između partije na vlasti (aktuelna vlada) i državnih institucija (birokratija, pravosuđe, policija, itd.) koje su formalno nezavisne i politički neutralne. S druge strane, revolucionarne partije su antisistemske ili antiustavne, bilo da su levičarske ili desničarske. Njihov cilj je da osvoje vlast i da sruše postojeći ustavni poredak.“ (Hejvud, 2004: 468) Dok je osnovna svrha revolucionarnih političkih partija da sruše ili temeljito promjene politički sistem na snazi, ustavne partije, kako im samo ime kaže, nedvosmisleno prihvataju postojeća ustavna i zakonska pravila i djeluju u okviru procedura koje nisu u suprotnosti sa odredbama pozitivnog prava.

Partije se mogu diferencirati i na osnovu njihove ideologije, a u tom smislu Hejvud akcentira: „Konačno, partije se razlikuju i po osnovu ideološkog usmjerenja, naročito one koje se označavaju kao levičarske i desničarske. Partije za koje se smatra da pripadaju ‘levici’ (progresivne, socijalističke i komunističke) odlikuju se privrženošću promenama, ili u obliku reforme, ili sveobuhvatne privredne promene. Njih su tradicionalno podržavali siromašni i diskriminisani (u urbanim društvima, radnička klasa). Partije koje se smeštaju na ‘desnicu’ (naročito konzervativne i fašističke) uglavnom brane postojeći društveni poredak i zato su snaga kontinuiteta. Njih obično podržavaju poslodavci i materijalno zadovoljna srednja klasa.“ (Hejvud, 2004: 469) Podjela političkog spektra na ljevicu i desnicu je producirala i podjelu političkih partija u skladu sa njihovim ideološkim usmjerenjem, a danas su širom svijeta zastupljene i ljevičarske i desničarske političke partije. Načelno, partije ljevice su politički predstavnici ugroženih slojeva društva (bez obzira na to što u posljednje vrijeme ova uloga postaje sve manje ekskluzivitet ljevice) i one teže stalnim promjenama u cilju sveukupnog društvenog progresa. Partije desnice su tradicionalno predstavnici bogatijih slojeva društva i shodno tome su uglavnom posvećene promociji i očuvanju postojeće konstelacije političkih odnosa, tj. održanju „statusa quo“.

Pored ovih osnovnih klasifikacija i poimanja političkih partija, postoji još nekoliko njihovih bitnih određenja. U tom smislu Caramani[23] konstatira: „Katz i Mair (1995) su ustvrdili da su se u mnogim

[23] Caramani taksativno navodi i opisuje te četiri promjene, pri čemu ističe: „1. Glavne stranke, to jest one koje su na vlasti ili se općenito smatra da će sredjnoročno vrlo vjerojatno doći na vlast, zapravo stvaraju kartel da bi se zaštitile od izbornih rizika (primjerice, skretanjem odgovornosti od politički odgovornih agencija tako da im one neće biti odgovorne ili minimaliziranjem razlike u nagradama izbornim pobjednicima i izbornim gubitnicima) i da bi dopunile svoje sve manje resurse subvencijama države (što se opravdavalo središnjim značenjem stranaka za demokratsku vlast ili izoliranjem stranaka od koruptnoga ekonomskog pritiska). 2. Stranke smanjuju važnost svoje predstavničke uloge u korist dijela svoje upravljačke uloge, braneći javne politike države (uključujući i one donose birokrati, ‘nepolitičke’ agencije poput središnjih banaka, čak i prethodne vlade koje su činile druge stranke) i pretvarajući se zapravo u

zemljama catch-all stranke kretale u pravcu onoga što oni nazivaju 'kartelskom strankom'. To uključuje najmanje četiri velike promjene u odnosima među strankama, građanima i državom, te među strankama i njihovim članovima." (Caramani, 2013: 225-226) Jedan od novijih tipova su kartelske političke partije koje obilježava redefinirana uloga partija u odnosu na onu koju su imale u drugoj polovini 20. stoljeća, a njihova tranzicija se kretala u smjeru deideologizacije partijske politike i članstva, kao i uzurpacije partije od strane male grupe rukovodećih funcionera koji njeno djelovanje podređuju interesima krupnog kapitala i oligarhije, ali i očuvanju vlasti i postojeće redefinirane uloge partije.

Posebna podjela političkih partija obuhvata njihova tri oblika: „Herbert Kičelt (Herbert Kitshelt) deli partije na klijentelističke, programske i harizmatske. Kllijentelističke partije obezbeđuju selektivne prednosti u formi „...patronažnih poslova, preferencijalnog tretmana u raspodjeli socijalnih subvencija (sredstava itd.) i vladinih ugovora". Programske partije nude indirektne nadoknade članovima, ostvarivanjem programa kada partija dođe na vlast. Harizmatske partije karakteriše težnja pojedinaca da budu bliski sa harizmatskim vođom." (Orlović, 2015: 49) Partije koje se nazivaju klijentelističkim i najčešće se javljaju u državama sa neuspješnim procesom privatizacije, stvaraju specifične vrste odnosa između partijskog rukovodstva s jedne, i partijskog članstva i povlaštenih pojedinaca u društvu s druge strane. Ti odnosi impliciraju ulogu partije kao zaštitnika i donatora svoje klijentele sačinjene od članova i povlaštenih simpatizera partije, pri čemu se od klijenata zahtijeva bezuslovna lojalnost u pogledu očuvanja i uvećavanja političke moći partije pod čijim su patronatom.

Pored elaborirane tipologije političkih partija značajno je spomenuti i podjelu na sistemske i antisistemske partije koje su u najvećoj mjeri slične ustavnim i revolucionarnim partijama. Postsocijalistička tranzicija uvjetovala je formiranje specifičnog modela političke partije, a Goati u svojim uvidima elaborira taj model partije i njegove karakteristike: „Među partijama obrazovanim u centralnoj i jugoistočnoj Europi neposredno nakon kraha real-socijalizma karakteristuičnu vrstu predstavljaju protopartije (Mitev, 1991) ili forum partije (Waller, 1994). Protopartije karakterišu sledeća obeležja: (a) ambivalentnost u pogledu dimenzije levica/desnica; (b) integralni karakter (nastojanje da se u sopstvenom okviru obezbedi prostor za sve političke tendencije); (c) heterogenost socijalne osnove; (d) mozaična organizaciona struktura; (e) ideološki amalgam različitih programskih ideja; (f) česte podele postojećih i stvaranje novih partija; i (g) pseudoetnicizam (pseudoethnoses) koji označava težnju da se politički protivnici etnički definišu. Waller (1994, 56) na sličan način određuje forum partije, dodajući nabrojanim obeležjima to što

---

agencije države, a ne društva. 3. Kartelske stranke sklone su povećavati formalne ovlasti članova stranke te, štoviše, u nekim slučajevima dopuštaju veću participaciju pristaša koji nisu formalni članovi. No to ne čine zato da bi očuvale oblik unutarnje demokracije nego da bi pritom obespravile stranačke aktiviste za koje smatra da su doktrinarniji i usmjereniji na javne politike te stoga najspremniji prihvatiti ograničenja koja su implicitna kartelu. Primjerice, odabir vodstva pomiče se sa stranačkog kongresa, koji nudi forum da se unutarnja opozicija organizira i izrazi, ka izravnome poštanskom glasovanju svih članova. 4. Djelomice jednostavno šireći trendove očite u catch-all stranci, kartelske stranke obično zamjenjuju osoblje središnjega stranačkog stožera unajmljenim savjetnicima i tako dodatno povlašćuju profesionalnu ekspertizu u odnosu prema političkom iskustvu i aktivizmu te uklanjaju drugi mogući izvor izazova vođama stranke na javnoj dužnosti." (Caramani, 2013: 225-226)

su one isključivo politički usredsređene na eliminaciju komunističkih partija sa vlasti, u čemu ovaj pisac vidi njihovu sličnost sa nacionaloslobodilačkim pokretima, koji su, takođe, bili zaokupljeni isključivo jednim ciljem, oslobođenjem zemlje.“ (Goati, 2007: 259) Protopartije ili forum partije nastaju u nedemokratskim okolnostima koje producira nespremnost političkih elita neke države da konstruktivno upravljaju procesom demokratske tranzicije i čija je osnovna značajka demokratska, ideološka, politička, unutarpartijska, upravna i operativna „nezrelost“.

2.2.5. Koncepcijska shavatanja partokratije

Režimi vladavine u državama sa nedovršenom demokratskom i partijskom konsolidacijom mogu poprimiti različita obilježja, a kombinacijom različitih političkih doktrina i tradicija nastaju hibridni režimi vlasti, koji postaju predmet istraživanja sve većeg broja naučnika. Karakteristika takvih režima je da oni kao takvi kombinuju elemente demokratskih institucija, kao što su izbori, s elementima autoritarnih režima, poput kršenja ljudskih prava i nepostojanja funkcionalne vladavine prava. (Diamond L. J. 2002) Blagovčanin se u deskripciji režima vlasti[24] koji se označava kao “vladavina kartela” osvrnuo i na partokratije: “Koristeći različite koruptivne metode osiguravanja podrške, bilo kroz direktnu kupovinu glasova na izborima, bilo kroz distribuciju poslova u javnom sektoru pristalicama vladajućih partija ili kroz kronizam pri dodjeli javnih ugovora kompanijama bliskim vladajućim strukturama, koje zauzvrat daju različite vidove podrške kampanjama vladajućih partija, osigurava se opstanak na vlasti. Osiguravanje efektivne kontrole nad javnim sektorom vrši se na način da se na rukovodeće pozicije postavljaju kadrovi od povjerenja partijskog vrha, sa glavnim ciljem da zauzvrat osiguraju zapošljavanja pristalica partije i izvlačenje budžetskih sredstava putem javnih nabavki preko firmi bliskih partijskom vrhu.” (Blagovčanin, 2020: 13-14)) Uzevši u obzir navedene karakteristike, partokratski režimi se također mogu percipirati kao hibridni režimi vladavine. Budući da se partijskim zapošljavanjem u bilo kojem sektoru uskraćuju zaposlenja kvalificiranih i stručnih kandidata, partokratija je jedan od najopasnijih neprijatelja meritokratije. Dejanović smatra da je „... demokratski prihvatljiv politički prostor za partijsko djelovanje omeđen trojstvom, koje obuhvata slobodan izbor i definisanje programa, ciljeva i aktivnosti usklađenih sa javnim interesom i demokratskim vrijednostima, učešće na slobodnim i takmičarskim izborima i vršenje zakonodavne i izvršne vlasti u javnom interesu, na osnovu rezultata izbora i povjerenja većine građana. Većina vladajućih partija svojim djelovanjem izlazi iz ovog prihvatljivog političkog prostora, zaposijeda ili uzurpira znatno širi društveni prostor i umjesto demokratije, uvodi partokratiju.” (Dejanović, 2013: 186) Temeljni principi liberalne demokratije, ali i demokratije uopšte, propisuju neka fundamentalna

[24]U pogledu političke korupcije, Stojiljković smatra da “… ona ima brojne pojavne oblike, od svesnog pripremanja i izglasavanja defektnih i punih pravnih praznina zakona i podzakonskih akata, preko projektovanja teško primenjivih zakonskih rešenja sa brojnim iznenađenjima u prelaznim rešenjima, do izbegavanja poreza, osiguranja sredstava iz crnih fondova i netransparentnog vođenja prihoda i rashoda političkih stranaka.” (Stojiljković, 2013: 146)

prava, elemente i procese, koji legitimiraju vladajući režim i čije postojanje ga svrstava među režime demokratije. Ukoliko dođe do zaposijedanja i monopolizacije nekih od pretpostavki demokratije, vladajući režim poprima atribucije koje ga čine u većoj ili manjoj mjeri partokratskim. Pod partokratijom „... podrazumevamo visok uticaj stranaka na kadriranje u javnim preduzećima i ostalim državnim institucijama. Naime, jedan broj građana glasa na osnovu dobijene usluge (npr. zaposlenje) ili na osnovu usluge za koju očekuju da će uslediti nakon izbora." (Bojović, 2012: 67) Stojiljković ističe da „... partokratija zapravo implicira vladavinu položajima i sinekurama (spoils system), jer se ljudi mogu zaposliti samo zahvaljujući partijskoj knjižici, a ne ličnim kvalifikacijama i sposobnostima." (Stojiljković, 2016: 21) Odnosi koji se stvaraju između političkih partija i njihovog članstva i birača, i koji podrazumijevaju primjenu korupcijskih metoda od strane partije u procesu dobijanja povjerenja i podrške na izborima, označavaju se kao odnosi partokratije na temelju kojih se konstituira partokratski režim vlasti u državi. Partokratija se kao oblik vladavine često povezuje sa režimom koji je egzistirao u Italiji u drugoj poliovini 20. stoljeća, a u tome smislu Kasapović nudi njen precizniji opis: „Partocrazia je označavala trajne i čvrste političke i društvene strukture stvorene gotovo potpunim preklapanjem i uzajamnim tolerisanjem države, vladajuće Kršćanske demokratije (DC) i društvenih elita koje su vladale preko stranke." (Kasapović, 2003: 267) Politička konstelacija u Italiji poslije Drugog svjetskog rata bila je obilježena dominacijom Krščanske demokratije (DC) kao centralne partije oko koje su se okupljale koalicije od pedesetih do devedesetih godina 20. stoljeća, a koalicioni kapacitet je umnogome uvećavala predstavlajući se kao jedina relevantna brana narastajućoj Komunističkoj Partiji. U cilju svoje opstojnosti na vlasti DC je u političkim relacijama između partije i birača instalirala specifične odnose i režim vladavine koji je kasnije profesor napuljskog univerziteta Mauro Calise nazvao partokratijom. Kitschelt smatra da partokratija označava „... fuziju partije, države i ekonomskih elita u političko-ekonomske mreže karakteristične po patronaži, klijentelizmu i korupciji." (Kitschelt, 1995: 155) U suštini, partokratski režim vlasti je još jedan od oblika u kome se sociokratija kao oblik vladavine pojavljuje, a njena centralna dimenzija je holizam. Sartori je u elaboraciji negativnih uticaja partija na kapacitet demokratije i pravednosti društva utvrdio pervetiranje izvornih motiva njihovog obrazovanja: „Postavši glavnim izbornim i parlamentarnim akterima, sve su svoje programske, moralne i organizacijske funkcije i ciljeve podredile bezobzirnom prikupljanju glasova birača. Svoje izborne kandidate i parlamentarne zastupnike pretvorile su u 'šarlatane' koji sustavno i neodgovorno lažu biračima kako bi pridobili njihove glasove. Parlament, glavno političko predstavničko tijelo građana, pretvorile su u stranačko tijelo i uspostavile partitokratski sustav vlasti." (Sartori, 2002: 333-334) Što je proces demokratizacije u nekoj državi uspješniji i bliži konačnoj realizaciji, to su šanse za egzistenciju partokratije manje. Tako su negativne posljedice partokratije[25] prisutnije u nerazvijenim demokratijama. Orlović definira partokratiju kao „... stanje u kojem političke partije dominiraju državnom i kolonoziraju sve segmente društva, od javne administracije (državne uprave, javnih preduzeća, javnih servisa,

[25] Stanković je u naučnom radu *Partokratija među političkim institucijama Republike* S*rbije* opisao nekoliko posljedica partokratije i ističe da ona „… svojim političkim ustrojstvom razara temeljna načela demokratskog društva: suverenost naroda, oblike javne kontrole, odvojenost politike od ekonomske sfere." (Stanković, 2009: 19)

upravnih odbora), do svih ustanova obrazovanja, medija, kulture itd. To znači da se političke partije ponašaju kao patroni a individue kao klijenti.“ (Orlović, 2015: 275) Partokratija je režim vladavine u kome političke partije uzurpiraju državne institucije, odnosno preuzimaju pravo na upravljanje javnim resursima kršenjem institucionalnih procedura i time koncentriraju faktičku političku moć u partijske centrale, a to prisvajanje „javnog“ može imati manji ili veći doseg pa se u državama sa uspješno realiziranom demokratizacijom partokratija javlja u benignijim i manje vidljivim oblicima, ali u nerazvijenim demokratijama ona porobljava i oblasti poput obrazovanja, nauke, kulture, zdravstva, sporta, pri čemu partijske oligarhije imaju izvjesni uticaj i u privatnom poduzetništvu te religijskim organizacijama.

Profesor Esad Zgodić u objašnjavanju suštine partokratije naglasak stavlja na njenu demokratsku deficitarniost: „Prije svega, recimo kako je ona u zemljama tzv. postsocijalističke tranzicije dominirajući oblik vladavine. Oblik je pervertiranja demokratskog ethosa: poziva se, doduše, na njega, ali ga, u osnovi, kompromitira i pervertira. Demokratske institucije postoje, one su, međutim, tek pravni i formalni okvir, dekor i ambijent prakticiranja partitokratske politike. Paradoksalno, što je partijski pluralizam razuđeniji, to su veće šanse za instaliranje koalicijske partitokratije.“ (Zgodić, 2009: 383) Prednost koju partokratija vješto koristi je njena mimikrijska sposobnost za supstituciju demokratskih procedura partokratskim praksama, pri čemu preuzimaju ovlaštenja za koja nemaju legitimitet ali se u javnosti nastoji izgraditi i očuvati predstava o njihovoj neupitnoj legitimnosti, što joj zbog navedenih sposobnosti mimikrije često uspijeva.

Vjerovanje i svojevrsna ideološka doktrina koja je imanentna partokratskim političkim praksama je partokratizam: „Saobrazno pojmu partokratije, često je u upotrebi i termin partokratizam koji obeležava uverenje, svojevrsni ideološki diskurs prema kome se demokratija svodi na predstavaničku demokratiju, u kojoj političke stranke igraju centralnu ulogu. Tako je demokratija, prema zastupnicima partokratizma, saobrazna partokratiji. Partokratija je jedan od podoblika političke vladavine unutar parlamentarnog sistema vlasti, u kome zbog tehnike izbornog sistema, političke kulture, ali i mentaliteta jedne nacije, postoji neobuzdana vladavina političkih stranaka, njenih poslaničkih klubova i/ili samih lidera političkih partija.“ (Stanković, 2009: 17-18) Partokratizam je ideološko učenje u kojem se partokratija smatra opravdanim oblikom vladavine u državama i društvima kojima je takav režim kompatibilan sa političkom kulturom i dostignutim stepenom demokratizacije, a partokratizacija[26] je proces u kome se politika pretvara u samo još jednu u nizu profesija na tržištu rada i u kojem se pravo na bavljenje politikom reducira na uski krug povlaštenih političara koji na političkoj pozornici predstavljaju, afirmiraju i provode djelatnosti u vlastitom a ne u opštem interesu.

[26] Stanković se u svojim uvidima bavi fenomenom „partokratizacije“ i nudi njeno pojmovno određenje: „Partokratizacija podrazumeva da se politika profesionalizuje, ona postaje neka vrsta esnafske delatnosti a ne demokratsko pravo, a javni interes svih (ili bar većine) prerasta u privatni interes male grupe partijskih oligarha.“ (Stanković, 2008: 54)

2.2.6. Klasifikacija partokratskih režima vlasti

U politologiji su istraženi, koncepcijski opisani i klasificirani razni režimi vladavine koji se prema svojim atribucijama mogu označiti kao partokratski. Njihova klasifikacija je određena prema različitim kriterijima, a najčešće su to stepen uzurpacije državnih institucija i javnog dobra, partijski sistem i odnosi među partijama koji partokratiju obrazuju, društveno-političke okolnosti države u kojoj se javlja i drugi. Čović smatra da u kontekstu „... partitokracije zbunjuje ne samo okolnost da se ona pokriva imenom demokracije i da se poziva na demokratska načela, nego i činjenica da se formalno odvijaju u demokratskim procedurama i da djeluje u demokratskim institucijama. Na pojavnoj razini ovog problema treba razlikovati dva tipa partitokracije: partitokracija kao odstupanje (odstupajuća partitokracija) i partitokracija kao sustav (sustavna partitokracija). Odstupajuća partitokracija pojavljuje se kao određeno odstupanje ili devijacija unutar demokratski konstituiranog sustava vlasti. Etablirani demokratski sustavi u osnovi se mogu uspješno nositi s problemom odstupajuće partitokracije, i to ne samo u slučajevima kada se ona javlja u prolaznim i ograničenim oblicima, nego čak i onda kada poprimi izrazito oštre forme ili se pak ustali kao kronična slabost demokracije, što se izgleda dogodilo u većini zemalja razvijene demokracije. Nasuprot tome, sustavna partitokracija predstavlja devijantni, nedemokratski način vladanja, koji podrazumijeva partitokratsko konstituiranje (razina faktičkog legitimiteta) i partitokratsko obnašanje (razina legaliteta) državne vlasti, te gubitak relacije prema općem dobru (razina moralnog legitimiteta).“ (Čović, 2004: 188) U načelnom razlikovanju partokratije se pojavljuje odstupajuća partokratija, koja je svojstvena državama sa uspješnom demokratizacijom i predstavlja lako riješive negativnosti unutar sistema razvijenih demokratija, a u ovoj podjeli se javlja i sistemska partokratija koja podrazumijeva obrazovanje vlasti po partokratskim pravilima i garantira nastanak dalekosežnijih destruktivnih posljedica po demokratiju u državi gdje se pojavljuje. Pored odstupajuće i sistemske, značajan oblik je i puzajuća partokratija.[27] Ovaj oblik je imenovan po načinu njegovog instaliranja, odnosno načinu na koji zakone i institucije stavlja pod svoju kontrolu i podređuje ih partikularnim partijskim interesima. U parlamentarnim demokratijama, naročito tranzicijskim, javljaju se različite antidemokratske tendencije a jedna od češćih je partokratija. Partokratija poprima određene specifičnosti kada su u pitanju bivše socijalističke države: „Budući da se sustavna partitokracija može može uspješno razviti samo u demokratski neizgrađenim ili pak demokratski urušenim državama i društvima, to su se u razdoblju postkomunizma u širokom krugu kaotizacijskih država stvorili idealni uvjeti za etabliranje partitokratskih sustava. Partitokracijama koje su se počele formirati u postkomunističkim zemljama, na samom startu – kao svojevrstan orijentir – stavljen na raspolaganje ideologem ‘tranzicije’, odakle je brzo izveden teorijski i politički instrumentarij za ideološko izokretanje slike o stvarnim zbivanjima i stvarnom smjeru razvoja, tako da su se i one same mogle predstaviti kao istinske demokracije, doduše – in statu transeundi. Time je stvoren novi, ‘tranzicijski tip’ sustavne partitokracije, koji se odlikuje osobitom zamršenošću i koji, kao nepoznat povijesni fenomen, traži

[27] Popović navodi da je puzajuća partokratija „... postupna ali temeljita suspenzija ustava, parlamenta, izbora i volje građana od strane svemoćnih partijskih oligarhija.“ (Popović: Pod sjenkom protektorata)

poseban teorijski pristup.“ (Čović, 2004: 188) Politička pluralizacija u postsocijalističkim državama suočila se sa raznim problemima, a jedan od najznačajnijih je usporenost procesa partijske konsolidacije, što je otvorilo vrata razvoju posebnog oblika partokratije koji je osnovi sistemska partokratija, ali s daleko većim stepenom konfuzije.

Partokratski režimi se mogu razlikovati prema karakteru odnosa između partija koje ga oblikuju, odnosno prirodi režima koji se konstituira u određenim međupartijskim okolnostima. Zgodić je u knjizi *Partije i koalicije* detaljno obrazložio nekoliko tipova partija i odnosa među njima, koji u značajnoj mjeri determiniraju atribucije partokratskog ustrojstva u njihovim državama i (ne)demokratski status njihovog režima. U tome smislu Zgodić ukazuje da postoje partije „... za koje politički protivnici nisu takmaci, konkurentni ili rivali koji bi uživali slobodu u izražavanju narodne volje i u nadmetanju za podršku biračkog tijela pa ne zaslužuju nikakav respekt niti im se priznaje bilo kakav legitimitet: oni su jednostavno tretirani kao smrtni neprijatelji – a to jesu najčešće na osnovu zlotvorne ideološke predstave o njihovoj – navodno – inherentno zločudnoj naravi.“ (Zgodić, 2015: 55) Prema Zgodiću[28], odnosi između partija kao neprijateljski odnosi govore, između ostalog, o „... prirodi njihove ideologije i politike spram države i u državi: slijede logiku, mentalitet i praksu panetatizma i državnog totalitarizma – totalitarni politički režim partitokratije jeste njihovo rodno tlo, a ako ono još ne postoji – one su njegov glavni kreator i čuvar.“ (Zgodić, 2015: 62) Partije koje paralelno sa procesom partokratizacije kao primarne metode političke borbe koriste stigmatizaciju političkih protivnika i njihovu medijsku satanizaciju, pri čemu je njihovo negativno ophođenje usmjereno i na građane vlastite države putem obavještajno-sigurnosnih službi, grade poseban odnos među partijama – partije smrtni neprijatelji i na tome odnosu se zasniva priroda postojećeg partokratskog režima vlasti.

U kontekstu stožernih nacionalnih partija i društveno-političkih okolnosti koje ih prate Zgodić piše: „Predstave o partijama kao stožernim nacionalnim i državotvornim partijama, predstave koje promatramo kao zlotvorne ideološke uobrazilje, figuriraju na tlu etnokratskih političkih režima: one u tim društvima formatiraju te režime, fanatično ih održavaju te reproduciraju svoju ekonomsku i političku moć u njihovim okvirima.“ (Zgodić, 2015: 65) U elaboraciji odlika političkog poretka nastalog u oklnostima dominacije stožernih nacionalnih partija[29] primjetno je da: „Partija koja sebe promovira kao stožernu nacionalnu stranku zamjenjuje pravni poredak oholom etnopartitokratskom politokratijom, a mentalitet prisvajanja postaje dominirajući kredo i vladajuća aspiracija takve partije i njene politike.“ (Zgodić, 2015: 68) Stožerna nacionalna partija

[28] Zaključuje da „... partije obuzete navedenim halucinacijama i države s kojima one partitokratski upravljaju neprijatelje i u domicilnom građanstvu: partije na vlasti vode psihološke i političke ratove protiv građana države u kojoj djeluju, a organiziraju se oni i u aranžmanu tajnih službi države – aparata kojima upravljaju vlastodržačke partije.“ (Zgodić, 2015: 62)

[29] Zaključuje da se takvo „... pervertiranje biti politike događa i na širem društvenom i ekonomskom planu: sve postojeće jest – hoće to etnopartitokratija i, pri tome, skriva, to htijenje u mrežama demagogija i nacionalističkih ideoloških utvara – partijsko vlasništvo. Etnonacionalna partitokratija se, zapravo, manifestira i u tretmanu javnog dobra kao etnostranačkog vlasništva: političke institucije, javna preduzeća, društvene ustanove, pravne strukture, sfera obrazovanja, prirodni resursi, medijske formacije – sve je to monokratski ili, pak, koalicijksim ili partnerskim međupartijskim dogovorima oko podjele vlasti u zbilji sasvim pokriveno partijskim etnopolitikama i do kraja personalizirano – partijskim kadrovima .“ (Zgodić, 2015: 68)

može težiti stvaranju vlastite etnodržave u okviru postojeće države u kojoj egzistira ili se može zalagati za temeljite promjene unutar nje i podvrgavanje političke zajednice vlastitom partokratskom režimu koji uspostavljaju.

Sljedeći tip partokratije javlja se u režimima u kojima jedna partija monopolizira legitimitet političkog predstavljanja i odlučivanja pod izgovorom da je jedina „državotvorna“, a da su druge partije u najmanju ruku sumnjive u pogledu želje za dobrobit države. Ukoliko ih smatraju prijateljski nastrojenim spram budućnosti države, onda ističu njihovu navodnu nesposobnost za očuvanje onoga što su one „uspješno stvorile i čuvaju“. Kada su u pitanju državotvorne partije i karakter režima koji produciraju Zgodić je eksplicitan: „Partije koje sebe smatraju državotvornim – neke od njih mogu sebe istovremeno predstavljati i kao stožerne nacionalne stranke – uspostavljaju različite odnose s drugim partijama kao nedržavotvornim partijama, a one ne moraju biti protivdržavne ili antidržavne partije: nisu one državne stranke jer u njihovim predstavama jednostvano nemaju kapacitet i značaj partije koja je, navodno, tvorila, tvori i pastirski čuva državu.“ (Zgodić, 2015: 71) Dodaje da zamišljeno „... uvjerenje država – to smo mi ima višestruke negativne implikacije kako u pogledu profiliranja partijskih individualiteta tako i u sferi međupartijskih odnosa te, što je najvažnije, na planu funkcioniranja političkog režima demokratije. To je, zapravo, uvjerenje proisteklo iz praksi u kojima je uspostavljena simbiotička veza između partije i države.“ (Zgodić, 2015: 74) Priskrbivši za sebe ulogu „jedinog relevantnog“ političkog subjekta, državotvorne partije su nametnule paradigmu po kojoj su one ekskluzivni kreatori i realizatori svih političkih odluka, počevši od nacionalnog do lokanog nivoa upravljanja, uključujući i podređivanje sudske vlasti, državne administracije, policije i drugih javnih službi sopstvenoj antidemokratskoj volji i praksi.

Naredne u Zgodićevom uvidu su dominantne partije koje egzistiraju u režimima sa dominantnom partijom a „... krugu takvih partija pripadaju i stožerne etnonaciokratske te državotvorne partije: u neliberalnom, proautokratskom pa i prototalitarnom kontekstu kojeg formatiraju, a u okvirima egzistencije formalnih institucija demokratije, one se, nakon što preko izbora steknu višekratnu poziciju pobjedničke, vladajuće ili vodeće stranke, pseudodoktrinarno i djelatno poistovjećuju s nacijom i (ili) – ovladavajući njenim institucijama i aparatima i tako što ih naseljavaju svojim kadrovima – državom te poprimaju i druga svojstva dominantne partije.“ (Zgodić, 2015: 76) Partokratija se lako može uspostaviti u političkim sistemima sa evidentno dominantnom partijom[30], koja vremenom zaposjeda sve ključne poluge vlasti i teži ka potpunoj identifikaciji sa nacijom-državom i koja sa pozicije moći korumpira glasačko tijelo u svrhu održanja svog partokratskog statusa.

Pod satelitskim odnosima među partijama Zgodić podrazumijeva „... osebujnu međupartijsku stvarnost: oko vodećih ili najjačih, oko, sa stanovišta podrške biračke volje, najmoćnijih partija, a posebno oko partija koje djeluju unutar bipartijskog političkog sistema ili oblikuju režim

[30] Kao eklatantan primjer ovakvih režima Zgodić ističe dominaciju Demokršćanske stranke u Italiji tokom druge polovine 20. stoljeća: „Paradigmu političkog sistema s dominantnom strankom kao strankom koja oblikuje partitokratski režim vlasti nalazimo u Italiji.“ (Zgodić, 2015: 77)

panetnokratije ili održavaju poredak s dominantnom strankom, kao njihovi sateliti ideološki, politički i operativno kruže patuljaste, nedržavotvorne, te po uticaju i privlačnosti često marginalne partije ili partije subnacionalnog i sasvim lokalnog – parohijalnog karaktera i dometa.“ (Zgodić 2015: 80) Partokratski režim može biti produciran i satelitskim međupartijskim odnosima koji podrazumijevaju vezu između vladajućih partija i manje uticajnih partija kao njihovih političkih partnera u obnašanju vlasti i političkom odlučivanju. Politički sateliti sudjeluju u „... ozbiljenju političkih diktata moćnih vladajućih partija i u reprodukciji političkog režima partitokratije.“ (Zgodić, 2015: 82) Partije sateliti su za ovakav vid saradnje motivirani uglavnom partikularnim i partijskim interesima, a vladajuće partije imaju za cilj podjelu odgovornosti nastalu obnašanjem vlasti i preusmjerenje nezadovoljstva javnosti na drugi politički subjekt.

Konsicijacijska demokratija je uvijek praćena izvjesnim partokratskim tendencijama i praksama. Budući da konsocijacijski aranžmani sadrže unaprijed određenu kvotu političkih funkcija vlasti koja pripada svakoj grupi i pravo na zaštitu grupnih interesa putem veta, političke partije koje te interese zastupaju, odnosno njihovi lideri, postaju suvereni vladari ustupljene biračke volje. Dakle, konsocijativna demokratija reducira demokratiju „... a s tom redukcijom uspostavlja se režim pseudodemokratije. Događa se njeno rigorozno reduciranje, prije svega, kroz favoriziranje presudne uloge partijskih elita u politici: njeni akteri su isključivo partijski lideri, a ne partijsko članstvo i(ili) građanstvo – demos.“ (Zgodić, 2015: 90-91) Plodno tlo za rađanje i razvoj partokratije su države u kojima postoje izvjesni konsocijacijski aranžmani odnosno režimi u kojima se vlast konstituira u vidu koalicije koju obrazuju partije – politički predstavnici kulturnih, etničkih ili konfesionalnih grupa datog društva.

Specifični su i partnerski odnosi koji se ponekad javljaju među partiijama, a ogledaju se u sastancima partijskih lidera koji se odvijaju izvan državnih i partijskih organa, ostavljajući tako manevarski prostor za lidere u kasnijem tumačenju postignutih dogovora i omogučavajući im odbacivanje istih bez pravnih konsekvenci ukoliko se na to u budućnosti odluče. Zgodić smatra da je po srijedi „... patent partitokrata i naciokrata nazvan partnerski odnosi, oni su – budući da se takvi odnosi ne žele ili su među etnokratskim partijama koje slijede politiku divergencije, a ne konvergencije, oni i nemogući – surogatna zamjena za stvarne koalicijske odnose. Svode se partnerski odnosi na privremeno i povremeno partnerstvo oko raspodjele vlasti (dijele se ministarstva i funkcije u parlamentu) i upravlja javnim sektorom (raspoređuju se funkcije u javnim preduzećima, agencijama i sl.).“ (Zgodić, 2015: 93) Partnerski odnosi koji se formiraju među partijama su osnovni pratioci partokratskih režima vladavine i onih režima vlasti koji sadržavaju određene elemente konsocijacijske demokratije.

Neravnopravo participiranje u javnim institucijama smanjuje uticaj opozicionih partija u procesu raspodjele i korištenja javnih resursa, a neravnopravan pristup medijima stavlja opoziciju u inferioran položaj zbog nemogućnosti da se, u mjeri u kojoj to čini vlast, obraćaju biračima i iznose

svoja programska stajališta u javnom i medijskom prostoru.[31] Monopolizacija pravde, odnosno uzurpiranje pravosudnog sistema od strane vlasti je protudemokratska praksa koja opozicione partije i njihove sljedbenike lišava prava na pravično suđenje i čini valjanost demokratskog poretka prilično upitnom. Nešković je u objašnjenju demokratskog deficita partokratije koncizan: "Partioktratija je smrtni neprijatelj svakog demokratskog političkog sistema, pa tako i konsocijalizma. Posebno destruktivna uloga partiokratije izražava se u sprečavanju vladavine prava i ustavnosti. Vladajuće partijske elite poštuju ustavne norme ukoliko odgovaraju njihovim interesima i aktuelnim dnevnim politikama. Kada partijske elite žele izbjeći ustavne norme, tada pribjegavaju međustranačkim dogovorima, pa je ustavna norma ono što se elite dogovore, a ne ono što u Ustavu piše. Vladavina prava kroz vladavinu ustava imala bi za posljedicu ukidanje partiokratije i ograničavanje moći partijskih elita, što one svakako ne žele." (Nešković, 2013: 326) Jedan od najvećih problema kod gotovo svakog oblika partokratije je izostanak želje partijskih elita za njenom supstitucijom sa nekim drugim režimima vladavine, koji impliciraju veći demokratski kapacitet i legitmnost političkog predstavljanja i odlučivanja.

2.2.7. Partijska država

Dominacija partokratije kao jednog od vladajućih režima u određenoj političkoj zajednici je oblikovala poseban tip države, u kojoj centralnu ulogu pri donošenju političkih odluka imaju partijska rukovodstva i partijske oligarhije, ali i razni drugi centri moći koji sa njima surađuju. U takvim državama partija postoji „... kao preduzimač mnogobrojnih poslova, problema interesa koje nastoji da riješava. Pod partijskom firmom privlače se različiti klijenti. U nju se investiraju rad, ideje i novac, sopstveno ime i ugled, ali se od nje očekuje i dobit, odnosno profit, u vidu dividende na osnovu uloženih akcija. Političke partije pretvaraju socijalnu moć u političku, a oligarhija političku moć u ekonomsku, jer je politika u permanentnoj težnji da ekonomiju stavi pod sopstvenu

[31] Blagovčanin uviđa da postoje tri „... posebno važna aspekta kroz koja se manifestuje neravnopravan, odnosno nefer odnos vladajućih i opozicije: pristup resursima, pristup medijima i pristup pravdi (Levitsky & Way, 2010)." (Blagovčanin, 2020 : 14)
U nastavku daje podrobniju eksplikaciju tih pristupa: "Tako, na primjer, sa aspekta pristupa resursima zakoni koji regulišu finansiranje političkih partija mogu na vrlo blagonaklon način regulisati finansiranje političkih partija, na način da ne tretiraju kao zabranjeno korištenje državnih resursa u kampanjama vladajućih partija. Ili se zakonom o privatizaciji državnog kapitala propiše mogućnost prodaje direktnom pogodbom, bez javnog natječaja, što onda ostavlja prostor za diskrecionu odluku vlade o tome kome i po kojoj cijeni će prodati određenu imovinu. Kao protivuslugu za povoljno stečenu državnu imovinu, njen kupac se onda javlja u ulozi finansijera političke partije. U kontekstu pristupa medijima, zakoni mogu garantovati najveći stepen medijskih sloboda, ali dominantna uloga države u ekonomiji kroz širok portfolio javnih preduzeća i pozicija države kao najvećeg kupca robe i usluga kroz javne nabavke, može stvoriti široku mrežu vlastima naklonjenih medija, putem oglašavanja državnih institucija ili kompanija bliskih vlastima u takvim medijima. Dok pristup pravdi može biti garantovan zakonima koji garantuju nezavisnost pravosuđa i temeljna ljudska prava i slobode, selektivnom primjenom takvih zakona se može osigurati da politički podobni procesuiraju isključivo one koji su percipirani kao potencijalna prijetnja vladajućim strukturama." (Blagovčanin, 2020: 14-15)

kontrolu.“ (Hasanović, 2014: 134) Ovaj politički fenomen se češće pojavljuje u monopartijskim sistemima i sistemima koji su nakon njih uslijedili, tj. u državama demokratske tranzicije. U svojim uvidima o transformacijama političkih partija i nedemokratskim tendencijama u njima, Halilović[32] utvrđuje da su političke partije također „... zahvaćene klijentelističkim sindromom kao socijalno patološkom pojavom u njihovom djelovanju.“ (Halilović, 2017: 36) Na svjetskoj političkoj pozornici su sve brojnije partije koje u središtu svoga funkcioniranja imaju kreiranje klijentelističkih odnosa sa svojim članovima i povlaštenim simpatizerima, a u krajnjem slučaju partije stvaraju klijentelističke odnose spram svakog birača koji im želi ukazati povjerenje na izborima. Na ovaj način partije zloupotrebljavaju javne resurse u svrhu političke korupcije i multipliciranja političke moći. Dolazi do postepene identifikacije partijskog i državnog sistema, kao i do pervertiranja državnih atribucija koje se u novonastaloj situaciji prije mogu pripisati vladajućoj partiji jer ih ona postepeno prisvaja: „Tako se tip države koji partijska oligarhija koristi kao instrument svoje ideologije, i koja je okrenuta partijskim centrima a ne društvu i građanima, naziva *partijska država*. Ta država je antipod pravnoj državi, jer nema ni relativnu samostalnost u odnosu na partiju, ne oslanja se na pravo i nepristrasni odnos prema građanima i drugim subjektima, već otvoreno radi po nalozima partijske birokratije, po ideološkim ciljevima i programima političkog karaktera. Sprovođenje politike jednostrano utvrđene, daleko je ispred primene zakona i propisa, ispred ustavnosti i zakonitosti.“ (Prpić, 1993: 271) Slična nedemokratska tendencija se javlja u državama gdje na odluke koje donose politički predstavnici odnosno partijska rukovodstva, u značajnoj mjeri utiču neke grupe kojima je to u vlastitom interesu i zbog čega se takva država često opisuje kao „zarobljena država“.[33] Orlović ističe da u svome pojmovnom značenju „... partijska država govori o nastojanju partija da zagospodare svim ustanovama i svojim pipcima dopru do svih oblasti društvenog života.“ (Orlović, 2015: 274) Partijska država je tip države u kojoj vladajuća politička partija ili više njih streme ka potpunoj identifikaciji i izjednačavanju sa državom, zaposjedajući procesom partokratizacije sve državne institucije i prisvajujući mnoge atribucije države koje ih zaista čine umnogome sličnim samoj državi.[34]

[32] Pri opisivanju fenomena partijskog klijentelizma Halilović je definirao da „... klijentelistički odnos podrazumijeva odnos patrona i klijenta u nejednakom odnosu moći, gdje patron kao jači, izvlači korist od onog slabijeg, tj. Klijenta.“ (Halilović, 2017: 36)

[33] Zarobljavanje države i njena egzistencija u takvom statusu na prvom mjestu je uzrokovano korupcijom, posebice političkom.

[34] Pored navedenih značenja postoje i neka starija: „U državno-pravnom nauku weimarskoga doba pojam stranačka država služio je obilježavanju općenitog, ali negativno vrednovanog procesa međusobna prožimanja društva i države putem dvostrukog karaktera političkih stranaka kao društveno-partikularne (interesne) organizacije i kao političke institucije parlamentarnog sustava.“ (Alf Mintzel i Urlich von Alemann, 2003: 416-417)

3. Historijski obrasci kolektivističke politike u Bosni i Hercegovini

U trećem dijelu ovoga rada su elaborirani podaci o historijskim obrascima kolektivističke politike koji su stoljećima postojali kao dominirajući oblik političkog organiziranja u Bosni, počevši od srednjovjekovne države i različitih teritorijalno-političkih uređenja koja su nakon 15. stoljeća uspostavljali njeni okupatori, a potom i državno-pravnih oblika kroz koje je Bosna i Hercegovina prolazila nakon Prvog svjetskog rata do sticanja nezavisnosti i današnjeg „dejtonskog" ustrojstva. Na početku je izvršena deskripcija uticaja religijskog identiteta na bosansku politiku do druge polovine 19. stoljeća. Ovaj identitet je do tada figurirao kao kolektivni identitet koji bosanskom stanovništvu omogućuje uživanje određenih političkih prava, odnosno identitet na osnovu kojeg se vrši distribucija društvenih, političkih i ekonomskih prava u državi. Polovinom 19. stoljeća u Bosni se odvijaju procesi koji su u Europi započeli formiranjem prvih nacionalnih država nakon Francuske revolucije, a njihove posljedice ogledale su se u konstituiranju etničkih nacija od do tada etnički homogenog bosanskog stanovništva. Intenziviranjem navedenih procesa početkom 20. stoljeća došao je do izražaja i značaj etnonacionalnog ideniteta u bosanskohercegovačkoj politici, koji je od tada (uz skoro petodecenijski diskontinuitet u periodu socijalističke Jugoslavije) postao identitet sa najvećim uticajem na društveno-politička zbivanja i takav status je zadržao do danas.

Pored religijskog i etnonacionalnog identiteta, vrlo značajan kolektivni identitet čiji su se grupni interesi i tendencije reflektirali na bosanskohercegovačku politiku jeste klasni identitet. Najprije su opisani rani obrasci politike klasnog identiteta krajem 19. stoljeća i njeno razvijanje u Bosni i Hercegovini tokom prve polovine 20. stoljeća kroz djelovanje prve socijaldemokratske partije. Prilikom analize refleksija klasnog identiteta najviše pažnje je posvećeno periodu u kome je Komunistička partija Jugoslavije (kasnije Savez komunista Jugoslavije) bila politički subjekt koji je inaugurirao radničku klasu i cjelokupni radni narod u federaciji kao suverene nosioce svih društvenih, ekonomskih i političkih procesa u državi. Radničku klasu su činili ljudi koji vlastitim radom utvrđuju poziciju na društvenoj ljestvici i politička prava koja uživaju, a predstavljala je autentično otjelotvorenje klasnog identiteta i produkt njegovog djelovanja na tadašnju jugoslavensku politiku. Na kraju su prezentirani podaci o klasnom identitetu i njegovom uticaju u bosanskohercegovačkoj politici 21. stoljeća i opisana je politika najznačajnije ljevičarske partije u postdejtonskoj Bosni i Hercegovini.

3.1. Religijski i etnonacionalni identitet u bosanskohercegovačkoj politici

3.1.1. Kolektivni identitet i bosanska politika do Berlinskog kongresa

Kolektivni identiteti su kroz stoljeća bili centralna odrednica politike u Bosni, a do druge polovine 19. stoljeća u društveno-političkom životu suvereno su dominirali religijski i staleški identitet. Brojni autori tvrde da je na ovim prostorima religija bila osnovni vid identifikacije i prije srednjeg vijeka, a u doba srednjovjekovne bosanske države ovaj identitet je nedvojbeno figurirao kao primarni identitet njenog stanovništva. Gotovo svi vladari bosanske banovine i kraljevstva su u tome smislu pripadali Crkvi bosanskoj, kao i većina podanika, ali je Bosna i tada bila religijski heterogena. Pripadnost dinastiji je bila identitet koji je umnogome bio ključni za selekciju pretendenata na krunu i konačni dolazak na vlast, a u tome izboru i razrješenju prethodnika je sudjelovao i stanak, čija je uloga i moć ovisila o postojećem odnosu snaga između vladara i onih koji participiraju u radu stanka. Stanak je preteča današnjih parlamenata i tada je u političkom predstavljanju i odlučivanju ključnu važnost imao staleški identitet bosanske vlastele, koji je omogućavao učešće u radu tadašnje skupštine na sjednicama koje je sazivao i vodio ban, a kasnije i kralj.

I tokom osmanske uprave u Bosni je konfesionalna pripadnost ostala najbitnija u socijalnoj stratifikaciji, a tokom cjelokupnog perioda osmanske okupacije se primijenjivalo šerijatsko pravo i pravo pojedinih religijskih grupa. Dakle, tokom osmanske vladavine u Bosni pripadnost konfesiji je bila osnova za posjedovanje pojedinih političkih privilegija muslimanaskog stanovništva, dok su nemuslimani bili uskraćeni za određena politička prava u bosanskom sandžaku, pašaluku, ejaletu i vilajetu, ali i u okviru cjelokupnog Osmanskog Carstva. Profesor Lovrenović smatra da u "… predmodernom razdoblju svoje povijesti bosanskohercegovačka konfesionalno-enička pluralnost politički se izražavala u modelu poznatoga otomanskog milet-sistema (iz kojega su se oblikovale moderne etnije-nacije u Bosni i Hercegovini), to jest, modelu relativne autonomije za neislamske monoteističke religijske zajednice ('narodi knjige'). Koliko god za svoje doba predstavljao mudar način da imperij očuva unutarnju stabilnost u uvjetima silnih raznolikosti koje državno-politički obuhvaća, milet-sistem je, s druge strane, počivao na bitno nedemokratskim načelima i praksama (uostalom, potpuno primjerenim vremenu): pojedinac sa svojim privatnim i obiteljskim životom bio je potpuno u vlasti, prvo, svojega milet-baše (vjerskoga poglavara), te, zatim, organa države, a konfesionalne zajednice su živjele međusobno odvojenim, paralelnim životima. Duboki i živi tragovi u obliku tribalnoga kolektivizma i svojevrsne neprijemčivosti za modernu građansku demokraciju, koje je urezao taj sistem, predstavljajući povijesnu pojavu dugoga trajanja, itekako su vidljivi i danas u političkom ponašanju suvremenih bosanskih mileta i u strahu jednih od drugih." (Lovrenović, 2006: 180)

Religijski identitet je kasnije figurirao kao fundamentalna determinanta u etničkom i nacionalnom profiliranju bosankohercegovačkog stanovništva, nakon čega je etnonacionalni identitet postao okosnica kolektivističke politike u Bosni i Hercegovini. Međutim, vjerske elite su i poslije toga imale značajnu funkciju u politici i činile su neiscrpan izvor političke legitimacije za kolektivitičku politiku koju su propagirale etnokonfesionalne partije i njima bliske intelektualne elite.

3.1.2. Kolektivistička politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1941. godine

Bosanski politički identitet svoje začetke ima u Pokretu za autonomiju Bosne iz 1831. godine, kao i u kasnijim nastojanjima valije Topal Osman-paše da se taj identitet profilira u vidu interkonfesionalnog bošnjaštva, a to je prihvaćeno i proklamirano kao oficijelna politika i austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini do početka 20. stoljeća.
Poslije 1878. godine okupaciona uprava u Bosni i Hercegovini pokušala je afirmirati bosanski politički odnosno nacionalni identitet, koji bi prvenstveno počivao na pripadnosti zajedničkoj državi, a njegovo polazište bio bi i zajednički bosanski jezik. Nakon što su austrougarski pokušaji naišli na otpor u značajnom dijelu sve tri većinske konfesije, etnokonfesionalni identitet multiplicira svoj značaj u postupku kreiranja i realizacije politike. Bez obzira na dotadašnju etničku homogenost cjelokupnog stanovništva, u drugoj polovini 19. stoljeća se na temelju religijskog identiteta diferenciraju i konstituiraju tri etnonacije kao zasebni kolektivni identiteti. Ovi identiteti utemeljeni su na zajedničkoj religiji, kulturnom i historijskom naslijeđu, jeziku, pismu, mitovima i sjećanju na daleku zajedničku prošlost: „U tim procesima kristalizirala se je ovdje složena konfesionalna slika islama, pravoslavlja, katolicizma s bliskim etničkim porijeklom i zajedničkim jezikom, koja će - u složenoj interakciji s drugim historijskim faktorima, socijalnim, kulturnim, klasnim, političkim – od početka 19. stoljeća donijeti nacionalno identificiranje Bošnjaka-Muslimana, Srba i Hrvata. U okolnostima sveopćeg konfesionalizma, u okviru ovakve slike razvijala su se tri kulturna konteksta: muslimansko-bošnjački, s dominantnim karakteristikama tursko-islamske kulture, pravoslavno-srpski, vezan uz bizantske i crkvenoslavenske tradicije, i katoličko-hrvatski, obilježen zapadnokršćanskim tradicijama i modelima. Ovim trima komponentama od 16. stoljeća, nakon izgona Židova i Arapa iz Špnjolske i Portugala krajem 15. stoljeća, pridružit će se i četvrti element – sefardska-židovska kultura. Tako je stvorena osnova one izuzetno složene ambivalentnosti, koju karakterizira s jedne strane kulturni i duhovni izolacionizam, a s druge strane privikavanje na razlike kao na normalan sadržaj života.“ (Lovrenović, 1990: 100) Specifičnost nacionalnog preporoda zapadnobalkanskih naroda je u njegovoj presudnoj određenosti religijom kojoj pripada većina članova etnosa koji nastoji da se nacionalno ostvari, što je etnonacionalnu politiku ovih prostora učinilo teško odvojivom od uticaja religijskih organizacija. I poslije nastanka nacionalnih pokreta u Bosni i Hercegovini politički konfesionalizam je ostao varijanta preovladavajuće kolektivističke politike. Uspostavljanje etničkih nacija pogodovalo je oblikovanju i insistiranju na politici koja je bitno ili presudno definirana ukupnim interesima jednog naroda, što je osnovno obilježje i današnjeg stanja kada je etnopolitika suštinsko polazište političkog organiziranja i programskih usmjerenja većine partija. U bosanskohercegovačkom kontekstu je izraženo htijenje etničke teritorijalizacije odnosno etnoteritorijalizma i teritorijalnog nacionalizma.
Poslije austrougarske aneksije 1908. godine započeo je proces političke pluralizacije i tada se formiraju prve političke partije, od kojih su sve bile etnonacionalne izuzev Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine (SDS BiH). Nastale političke partije formirane su pod izrazitim uticajem religijskog identiteta, a neke od njih su, poput Muslimanske narodne organizacije (MNO) i Hrvatske katoličke udruge (HKU), u samome nazivu imale takve identifikacijske odrednice.
Vjerski službenici su bili privilegirani dio društva kada je u pitanju političko predstavljanje: “Članom 22. Ustava određeno je ukupno 20 lica koja po položaju ulaze u Sabor. To su: reis-ul-ulema, vakufsko-mearifski direktor, sarajevski i mostarski muftija i po imenovanju najstariji muftija; četiri srpsko-pravoslavna mitropolita i potpredsjednik Velikog upravnog i prosvjetnog savjeta SPC; rimokatolički nadbiskup, te oba provincijala (redodržavnika) franjevačkog reda;

sefardski nadrabin; predsjednik Vrhovnonog suda; predsjednik Advokatske komore u Sarajevu; načelnik zemaljskog glavnog grada Sarajeva i predsjednik Trgovačke i obrtničke komore u Sarajevu." (Imamović, 1997: 216) Pripadnost nekoj od konfesija je bila ključna i prilikom podjele mandata u Saboru čiji se nosioci nisu birali, već su dobijali mandat zahvaljujući funkciji koju obnašaju u nekoj od religijskih organizacija, izuzev četiri mandata koja se nisu dijelila po tome principu. Izborni saborski mandati su se dijelili proporcionalno zastupljenosti muslimana, pravoslavaca i katolika u bosanskohercegovačkom stanovništvu: „Na izborima je Srpska narodna organizacija osvojila sve srpske mandate, ukupno 31, dok je Dimitrijevićeva Samostalna stranka dobila svega nekoliko glasova, i time se potpuno ugasila. Isto je i Muslimanska narodna organizacija dobila svih 24 muslimanska mandata. Od 16 katoličkih mandata, Hrvatska narodna zajednica je dobila 12 mandata, Štadlerovci svega 4 zastupnička mjesta. Odziv birača je bio veoma masovan, čak i u trećoj, seoskoj kuriji, gdje se to najmanje očekivalo." (Imamović, 1997: 226) Sastav bosanskohercegovačkog Sabora je nakon prvih izbora 1910. godine ukazao na apsolutnu dominaciju političkih partija koje svoja ideološka i programska usmjerenja crpe iz religijskih i etnonacionalnih vrijednosnih sistema.[35]

Značajan primjer uticaja religijskog identiteta na bosanskohercegovačku politiku i društvo se ogleda u sociološkom i formalno-pravnom statusu bošnjačkog naroda u 20. stoljeću, koji na zahtjeve procesa stvaranja nacija na Zapadnom Balkanu nije ponudio adekvatne odgovore. To nesnalaženje iskorišteno je od velikodržavnih projekata iz susjedstva u njihovoj afirmaciji i promicanju ekspanzionističkog nacionalizma, uz negaciju svake posebnosti bošnjačkog naroda i njegovog prava na matičnu državu. Budući da su Bošnjaci od kraja 19. stoljeća bili izloženi intenzivnim asimilacijkim aspiracijama velikodržavnih projekata „... jedino što su mogli, bilo je da neprestano zagovaraju i svjedoče o svojoj vlastitosti, čime su se branili od nametanja srpske i hrvatske nacionalne ideje. Najsigurnija brana 'nacionaliziranju' i asimiliranju bila je njihova vjera, te je to razlog zašto se bošnjački narod u ukupnoj društvenoj ravni poistovjećuje s njom. Islam je bio najsigurnija i najdublja differentia specifica i od Srba pravoslavaca i od Hrvata katolika. Stoga Bošnjaci većinu svojih nacionalnih potreba izražavaju putem vjerskog iskazivanja, a vjersko udruživanje je na početku stoljeća bilo jedino i moguće." (Filandra, 1998: 20) Naime, bošnjački narod u okviru nekoliko država od austrougarske aneksije do 1993. godine bio je ustavno-pravno nepostojeći i sveden na kolektivni identitet koji se očitovao u njegovoj islamskoj vjeroispovjesti. Time je njegovim pripadnicima ostavljena mogućnost srpske ili hrvatske etničke i nacionalne identifikacije, ili čak neopredjeljenost u tome smislu, što je prema svim popisima stanovništva bilo masovno opredjeljenje Bošnjaka do ustavnih promjena krajem 1960-ih i početkom 1970-ih godina.[36]

---

[35] Profesor Ibrahimagić zaključuje da "… participiranje stanovnika u ograničenim oblicima vršenja vlasti nije polazila od političke pripadnosti, nego od njihove vjerske pripadnosti, neovisno od toga što će ona početkom XX stoljeća procesom nacionaliziranja pravoslavnih Bošnjaka u Srbe, a katoličkih Bošnjaka u Hrvate, poprimiti i obilježja vjersko-nacionalne pripadnosti, ona ni tada nije bila određena političkim nego vjersko-nacionalnim principom. To će ostati dominantne karakteristike političkog organiziranja u Bosni i Hercegovini i u prvih 50 godina i posljednjoj deceniji XX stoljeća sve do danas. Izuzetak i tada i danas činit će stranke socijaldemokratske orijentacije koje su nasuprot nacionalne naslijedile političku tradiciju socijalističkog odnosno komunističkog pokreta, kao i druge političke stranke građanske provenijencije." (Ibrahimagić, 2012: 650)

[36] Također, specifičnost koja oslikava važnost religijskog identiteta u bosanskohercegovačkoj politici ogleda se u činjenici da su se Bošnjaci u SFRJ izborili za svoju etničku (nacionalnu) posebnost, ali je ona pervertirana tako što je dotadašnja konfesija – muslimani, ustavom definirana kao narod (nacija) Muslimana. To je, osim u slučaju Jevreja, jedinstven primjer da neka etnička ili nacionalna skupina bude imenovana zajedničkim nazivom za sve pripadnike neke vjeroispovjesti.

Do 20. stoljeća u Bosni i Hercegovini je preovladavala parohijalna politička kultura, a uvođenjem parlamentarizma i prava glasa u doba austrougarske okupacije, kao i u doba Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, otvorene su mogućnosti za usvajanje podaničke i participativne političke kulture.
I nakon Prvog svjetskog rata u politici bosanskohercegovačkih partija evidentna je supremacija etnonacionalnog i religijskog identiteta, što pokazuju rezultati prvih parlamentarnih izbora u Kraljevini SHS kada su, izuzev četiri mandata koje je dobila KPJ, mandate predviđene za Bosnu i Hercegovinu osvojile etnokonfesionalne partije. U Kraljevini SHS je etnički i konfesionalni identitet ostao vladajuća komponenta bosanskohercegovačke politike, ali se do 1920. godine formirala i razvila još jedna značajna politička partija.[37] Bez obzira na politiku integralnog jugoslavenstva koju je nakon šestojanuarske diktature inicirao i provodio kralj Aleksandar Karađorđević, kao i unutrašnju regionalizaciju kojom se nastojalo izbrisati državne i etničke granice unutar Kraljevine Jugoslavije, etnonacionalizam i politički konfesionalizam su nakon atentata u Marseilleu do 1945. godine duboko prožimali bosanskohercegovačku i jugoslavensku politiku.

3.1.3. Kolektivistička politika u postdejtonskoj Bosni i Hercegovini

Političke turbulencije u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji počele su nakon smrti Josipa Broza Tita i intenzivirale su se tokom 1980-ih godina. Poslije pada Berlinskog zida i rušenja socijalističkih režima u Europi, posebice nakon održavanja prvih višepartijskih izbora 1990. godine, kriza u SFRJ je dostigla svoj vrhunac: „Doista, nakon kolapsa socijalističkog bloka i raspada Sovjetskog saveza značajno je prisutna revitalizacija religije u Rusiji (naročito pravoslavlja), utjecaj religije u državama i društvima jugoistočne Europe ne može se zanemariti ni u jednom aspektu tranzicije, naročito ne kada su u pitanju konflikti iz nedavne prošlosti. Istraživači židovske religije ukazuju na to da je u Izraelu, ali i u dijaspori, ortodoksni židovski pravac najbrže rastući po broju sljedbenika, zatim uloga religijskih zajednica (hinduizma, sikhizma i islama) u političkom životu Indije je očigledna, značaj 'kršćanske desnice' u političkom životu SAD-a u stalnom je porastu, a dakako tu je i politička uloga islamističkih pokreta kao globalnog fenomena (naročito u zemljama Azije i Afrike). Konačno, proliferacija novih religijskih pokreta u SAD-u i Europi jasno indicira revitalizaciju religijskog života." (Abazović, 2009: 183) Slom socijalističkog bloka i propast komunizma kao zvanične ideologije jugoslavenskog režima, ostavio je ideološki vakum koji je popunjen od strane nekoliko decenija marginalizirane ideologije etnonacionalizma.

[37] Bila je to Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komunista), koja je nakon godinu dana preimenovana u Komunističku partiju Jugoslavije. U formiranju SRPJ(k) je participirala i Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine, a već na izborima za privremenu skupštinu osvojila je 4 od 63 mandata koja su pripadala Bosni i Hercegovini. KPJ je polovinom 1921. zabranjena i od tada djeluje u ilegali do Drugog svjetskog rata i kasnijeg dolaska na vlast nakon uspostavljanja jugoslavenske federacije.

U svojim posljednim pokušajima da očuvaju vlast i političku stabilnost u republici, zastupnici Saveza komunista su u Skupštini Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine usvojili zakon kojim je zabranjeno političko udruživanje na osnovu vjerske ili nacionalne pripadnosti. Međutim, Ustavni sud je mjesec dana kasnije ocjenio ovaj zakon protuustavnim i donio je odluku o njegovom ukidanju. U julu 1990. godine je amandmanom na Ustav SR BiH reduciran njen socijalistički karaker i ukinute su odredbe koje se odnose na socijalističko samoupravljanje, ali i radničku klasu kao kolektivitet na kome se temeljio dotadašnji političko-društveni poredak u republici i federaciji. Pored toga, ustavnim amandmanom je omogućeno formiranje Savjeta za pitanje ostvarivanja ravnopravnosti naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine, čime je etnički identitet ponovo dobio na važnosti u bosanskohercegovačkoj politici.[38] Tokom 1990. godine su osnovane tri etnonacionalne partije, a budući da je Stranka demoktratske akcije (SDA) osnovana neposredno prije ukidanja zakona koji je onemogućavao stvaranje partija na vjerskoj ili nacionalnoj osnovi, u svome nazivu nema etnonacionalni predznak kao što je to slučaj sa Srpskom demokratskom strankom (SDS) i Hrvatskom demokratskom zajednicom Bosne i Hercegovine (HDZ BiH). Etniciziraje bosanskohercegovačke politike je proces koji je trajao od polovine 19. do polovine 20. stoljeća, a službeno je nastavljen devedesetih godina revitalizacijom etničkih partija i etnonacionalističke političke paradigme kakva je postojala i prije 1945. godine.[39] Napuštanje političkog monizma je oživjelo primat etnonacionalnog i religijskog identiteta u političkom životu Bosne i Hercegovine, a kolektivistička politika je zadržala kontinuitet u obliku etnokratije koja je zamijenila diktaturu proletarijata i samoupravni socijalizam. U svojoj studiji Kraljevstvo božje i komunizam (1975), filozof Andrija Krešić je tvrdio da se kršćanstvo ne može poistovjetiti s

[38] Navedeni amandman propisuje sljedeće: "Za članove Savjeta bira se jednak broj poslanika iz reda pripadnika naroda Bosne i Hercegovine – Muslimana, Srba i Hrvata, odgovarajući broj poslanika iz reda pripadnika drugih naroda i narodnosti i drugih koji žive u Bosni i Hercegovini. Savjet odlučuje na osnovu saglasnosti članova iz reda svih naroda i narodnosti. Sastav, djelokrug i način rada Savjeta uređuju se zakonom koji se donosi dvotrećinskom većinom od ukupnog broja poslanika u Skupštini SRBiH.
Savjet razmatra naročito pitanja koja se odnose na: ravnopravnost jezika i pisma; organizovanje i djelovanje kulturnih ustanova i institucija koje imaju poseban značaj za ispoljavanje i afirmaciju nacionalnih osobenosti pojedinih naroda i narodnostii donošenje propisa kojima se obezbjeđuje ostvarivanje ustavnih odredbi kojima su izričito utvrđeni principi ravnopravnosti naroda i narodnosti.
Savjet obavezno razmatra pitanje ravnopravnosti naroda i narodnosti na inicijativu poslanika u Skupštini SR BiH. Ako najmanje 20 poslanika smatra da se predloženim propisom ili drugim aktom iz nadležnosti Skupštine SRBiH narušava ravnopravnost naroda i narodnosti, predlog o kojem Skupština SR BiH odlučuje utvrđuje Savjet.
O pitanjima od interesa za ostvarivanje ravnopravnosti naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine, na predlog Savjeta, Skupština SRBiH odlučuje po posebnom postupku utvrđenom Poslovnikom Skupštine SRBiH, dvotrećinskom većinom ukupnog broja poslanika." (Amandman LXX na Ustav SR BiH)

[39] Prema profesoru Asimu Mujkiću koncept „... hegemonističkog etniciteta u BiH svodi se na dominaciju etnopolitičke elite kroz niz diskriminatornih praksi ne samo prema pripadnicima drugih etniciteta već i prema pripadnicima subordiniranih i alternativnih koncepcija unutar jednog te istog etniciteta. Tako se otkriva da je etnicitet povezan s praksom i retorikom dominacje koja počiva na specifičnoj strategiji depersonalizacije. Ova strategija zasniva se na predstavljanju političkih sukoba u bosanskohercegovačkom društvu kao sukoba 'mi-oni', kao borbe protiv političkog neprijatelja koji je pripadnik drugih etničkih grupa, te sukoba između 'poštenih i nepoštenih' unutar iste grupe s ciljem sprečavanja alternativnih pogleda. U tu svrhu na strani etnopolitičkih poduzetnika i njihove neometane vladavine bez ikakve konkurencije je i čitav dejtonski pravno-politički okvir unutar kojega se građanin kao politički relevantan može pojaviti samo kao depersonalizirani pripadnik etničke grupe, što sa svoje strane olakšava manipulaciju njime, čini ga podložnijim aktu diskriminacije, pa čak i nasilja." (Mujkić, 2010: 36)

antikomunizmom niti se marksizam može reducirati na borbeni ateizam, i smatrao je da je moguća njihova koegzistencija. (Krešić, 1975) To se nije dogodilo, a katolički teolog i bosanski franjevac fra Drago Bojić piše da je poslije militantnog ateizma "… nastupio vulgarni nacionalizam kojem su se izručile i religijske zajednice, poistovjećujući kraljevstvo Božje s političkim interesima jednog naroda. Konfesionalna uskoća, sprega s nacionalnim i međusobna antagoniziranost poslužila je nacionalističkim ideologijama za raspirivanje mržnje koja je dovela do rata i zastrašujućih ratnih stradanja. Nijedna politička ideologija nije spojiva s kraljevstvom Božjim, a nacionalizam je njegova najveća negacija." (Bojić, 2018: 147) Konfesionalni identitet u bosanskohercegovačkoj politici dobija na značaju uslijed zaustavljajnja procesa sekularizacije započetog 1945. godine i tokom aktivnog političkog djelovanja religijskih organizacija krajem 1980-ih godina.[40] Vjerski velikodostojnici su participirali u većini političkih događanja tokom i nakon uvođenja višepartizma, a posebice u promociji i etabliranju entnokonfesionalnih partija u S RBiH. Time je nakon pola stoljeća obnovljena uska saradnja političkih i religijskih službenika, te se nanovo odvijaju postupci legitimacije etnopolitičkog partijskog djelovanja od strane sveštenstva, istina, sada na dosta manje vidljive načine. Religijske organizacije su zahvaljujući povjerenju koje uživaju kod značajnog dijela stanovništva sa aktivnim biračkim pravom, postale jedan od najbitnijih saveznika etničkih partija i temelj etnokratskih režima vladavine koje su one uspostavile.[41] Etnonacionalni identiteti su se tokom više od sto godina kvalitativno konstituirali, ali je zbog izrazite jezičke, kulturne, antropološke, sociološke i etnogenetske sličnosti između tri najbrojnija bosanskohercegovačka naroda, religijski identitet ostao najdublja razlika koja diferencira i čini posebnim navedene etnonacije.[42]

Izvori političkog kolektivizma u Bosni i Hercegovini nakon 1995. godine nalaze se prvenstveno u njenom ustavno-pravnom ustrojstvu, utvrđenom u Aneksu IV mirovnog sporazuma zaraćenih strana, Republike Bosne i Hercegovine, Republike Hrvatske i Savezne Republike Jugoslavije. Specifičnost "dejtonskog" ustava u odnosu na ustave drugih država je i to što nikada nije usvojen u zakonodavnom tijelu države koju definira i čiji je najviši pravni akt. Supremacija kolektivizma vremenom je iznjedrila konstelaciju u kojoj su pojedine partije izgradile status "legitmnih političkih predstavnika" svoga naroda i nastoje na razne načine očuvati takav ugled u javnosti.[43] Homogenizacija etnosa inicirana djelovanjem njihovih političkih predstavnika je strategija koja se aktivno koristi od 1990-ih godina i čiji je kontinuitet u bosanskohercegovačkoj politici neupitan do danas. Za razliku od integrativne kolektivističke politike koju su u SR BiH provodile socijalističke (komunističke) političke elite, kolektivistička politika etnokonfesionalnih elita je dezintegracijska i ne razmatra u dobroj vjeri, ili uopće ne pretpostavlja, prava i interese pripadnika

[40] Masovna izgradnja sakralnih objekata i upotreba religijskih simbola u funkciji označavanja etnoteritorija je karakteristična za sve tri većinske konfesije, čime se pervertira i zloupotrebljava njihova suštinska uloga.

[41] U postojećem stanju retorika i prateća argumentacija koju u medijskim nastupima koriste vjerski poglavari i lideri vodećih etnonacionalnih partija se u suštinskom smislu ne razlikuje, a to bi moglo poslužiti kao činjenica koja govori u prilog ovim tvrdnjama.

[42] Pored tri najbrojnija naroda u Bosni i Hercegovini žive i Romi, Jevreji, Crnogorci, Albanci i ostali.

[43] Mirovni dogovor postignut u uslovima četvorogodišnje agresije na R BiH je podrazumijevao inkorporaciju elemenata pariteta u Ustav Bosne i Hercegovine, koji su prvenstveno sadržani u odredbi o konstitutivnim narodima.

drugih etnosa koje ponekad definira i kao neprijateljske: "Etnički podjeljeno društvo u BiH je kroz konsocijacijsku demokraciju ostvarilo oblik političkog nadmetanja bez međuetničkih sukoba, ali po cijenu podjele društva i biračkog tijela po etničkoj pripadnosti, za što su u velikoj mjeri zaslužne političke stranke. Za određenje stranačkog sustava BiH je bitno razumijeti utjecaj društvenih rascjepa na političko natjecanje. Naime, političko nadmetanje u BiH se odvija unutar etničkih skupina (ili stubova, prema terminologiji koja opisuje slične pojave u Nizozemskoj i Belgiji) i tako stvara etnički omeđene stranačke sustave sa velikom mjerom samostalnosti. Empirijski se ova tvrdnja može dokazati statističkom analizom etničkog glasanja u BiH, gdje je utvrđeno da postoji velika podudarnost etničke strukture općina i izbornih rezultata etničkih stranaka." (Kapidžić, 2015: 37) Trenutno političko uređenje Bosne i Hercegovine sadržava mnogobrojne elemente konsocijacijske demokratije, od konstitutivnosti naroda, dvodomnog parlamenta (sa gornjim domom sastavljenim od jednakog broja predstavnika tri konstitutivna naroda), prava na veto u cilju zaštite vitalnog nacionalnog i entitetskog interesa, ali i tripartitnog predsjedništva, konsenzualnog odlučivanja i vlade koju formira velika koalicija "etničkih političkih reprezentacija". Navedeno ukazuje da se radi o ekskluzivističkim procedurama izbora nosioca državnih funkcija, kao i izrazito kompleksnom načinu donošenja političkih odluka.

Bosanskohercegovačko pravno-političko ustrojstvo pri raspodjeli određenih političkih prava privilegira isključivo građane koji se izjašnjavaju pripadnicima konstitutivnih naroda, dok je posjedovanje tih prava za njihove nepripadnike isključeno ili u značajnoj mjeri limitirano. Građani koji ne pripadaju konstitutivnim narodima su ustavom definirani kao Ostali i najviše su diskriminirani u segmentu aktivnog i pasivnog biračkog prava. Iz odredbi o konstitutivnost i cjelokupnog postdejtonskog političkog narativa, kolektivističke politike crpe pravne i ideološke argumente za ekskluzivizam u političkom predstavljanju etničkih kolektiviteta. Niska izlaznost birača na izborima, odnosno građani koji su servilni u odnosu spram vladajućeg režima i ne sudjeluju u izboru političkih predstavnika, ukazuje na podaničku političku kulturu koja je odlika nerazvijenih društava.[44] U onome dijelu građana koji participiraju na izborima, prilikom donošenja odluke kome će ustupiti svoj glas izražen je sociološki model ponašanja birača, model dominantne ideologije i model partijske identifikacije. Najmanje birača se ponaša po modelu racionalnog izbora. Ukoliko bismo uzeli u obzir da partije koje imaju primat u političkom životu Bosne i Hercegovine pripadaju (ako ne deklarativno praktički zasigurno) desnoj strani političkog spektra,

[44] Analizirajući partijsku politiku i političku kulturu u Bosni i Hercegovini professor Fejzić akcentira: "Karakter zvanične bosanskohercegovačke partijske politike – u kojoj već dvije decenije dominiraju etnokratske političke elite – ukazuje na postojanje podaničke političke kulture u sferi građanske egzistencije. Drugim riječima, građanstvo uglavnom izražava konzervativnu političku volju u sferi izbornog procesa, ne postoji afirmativan odnos prema političkim promjenama i progresu te, štaviše, u takvim okolnostima se značajan broj građana u javnoj sferi ponaša pasivno i u skladu sa idejama antipolitike. Nizak nivo političke participacije građanstva – u institucionalnim i vaninstitucionalnim oblicima sudjelovanja u politici – primarno je obilježje nerazvijene političke kulture, u kojoj se ideja aktivnog građanstva, u pravilu, kompenzira liderokratskim ili etnokratskim političkim formama. Naime, bosanskohercegovačka politička kultura i odnos građana prema sudjelovanju u politici – ako uzmemo u obzir diferentna empirijska iskustva i neposredne uvide u postdejtonsku bosansku politiku – upućuju na zaključak da su procesi socijalizacije građanstva u Bosni i Hercegovini još uvijek pod snažnim uticajem kolektivističkih teritorijalnih i neteritorijalnih identitetskih skupina." (Fejzić, 2019: 40)

možemo zaključiti da većina birača u ideološkom smislu pripada konzervativnoj političkoj tradiciji. Međutim, u svome istraživanju ideološkog profila birača u Bosni i Hercegovini, socijalni psiholog Srđan Puhalo je došao do rezultata prema kojem birači gotovo svih partija "… više podržavaju liberalne stavove, nego konzervativne." (Puhalo, 2008: 107) To ukazuje na izvjesnu ideološku konfuziju ili na minimiziranje značaja ideologije u partijskoj politici, ali i na limite u poznavanju osnovnih vrijednosti političkih ideologija među bosanskohercegovačkim građanima koji izlaze na izbore.

3.1.4. Religijski i etnonacionalni karakter postsocijalističkih političkih partija

Stranka demokratske akcije se (kao i SDS) svojim statutom određuje kao stranka političkog centra.[45] Prema programskoj deklaraciji usvojenoj na Sedmom kongresu SDA 2019. godine, osnovni programski ciljevi ove partije su: "… očuvanje suvereniteta, nezavisnosti i cjelovitosti države Bosne i Hercegovine, kao i nepovredivosti njenih granica; punopravno uključivanje Bosne i Hercegovine u Evropsku uniju i NATO savez, kao i druge evropske i svjetske asocijacije i organizacije; regionalnu suradnju na principima poštivanja suvereniteta, teritorijalnog integriteta, dobrosusjedskih odnosa i međusobnog uvažavanja, kao osnovu za stabilnost i ekonomski prosperitet cijelog regiona, razvoj demokratije u društvenom i političkom životu i funkcioniranje pravne države; uvažavanje i poštivanje, te zalaganje za unapređenje osnovnih ljudskih prava i temeljnih sloboda čovjeka i građanina u skladu s međunarodnim dokumentima kojima se definira ova oblast; dalji razvoj SDA kao snažne demokratske političke stranke koja će biti lider pozitivnih promjena u bosanskohercegovačkom društvu i državi; očuvanje tekovina odbrambeno-oslobodilačkog rata 1992-1995. te očuvanje vrijednosti antifašizma, što uključuje zakonsku zabranu negiranja holokausta i genocida; očuvanje istine o agresiji na Bosnu i Hercegovinu 1992-1995. borbu protiv pokušaja izjednačavanja strana i borbu protiv pokušaja uvođenja etničkog balansa u procesuiranju ratnih zločina; ostvarivanje socijalne i nacionalne ravnopravnosti konstitutivnih naroda i građana na cijelom teritoriju Bosne i Hercegovine; podršku kulturnim institucijama i nevladinim organizacijama koje rade na afirmaciji tradicije, kulture i identiteta Bošnjaka; afirmaciju bosanskog identiteta kao zajedničkog identiteta svih građana Bosne i Hercegovine, uz očuvanje etničkih posebnosti; slobodnu aktivnost vjerskih zajednica zasnovanu na autonomiji i vjerskim slobodama građana; zaštitu prava, nacionalnih i svih drugih interesa Bošnjaka u drugim državama regiona; razvijanje saradnje i jačanje veza s bh. iseljeništvom; borbu protiv svih oblika diskriminacije i socijalne isključenosti; poštivanje rodne ravnopravnosti; unapređenje socijalnih prava; unapređenje prava iz radnog odnosa i uslova rada u realnom sektoru; dosljedno provođenje principa tržišne ekonomije čije će pozitivne rezultate uživati svi građani Bosne i Hercegovine; borbu protiv korupcije i svih oblika kriminaliteta; ravnomjeran regionalni

[45] Inače, u bosanskohercegovačkoj političkoj praksi tokom posljednje tri decenije je evidentno izbjegavanje partija da se definiraju kao partije desnice ili desnog centra.

razvoj, podršku povratničkim zajednicama i razvoj ruralnih sredina; afirmaciju mladih i intenziviranje njihovog učešća u javnom i društvenom životu; odgoj i obrazovanje u skladu s tradicijom i savremenim potrebama tržišta i bosanskohercegovačkog društva." (Programska deklaracija Stranke demokratske akcije, 2019: 2) Iako je SDA programski liberalnija (umjerenija) od etnonacionalnih partija koje okupljaju glasače iz srpskog i hrvatskog naroda, ne može se zanemariti njena pozicija najveće etnonacionalne partije bošnjačkog naroda. To je primjetno i u njenim programskim ciljevima, a status konzervativne narodne partije potrvrđuje i članstvom u grupaciji konzervativnih europskih partija - Europska narodna stranka (engl. European People's Party – EPP). Prvom programskom deklaracijom 1990. godine SDA se odredila kao: "Politički savez građana Jugoslavije koji pripadaju muslimanskom kulturno-povijesnom krugu, kao i drugih građana Jugoslavije koji prihvataju program i ciljeve Stranke". Prvobitna politika SDA je imala sličnosti sa bošnjačkom politikom s kraja 19. i početka 20. stoljeća, što se najprije ogledalo u njenoj određenosti islamskim sadržajima i tradicijama.[46] Time se u značajnoj mjeri reducirao kapacitet te politike u pogledu akcepcije ideja koje razvijaju građanski identitet i osnažuju njegove refleksije na sveukupnu bosanskohercegovačku stvarnost. Islamski identitet partije je tokom prve decenije bio prilično izražen, ali je kasnije reduciran, što to ne znači da je zanemaren niti su ikada u potpunosti prekinute veze ove partije sa Islamskom zajednicom Bosne i Hercegovine. Da je monoteizam bitna značajka u profiliranju politike govori i činjenica da tekst preambule posljednje programske deklaracije SDA počinje rečenicom: "Sa vjerom u Boga i odlučnošću da se pridržavamo moralnih vrijednosti koje proizlaze iz temeljnih vjerskih i etičkih načela…" Za razliku od ostalih etnonacionalnih partija, SDA se u programskim ciljevima zalaže za afirmaciju bosanskohercegovačkog identiteta kao zajedničkog političkog identiteta svih građana, ali također naglašava i značaj očuvanja etničkih posebnosti. Jedan od temeljnih segmenata politike SDA je očuvanje bosanskohercegovačke državnosti, pri čemu je istaknuta potreba za reteritorijalizacijom države na principima koji nisu etnički.[47] Također, SDA se od svoga osnivanja deklarirala kao multietnička partija koja zastupa i nastoji da okupi sve bosanskohercegovačke etnose, bez obzira na to što je nastala, djelovala i djeluje u saradnji sa Islamskom zajednicom Bosne i Hercegovine i to što od nastanka održava kontinuitet kolektivističke politike utemeljene na etnonacionalnom bošnjačkom, a potom i religijskom islamskom identitetu.[48]

---

[46] Tokom ovoga perioda u procesu kreiranja partijske politike i njenim manifestacijama, uticaj islamskog identiteta je u određenoj mjeri preovladao i uticaj etničkog identiteta bošnjačkog naroda i njegove političke interese. U prilog ovoj tvrdnji govori i činjenica da je jedan od osuđenika u takozvanom „sarajevskom procesu" i jedan od osnivača SDA Džemaludin Latić, izjavio da su prije prvih izbora očekivanja grupe koja je formirala ovu partiju bila daleko manja, te da su se njihovi ciljevi prije 1990. godine svodili na zalaganje za izgradnju džamija. (Latić, 2015)

[47] Iako je SDA neposredno nakon agresije na R BiH proklamirala svoje temeljne ciljeve u smjeru revizije dejtonskog ustavnog poretka kroz regionalizaciju države na prirodnim, ekonomskim i historijskim principima, njihovo zalaganje po tome pitanju je ostalo više deklarativno nego praktično. Istini za volju, velika prepreka na ovome putu bila je konfliktna politika drugih etnonacionalnih partija koje se protive deetnicizaciji politike kroz ustavne reforme.

[48] U prilog ovoj tvrdnji govori činjenica da se SDA rijetko obraća nebošnjačkom stanovništvu, a u etničkoj strukturi njenog članstva i rukovodstva je evidentna dominacija bošnjačkog naroda. Politički konfesionalizam je primjetan u vokabularu kojim se u medijima i javnosti koriste predstavnici ove partije, a koji obiluje teološkom terminologijom.

Srpska demokratska stranka osnovana je 12.7.1992. godine i sve do 2006. godine je figurirala kao partija sa najvećom podrškom u okviru biračkog tijela bosanskohercegovačkih Srba, a bila je i aktivni sudionik ratnih i postratnih dešavanja. Tokom posljednje dvije decenije SDS je revidirala svoja statutarna i programska usmjerenja koja su danas znatno umjerenija od onih izvornih iz devedesetih. Ipak, SDS se i dalje definira kao stranka koja se prvenstveno bori za interese srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, pa se u statutu partije iz 2021. godine, preciznije u članu IX, navode strateški ciljevi: "Cilj SDS-a je da djeluje na ostvarivanju političkih, ekonomskih, kulturnih, vjerskih, obrazovnih i drugih interesa srpskog naroda u Republici Srpskoj i šire, i to tako što: štiti i unapređuje Republiku Srpsku, interese srpskog naroda i drugih naroda i svih građana na prostoru Bosne i Hercegovine; čuva kulturu i tradiciju srpskog naroda i njegovu duhovnost, afirmiše i štiti srpski jezik i ćirilično pismo; čuva i razvija političko jedinstvo i nacionalnu slogu; bori se za socijalnu pravdu na temelju načela solidarnosti; ostvaruje opšti civilizacijski, nacionalni i državni progres; afirmiše međunarodni ugled i status Republike Srpske i BiH; dalje razvija demokratiju, ljudske i građanske slobode i prava, uz dosljednu primjenu načela zabrane diskriminacije; štiti i obezbjeđuje prava manjina; ostvaruje vladavinu prava; obezbjeđuje uslove za razvoj privrede i funkcionisanje tržišne ekonomije; zalaže se za sprovođenje evropskih i drugih međunarodnih političkih i ekonomskih integracionih procesa; zalaže se za očuvanje životne sredine; štiti interese i prava radnika i njihovo pravo na sindikalno organizovanje; obezbjeđuje uslove za razvoj preduzetništva i privatnog vlasništva uz zaštitu nacionalnog blaga; zalaže se za razvoj društvenih djelatnosti." (Statut Srpske demokratske stranke, 2021 : Član IX) Analizom posljednjeg statuta SDS-a primjetno je da se prva tri cilja partije odnose na identitetska pitanja srpskog naroda, odnosno za afirmaciju i zaštitu kolektivnog etnonacionalnog identiteta bosanskohercegovačkih Srba i njemu sukladnih političkih i drugih interesa. Program SDS-a je posljednji put revidiran 2010. godine, a revizijom su apostrofirane temeljne ideje i programski ciljevi: "Nacionalna emancipacija i emancipacija Republike Srpske; Očuvanje mira, bezbjednosti građana i opšte političke stabilnosti; Zaštita srpskih nacionalnih interesa i interesa svih građana; Prestanak međunarodnog upravljanja i autonomna unutrašnja i spoljna politika; Autonomnost na polju fiskalne i ekonomske politike; Obnova i izgradnja privrede zasnovana na zaštiti domaće proizvodnje i izgradnja ekonomske politike koja omogućava zapošljavanje, povećanje ličnih primanja i standarda građana; Iskorjenjivanje korupcije i stalna i beskompromisna borba protiv kriminala; Očuvanje i razvoj Republike Srpske kao entiteta izgrađenog po modelu demokratske, pravne i socijalne države; Decentralizacija i modernizacija vlasti i javne uprave; Razvijanje demokratskih odnosa i zaštita slobode javne riječi; Očuvanje volje naroda kroz pravo građana na referendumsko izjašnjavanje o najvažnijim državnim odlukama kao najdemokratskijem institute odlučivanja; Unapređenje u oblasti obrazovanja i nauke i njihova finansijska stabilnost; Zaštita i promocija srpske kulturne baštine; Briga o porodici i borba protiv 'bijele kuge'; Izgradnja održivog i efikasanog sistema zdravstvene i socijalne zaštite; Organizovana briga o borcima, ratnim vojnim invalidima, kao i porodicama i potomcima poginulih boraca Vojske Republike Srpske; Ostvarenje principa socijalne solidarnosti - posebno u odnosu na starije i ugrožene kategorije stanovništva; Poboljšanje položaja i uloge omladine u društvu; Zaštita životne okoline." (Program Srpske

demokratske stranke, 2010: 78-79) Programska usmjerenja SDS-a su u značajnoj mjeri vezana za očuvanje dejtonskog uređenja države, ali uz minimiziranje ili dokidanje međunarodnog uticaja u Bosni i Hercegovini, kao i afirmaciju i zaštitu etničkog i nacionalnog identiteta srpskog naroda i hrišćanske pravoslavne kulture i tradicije. Kao i ostale partije u entitetu Republika Srpska (partije sa srpskim predznakom), SDS ima krajnje negativan odnos spram institucije Visokog predstavnika koji je vrhovni tumač civilnog dijela dejtonskog sporazuma, budući da je njihova politika usmjerena protiv integrirajućih odluka i zakona koje su dosadašnji Visoki predstavnici donosili. Nakon što je ova partija izgubila vodeću poziciju među glasačima iz srpskog naroda, bitna odrednica njene politike je borba protiv partokratije. Kada je u pitanju uticaj religijskog identiteta na bosanskohercegovačku politiku, SDS može poslužiti kao eklatantan primjer koegzistencije politike i organizirane religije, uzevši u obzir da ova partija ima krsnu slavu i da od svoga nastanka njeguje čvrste veze sa Srpskom pravoslavnom crkvom.[49] U statutu SDS-a iz 2021. godine se članom VII potvrđuje da je krsna slava SDS-a Petrovdan, koja se slavi 12. jula svake godine, te da se na taj dan obilježava i godišnjca osnivanja partije.[50]

Slično kao u slučaju SDA, u Savezu nezavisnih socijaldemokrata odvija se proces pervertiranja ideološke pozicije. Socijalizam i socijaldemokratija pripadaju ljevičarskoj političkoj tradiciji, ali je u politici SNSD-a poslije 2005. godine vidna ispunjenost etnonacionalizmom i političkim konfesionalizmom, kao i oponiranjem procesima koji streme jačanju državnih institucija i postratnoj reintegraciji bosanskohercegovačkog društva. Bez obzira na svoju prvobitnu ideološku profilaciju SNSD se tokom dugogodišnjeg obnašanja vlasti, prvenstveno u entitetu i njegovim općinama ali i na državnom nivou, u značajnoj mjeri uspio nametnuti kao legitimni predstavnik i zaštitnik političkih interesa srpskog naroda u Bosni i Hercegovini. U 2019. godini je donesen Statut SNSD-a čijim je članom IV utvrđeno da su programski ciljevi partije "… očuvanje teritorijalnog integriteta Republike Srpske i očuvanje, poštovanje i dosljedno primjenjivanje Opšteg okvirnog sporazuma za mir u BiH kojim se garantuje ustavno-pravni položaj Republike Srpske, 2) izgradnja i jačanje demokratskih institucija, države blagostanja i socijalne pravde putem parlamentarne demokratije i vladavine prava, 3) ostvarivanje prava i sloboda građana predviđenih Evropskom konvencijom za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, bez diskriminacije po bilo kom osnovu, 4) dosljedno poštovanje Rezolucije o zaštiti ustavnog poretka i proglašenja vojne neutralnosti Republike Srpske, 5) očuvanje i unapređenje specijalnih i paralenih veza između Republike Srpske i Republike Srbije, 6) unapređenje veza Republike Srpske sa dijasporom, 7) opredeljenost za pristupanje i članstvo u Evropskoj uniji uz uvažavanje ustavnih nadležnosti Republike Srpske i poštovanje usaglašenih principa koordinacije procesa evropskih integracija, 8) izgradnja stabilne demokratske i prosperitetne države, 9) razvijanje i podsticanje stvaralaštva, afirmacija prava i

[49] "Krsna slava je jedinstven običaj u srpskoj pravoslavnoj crkvi, koji je pandan imendanu u katoličkoj crkvi. Krsna slava vodi porijeklo iz staroslavenskih, prethrišćanskih običaja poštovanja plemenskih predaka, a kasnije porodičnog božanstva zaštitnika, što je kroz vijekove evoluiralo u običaj obilježavanja krsne slave ili porodičnog svetitelja." (https://religioskop.ba/price/krsna-slava/)

[50] Petrovdan je crkveni praznik koji se obilježava u ime pomena na stradanje Svetih apostola Petra i Pavla, a "… petrovdanskim slavljem završava se Petrovski post i počinje pričešće vjernika koji su poštovali pravila predviđena kanonom Crkve." (https://lat.rtrs.tv/vijesti/vijest.php?id=438099)

sloboda pojedinaca i društvenih grupa, 10) razvoj tržišne privrede i zaštita svojine, pravednog i solidarnog društva, 11) ostvarivanje svih oblika građanskih sloboda, 12) smanjenje društvene nejednakosti i stvaranje sistema jednakih mogućnosti, 13) razvoj prijateljskih odnosa među narodima, 14) skladan i ubrzan društveni razvoj." (Statut Saveza nezavisnih socijaldemokrata, 2019: 2) Specifičnost novih programskih ciljeva SNSD-a jeste činjenica da se u četrnaest proklamiranih ciljeva niti jednom ne spominje Bosna i Hercegovina, izuzev u nazivu Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini, za čije se poštivanje i principijelno primjenjivanje (slično kako je to definirano statutom SDS-a) zalaže i SNSD. Očigledno je da u deklarativnom smislu SDS ima jasnije određenu etnopartijsku poziciju, ali se i SNSD svojim programskim usmjerenjima o zaštiti i unapređenju nadležnosti entiteta RS, razvijanju i njegovanju paralelnih odnosa ovoga entiteta sa Republikom Srbijom, jačanju veza sa srpskom dijasporom, kao i insistiranjem na vojnoj neutralnosti Republike Srpske i zaštiti njenog ustvano-pravnog poretka, jasno svrstava u političke partije sa primarnim težištem na promociji i zastupanju interesa srpskog naroda u Bosni i Hercegovini.

Od svih etnonacionalnih partija Hrvatska demokratska zajednica Bosne i Hercegovine je u najvećoj mjeri uspjela da priskrbi status "legitimnog predstavnika" svoga naroda, budući da je koristeći postdejtonsku političku konstelaciju vršila permanentnu homogenizaciju svoga biračkog tijela i spriječavala pluralizaciju politike Hrvata u Bosni i Hercegovini. Poslije 2005. godine politiku HDZ-a bitno obilježava insistiranje na reviziji ustava i izbornog zakona, odnosno kontinuitet u nastojanju za etnoteritorijalizacijom entiteta Federacija Bosne i Hercegovine i formiranjem trećeg entiteta u kome bi većinski živjeli bosanskohercegovački Hrvati.[51] U 2019. godini donesen je novi statut i program partije, a zaključci novoga programa su: "HDZ BiH je bio i ostaje stožernom strankom hrvatskoga naroda u BiH. Snaga HDZ BiH jeste u prepoznavanju, dosljednoj i ustrajnoj političkoj borbi za ostvarivanje vitalnih interesa Hrvata u BiH i stvaranju uvjeta za sveopći boljitak. HDZ BiH je stranka hrvatskoga narodnoga povjerenja, i tu poziciju je izborila i potvrdila na svim dosadašnjim parlamentarnim izborima. HDZ BiH namjerava tu poziciju i zadržati. Stoga ćemo raditi na daljnjem profiliranju u modernu političku stanku s prepoznatljivim zapadnoeuropskim značajkama, s efikasnim unutarnjim ustrojem, suvremenim političkim iskazom, dizajnom i političkim marketingom. Posebnu pozornost u idućem razdoblju posvetit ćemo jačanju infrastrukture Stranke, odgovornosti članova i dužnosnika, razmjeni informacija po vertikali i horizontali stranačkog ustroja te hijerarhijskom upravljanju u provođenju donesenih odluka. Na svim razinama vlasti organizirat ćemo efikasne koordinacije kao i koordinacije po važnim oblastima života odgovornih i kompetentnih osoba sa svih razina. Ostajemo i dalje otvoreni za svaku dobronamjernu suradnju sa svim organizacijama iz BiH, R Hrvatske i svijeta u ravnopravnim odnosima sa svrhom stvaranja uvjeta za bolji život i očuvanje života. U osnovici naše političke pragmatike uvijek ostaje isti cilj: osiguranje hrvatske opstojnosti u BiH; očuvanje integriteta hrvatske nacije i hrvatskoga narodnosnoga bića u zajedničkoj državi triju suverenih, ravnopravnih i konstitutivnih naroda na cijelom njezinu teritoriju. Izgradnja

[51] Prema tumačenju predstavnika HDZ-a, argumentacija u korist ovakve politike najprije se očituje u ugroženosti statusa konstitutivnosti Hrvata u okviru entiteta F BiH.

suverene i suvremeno ustrojene, gospodarski i socijalno prosperitetne, pravne i decentralizirane države BiH na čijem će se cijelom području, sukladno europskim i UN poveljama i konvencijama, poštivati ljudska, narodna, građanska i manjinska prava." (Program Hrvatske demokratske zajednice Bosne i Hercegovine, 2019: 37-38) U programskim načelima HDZ BiH izražen je njen etnonacionalni karakter, a novim statutom je akcentirana i njena privrženost načelima kršćanske civilizacije i ostalim tradicionalnim vrijednostima hrvatskog naroda.

Analizirajući bosanskohercegovačku političku zbilju u postdejtonskom periodu Lavić ističe: "U periodu od 1995. do 2019. godine u Bosni se pokušavaju napraviti tri etnoteritorije koje bi se proglasile državama etničkih grupa koje sebe na bosanskom državnom prostoru predstavljaju kao 'nacije'. Taj pokušaj stvara u Bosni neviđenu ljudsku pervertiranost i shizofreno društveno stanje u kojem se impregnira nihilistička orijentacija, slave ratni zločinci kao heroji, poništava žrtve i veliča zločine." (Lavić, 2019: 35) Dejtonski sporazum je označio kraj oružane agresije, ali se u ime istih politika i pod pokroviteljstvom istih centara politčke moći nastavilo destruiranje Bosne i Hercegovine i njene multilateralnosti. Arapović u pogledu vladajuće političke ideologije zaključuje: "Metaideologije i kvaziideologije poput etnonacionalizma popunile su evolucijsko-političku prazninu predmodernog, zakašnjelog i parcijalnog političkog sazrijevanja bosanskohercegovačkog društva; nerazriješena etnička i nacionalna pitanja, u interferenciji s postkonfliktnim i tranzicijskim obrascima te nedovršenom pravno-političkom arhitekturom države, onemogućavaju i/ili usporavaju očekivani proces pluralizacije i demokratizacije Bosne i Hercegovine, pa i njenog stranačkog polja." (Arapović, 2020: 88) Kolektivistička politika i ideologija etnonacionalizma u procesu tranzicije bosankohercegovačke države i društva, predstavljaju temeljnu prepreku njegovoj realizaciji.

3.2. Uticaj klasnog identiteta na bosanskohercegovačku politiku

3.2.1. Klasni identitet i politika u Bosni i Hercegovini do formiranja jugoslavenske federacije

Ukoliko bismo izostavili staleški identitet pojedinih slojeva bosanskog društva od srednjovjekovne države do austrougrske aneksije Bosne i Hercegovine, kao i uticaj socijalističkih ideja među intelektualom elitom krajem 19. stoljeća, začetke kolektivističke politike profilirane na osnovu klasnog identiteta možemo smjestiti u prvu deceniju 20. stoljeća. Klasni identitet i njegov rastući značaj u političkom promišljanju i organiziranju javlja se sa tranzicijom Bosne i Hercegovine iz feudalizma u kapitalizam: "Uporedo sa razvitkom kapitalističke privrede u Bosni i Hercegovini nastajala je i razvijala se domaća radnička klasa. Ukupan broj radnika u Bosni i Hercegovini do konca austrougarske okupacije dostigao je cifru od oko sto hiljada. Grubi oblici eksploatacije, socijalistička štampa i radnički pokreti susjednih zemalja uticali su na buđenje klasne svijesti

bosansko-hercegovačkog radništva, koje dolazi do saznanja da samo organizovanom borbom može braniti svoje interese. Iako se prva radnička udruženja javljaju još 90-tih godina 19. vijeka, nagli polet u razvitku radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini počinje tek poslije generalnog štrajka početkom maja 1906. godine." (Karabegović, 1966: 27) Nastanak radničke klase i permanentno uvećavanje njene brojnosti zahtjevali su stvaranje radničkih udruženja i socijalističkog pokreta na prostoru Bosne i Hercegovine, što je bilo pretpostavka intenzivnijeg razvoja politike klasnog identiteta u budućnosti.[52] Ubrzano promicanje "… socijalističkih ideja rezultiralo je konkretnim savezom, pa je 1905. godine osnovan Glavni radnički savez za Bosnu i Hercegovinu (GRSBiH). Prethodno su radnici pokretali različite akcije, uključujući i štrajkove, iskazujući njima nezadovoljstvo, da bi se nedugo zatim počele oformljavati i prve organizacije za pomoć radnicima. Prva sindikalna organizacija – Tipografsko bolesničko i potporno društvo – oformljena je 1903. godine i postala je sindikalna organizacija svih grafičkih radnika BiH. Željezničari su oformili udruženje za uzajamno pomaganje, a Savez bosanskohercegovačkih željezničara osnovan je 1908. godine. Također, u prvim godinama 20. vijeka počinju se organizirati radnici drugih struka, što je dovelo do stvaranja Glavnog radničkog saveza." (Buljubašić, 2020: 44) Početkom 20. stoljeća dolazi do formiranja prvih sindikalnih organizacija u Bosni i Hercegovini.[53] Društvene i političke okolnosti na početku 20. stoljeća pogodovale su konsolidaciji radničke klase u Bosni i Hercegovini: „Pod uticajem intenzivnijih kretanja u prvoj polovini prve decenije novog stoljeća, broj radničkih društava u Bosni i Hercegovini bio je već toliki, da se na dnevni red postavilo pitanje njihovog strukovnog povezivanja, pa je tako do polovine 1905. godine bilo osnovano pet strukovnih sindikata. To su bile radničke organizacije obrazovane po uzoru na sindikalne organizacije u Austriji. Formiranjem Glavnog radničkog saveza (GRS) 27. avgusta 1905. godine, bila je završena prva etapa organizacije radničke klase BiH. U njemu je ona dobila svoju opštu sindikalnu organizaciju, svoj sindikalni pokret, koji će u svojim redovima okupljati radnike svjesne da udruženim i ujedinjenim snagama mogu da uspješno vode borbu za poboljšanje svoga ekonomskog i društvenog položaja." (Redžić, 1973: 164) U periodu austrougarske okupacije radnički pokret je imao pozitivne razvojne pretpostavke, a najviše zbog toga što je od strane okupacione vlasti percipiran kao politički bezopasan po interese monarhije. Zahvaljujući povoljnim mogućnostima za afirmaciju sindikalnih organizacija i

[52] Ipak, "… ideje sindikalizma pojavljuju se neznatno ranije u bosanskohercegovačkom političkom diskursu – u tadašnjim evropskim državama, naprimjer, u Francuskoj, Italiji ili Španiji promoviraju ih, u pravilu, različiti anarhistički pokreti i skupine – tako da je sindikalno institucionalno organiziranje prethodilo pojavljivanju organiziranog socijalističkog pokreta u Bosni i Hercegovini." (Fejzić, 2020: 14)

[53] Nakon formiranja Glavnog radničkog saveza i pozitivnog ishoda štrajkova 1906. godine ubrzan je razvoj radničkog pokreta: „Oslanjajući se na uspjehe radničkog pokreta u majskim štrajkovima 1906. godine, Glavni radnički savez mogao je sada da pristupi podizanju novih organizacija, njihovom širenju, razvijanju i usmjeravanju na najvažnija pitanja, koja su pred radnike postavljali teški uslovi rada, kao što su niske najamnine, problemi zaštite na radu, jeftine ishrane, osiguranja, smještaja itd. Sa dobrim razlozima mogao je radnički pokret BiH da računa na svoju dalju afirmaciju ili potvrđivanje u predstojećem razdoblju. Istovremeno, organi okupacione uprave, pouzdajući se u svoju dobro proučenu i pripremljenu taktiku prema radničkom pokretu, liberalnu dok se kreće u tijesnom kolosijeku zakona, a neumoljivo strogu pri pokušaju da krene širim putem, smatrali su da, zbog svoje male snage i društvenog uticaja, radnički pokret ne može postati opasan za politiku Monarhije u BiH." (Redžić, 1973: 171)

socijalističkih ideja u tadašnjoj bosanskohercegovačkoj politici, 1905. godine je formiran Glavni radnički savez (GRS).

Još tokom Prvog svjetskog rata, odnosno „... 1917. godine nastali su, naročito pod uticajem februarske revolucije u Rusiji, povoljniji uslovi za oživljavanje radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini. Tada počinje rad na obnavljanju sindikalnih organizacija, organizuje se proslava Prvog maja, radnici postavljaju zahtjeve za povišenje plata itd.“ (Karabegović, 1966: 44) Prvi svjetski rat je donio slom Austrougarske Monarhije i društveno-političkog poretka koji je njena uprava uspostavila u Bosni i Hercegovini, a time i stagnaciju u radu dotadašnjih radničkih i sindikalnih organizacija. Međutim, krajem rata počinje obnova radničkih organizacija, a list Glas slobode je imao historijsku ulogu u „... obnovi rada političkih i sindikalnih organizacija radničke klase Bosne i Hercegovine za vrijeme rata i poslije njegovog završetka. Jedan od glavnih razloga ponovnog pokretanja lista jeste taj što se smatralo da je on najpodesnije sredstvo u mobilizaciji radničke klase.“ (Karabegović, 1966: 49) Ovaj list dao je ogroman doprinos ponovnom jačanju sindikalnih organizacija i mobilizaciji radnih ljudi u Bosni i Hercegovini nakon 1918. godine.[54] Pored ujedninjenja radničkih pokreta u listu se kao najvažniji ciljevi navode „... revolucionarno rješenje agrarnog pitanja, uređenje države na demokratskim osnovama, suzbijanje militarističke politike, zaštita balkanskih naroda od imperijalističke politike itd. Naročito se naglašava da će »uporedo sa guranjem jugoslovenske nacionalne revolucije na lijevo« jugoslovenska socijalna demokratija raditi na propagiranju ideje komunizma u jugoslovenskom narodu. Propagiranje te ideje i borba za onakvo ujedinjenje radničkog pokreta koje je dovelo do stvaranja KPJ bio je jedan od glavnih zadataka lista u prvoj polovini 1919. godine.“ (Karabegović, 1966: 50) Glas slobode obavljao je ključnu funkciju u procesu integracije radničkih pokreta i promociji socijalističkih ideja u bosanskohercegovačkoj javnosti. U novoj državi postavljeni su osnovni zahtjevi radništva: “Osnovni zahtjevi radništva Bosne i Hercegovine, kao i cijelog radništva Jugoslavije, u prvim danima i mjesecima zajedničkog života u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca mogli bi se svesti na dva tri dominirajuća: osamsatno radno vrijeme, priznavanje organizacija, povećanje plata, sloboda štampe, zbora i dogovora, kao i politička prava. Svi pokreti vođeni u tim prvim mjesecima nose u sebi i bar jednu od ovih karakteristika. Opšta situacija i revolucionarno raspoloženje u svijetu i Evropi samo je pogodovala ovim pokretima i mnogi od njih su mozda i zbog toga završavali potpunim ili djelomičnim uspjesima radnika.” (Hadžirović, 1972: 106) Poslijeratnim stvaranjem Kraljevine SHS počinje oživljavanje radničkih organizacija u Bosni i Hercegovini i paralelno traje redefinicija njihovih osnovnih ciljeva u skladu sa novonastalim političkim

[54] “Sindikalni pokret na području Jugoslavije u međuratnom razdoblju, bez obzira na njegovu političku heterogenost i organizacionu razdrobljenost te relativnu slabost, imao je važno mjesto u ekonomskoj i političkoj borbi radničke klase s građanskim sistemom. Imao je značajno mjesto i u društvenom životu, pogotovo zato što je njegov revolucionarni dio, pod vodstvom i utjecajem KPJ, služio radničkoj klasi da se s više ili manje uspjeha suprotstavlja ekonomskoj, političkoj pa i kulturnoj eksploataciji kojoj je bila nesmiljeno izložena u tom građanskom sistemu vlasti, a i po tome što je sindikalni oblik organizacije omogućavao i snagama izvan radničke klase da pokušaju ostvariti svoje utjecaje na radništvo i tako zapravo kočiti klasnu borbu, bilo ekonomsku bilo političku. Dakle, sindikalne su organizacije po tim svojim značajkama imale važno mjesto i u organiziranju radničke borbe uopće i u borbi protiv nastojanja da se ona potisne, kanalizira, otupi njezina oštrica.” (Janjatović, 1978: 120)

okolnostima i potrebama radnog naroda.[55] Neposredno nakon Prvog svjetskog rata počela je revitalizacija radničkog pokreta: "23. aprila 1919. g. održan je u Beogradu Kongres sindikalnog ujedinjenja, na kome je osnovano Centralno radničko silndikalno Vijeće kao rukovodstvo Ujedinjenog klasnog sindikalnog pokreta Jugoslavije. Organizacije Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista) u Bosni i Hercegovini djelovale su poslije Kongresa u vrlo složenim društveno-političkim us1ovima, jer se ovdje narod politički grupilsao po konfesijama, oko partija koje su imale vjersku i nacionalnu bazu. Te potitičke grupacije od početka stvaranja države djelovale su kao nesamostalan faktor i išle za vodećim političkim, uglavnom neprogresivnim formacijama u zemlji." (Nedimović, 1965: 55) Integracija jugoslavenskih radničkih organizacija započela je sa Kongresom sindikalnog ujedinjenja 1919. godine u Beogradu. U bosanskohercegovačkom slučaju, borba "… sindikalnih organizacija za poboljšanje životnih uslova radnika predstavljala je garanciju da će se povećati broj sindikalno organizovanih radnika, jer je ugroženi proletarijat iskorišćavao svaki momenat da se bori, a to je jačalo revolucionarnu Partiju i sindikate: u aprilu 1919. u Bosni i Hercegovini je bilo 25.000, a početkom 1920. oko 30.000 članova sindikata." (Nedimović, 1965: 56) Obim članstva u bosanskohercegovačkim sindikalnim organizacijama već 1919. godine nije bio zanemariv, posebno uzevši u obzir njegove rastuće tendencije i etnokonfesionalnu partijsku politiku koja je predstavljala otežavajući faktor razvoju sindikata.[56] Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine je u Kraljevini SHS bila jedan od glavnih inicijatora udruživanja svih socijaldemokratskih snaga u novonastaloj državi.[57] Inicijativa je vodila do stvaranja Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista) 1919. godine, koja godinu dana kasnije mijenja naziv u Komunistička partija Jugoslavije: "U tom periodu su izgrađeni i stabilizovani novi organi vlasti, formirane jedinstvene političke i druge organizacije za čitavu zemlju, a revolucionisanje naprednih snaga je dostiglo vrhunac. U periodu o kojem govorimo formirana je jedinstvena politička organizacija radničke klase Jugoslavije

[55] "Medu prve značajnije pokrete bosanskohercegovačkog radništva, vođene u zajedničkoj državi, svakako spada tarifni pokret radnika zaposlenih u Željezari Zenica. Oni su tokom decembra 1918. godine istakli zahtjeve za potpisivanje novog kolektivnog ugovora. Nakon pregovora oko uslova ugovora, 13. januara 1919. godine kolektivni ugovor je bio potpisan. Međutim, iako je uprava preduzeća potpisala kolektivni ugovor, nije bila spremna da ga i primjenjuje u potpunosti." (Hadžirović, 1972: 106)

[56] "Jedna akcija bosanskohercegovačkog proletarijata, izvedena 21. Februara 1919. godine, razlikuje se i po svojim dimenzijama i motivima koji su do nje doveli od svih kasnije vođenih pokreta u ovim pokrajinama. U mnogome ona nas podsjeća na majske štrajkove 1906. godine. Riječ je o petosatnom protestnom generalnom štrajku radnika Sarajeva, Mostara, Tuzle, Banja Luke, Travnika, Zenice i Bosanskog Broda. Toga dana se na ulicama ovih gradova na poziv Socijaldemokratske partije Bosne i Hercegovine i u organizaciji sindikalnih saveza našlo preko 30.000 radnika." (Hadžirović, 1972: 107)

[57] "Dosljedna u kritici oportunističkih, socijalpatriotskih, ministerijalističkih i šovinističko-nacionalističkih tendencija i njihovih nosilaca u radničkoj klasi i radničkom pokretu, SDS BiH se zalagala za ujedinjenje radničkih partija na platformi nepomirljive klasne borbe proletarijata protiv eksploatatorske i ugnjetačke buržoazije. Istovremeno, polazeći od svoga stanovišta da ujedinjenje Jugoslovena u zajedničku državu predstavlja epohalan događaj u njihovom istorijskom razvitku i da jugoslovenskoj državi centralistički sistem sa lokalnim administrativnim samoupravama pruža i osigurava neophodnu čvrstinu i jedinstvo, SDSBiH je smatrala da i organizacija jedinstvene radničke socijalističke partije treba da se prilagodi unutrašnjoj organizaciji države i da se nova partija izgrađuje kao jedinstvena socijalistička partija komunističke orijentacije, a ne kao savez partija sa različitim ideološkim shvatanjima. Principijelno opredjeljena za centralistički uređenu državu, SDSBiH je takođe insistirala na stvaranju centralizovane socijalističke partije." (Redžić, 1983: 42)

Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komunista), odnosno Komunistička partija Jugoslavije i jedinstveni sindikati. Vrijeme od njihovog formiranja aprila 1919. do 29. decembra 1920. godine, kada je donesena »Obznana«, predstavlja period u kome su ove organizacije legalno djelovale, pa se i zbog toga ovo doba uzima kao jedna cjelina u periodizaciji najnovije istorije Jugoslavije." (Hadžirović, 1972: 105) U geopolitičkoj atmosferi uzrokovanom refleksijama Oktobarske revolucije, a posebno nakon ostvarenja dobrih rezultata SRPJ(k) na izborima 1920. godine, Obznanom Kraljevine SHS partija je zabranjena i djeluje u ilegali sve do narodnog ustanka i početka narodnooslobodilačke borbe 1941. godine. Nakon zvanične zabrane "… Komunistička partija prelazi na ilegalne forme rada i u sedmomjesečnom razdoblju prve polovine 1921, pod rukovodstvom komunističkih poslanika, izgrađen je u nekim gradskim centrima Bosne i Hercegovine ilegalni aparat partijskih i skojevskih organizacija, čiji su članovi uglavnom zanatski radnici i srednjoškolska omladina. Ove organizacije, bez industrijskih radnika, zbog začaurenih i nerazvijenih oblika rada (ograničavale su svoje djelovanje na uže gradske centre), nisu mogle da razviju širu aktivnost organizovanjem naroda u borbi protiv Obznane i partijsko-sindikalnih disidenata. Ali, one su predstavljale fundament za početak razvijanja ilegalnih formi rada i djelovanja partijskih, sindikalnih i skojevskih aktivista. To su bile prve osnove i prve forme ilegalnog partijskog i skojevskog rada koji se razvijao do 1941. i postigao značajne rezultate u istoriji radničkog pokreta između dva rata." (Nedimović, 1971: 93) Organizacije sačinjene od zanatlija i srednjoškolske omladine djelovale su u ilegali i figurirale su kao osnovna forma organiziranja radničkih aktivista, a poslije 1924. godine dodatno su otežani već negativni uslovi za sindikalne djelatnosti u Bosni i Hercegovini.[58] Antikomunistička priroda vladajućeg režima i političko ozračje koje je kreirao imalo je svoje refleksije i u Bosni i Hercegovini: "Kao nosilac antikomunističke akcije u Sarajevu predstavio se Oblasni odbor Narodne odbrane, tj. ona nacionalistička organizacija koja je gotovo stalno ostvarivala najbližu saradnju sa četničkim organizacijama. Upravo je Narodna odbrana u Sarajevu bila inicijator osnivanja »Savjeta privatne inicijative« za suzbijanje komunizma." (Šehić, 1969: 46) Različiti nacionalistički pokreti u Kraljevini postali su saveznik režima u neutralizaciji uticaja KPJ i radničkih sindikata na javnost i politiku.[59] KPJ je morala iznaći alternativne metode i pravce svoga budućeg političkog organiziranja: "U nemogućnosti da legalno djeluje, Komunistička partija Jugoslavije gotovo u

[58] Glas slobode je u ovome razdoblju zadržao svoju ulogu u promociji ideologije socijalističkog pokreta: "U posljednjem periodu izlaženja Glas slobode mijenja svoju dotadašnju orijentaciju. Od 1921. godine on postaje organ reformističke struje u našem radničkom pokretu. Iako je list, zbog toga, a naročito tokom prvih nekoliko godina ponovnog izlaženja, bio izrazito antikomunistički orijentisan, ipak je on i u ovom periodu odigrao vrlo korisnu ulogu. U novonastaloj situaciji, poslije izlaska Obznane i Zakona o zaštiti države, kada se radnički pokret Jugoslavije našao u vrlo teškoj situaciji, Glas slobode je pružao stalnu podršku borbi radničke klase za poboljšanje njenog političkog i ekonomskog položaja. Donošenjem stalnih napisa o unutrašnjoj politici i borbi građanskih partija u Jugoslavlji, Glas slobode je, kao malo koji list u to vrijeme, vršio stalnu kritiku postojećeg stanja u Jugoslaviji. On je u politici jugoslovenske buržoazije okupljene u buržoaskim strankama vidio glavnu prepreku rješavanju najvažnijih problema u zemlji." (Karabegović, 1966: 70)

[59] Tokom 1924. godine uslijedila je druga vladina zabrana: "Nezavisna radnička partija, u kojoj je djelovala ilegalna Komunistička partija Jugoslavije, prestala je sa radom poslije druge vladine zabrane od 13. XII 1924. godine. Zabranom rada Nezavisne radničke partije Jugoslavije u BiH ozbiljno su pogođeni u svome djelovanju i Nezavisni sindikati, koji su bili pod njenim uticajem. Istaknuti sindikalni funkcioneri (komunisti) bezuspješno su tražili od vlasti dozvolu za rad mjesnog sindikalnog vijeća Nezavisnih sindikata u Sarajevu." (Nedimović, 1972: 158)

cijelom periodu postojanja predratne Jugoslavije bila je prinuđena da se koristi različitim formama i mogućnostima za svoj rad: obrazovanjem čisto političkih organizacija pod njenim najneposrednijim uticajem, stvaranjem kulturno-prosvjetnih organzacija, đačkih literarnih družina i sportskih i drugih društava. Ona je isto tako, u nastojanju da legalizuje svoju djelatnost, vodila borbu za presudan uticaj u građanskim, kulturno-prosvjetnim i sportskim organizacijama. U tom smislu naročiti značaj imala je IV zemaljska konferencija KPJ 1934. godine i s tim u vezi posebno odluka da »Partija treba da ostvaruje svoju rukovodeću ulogu u svim sektorima klasne borbe«." (Šehić, 1966: 163) Prikriveno djelovanje KPJ ostvarivalo se putem raznih društava i udruženja koja su se nalazila pod njenim uticajem ili su namijenski stvarana za te svrhe. I u bosanskohercegovačkom slučaju bila su aktivna udruženja i organizacije koje su izravno kontrolirali članovi i simpatizeri KPJ: "U Bosni i Hercegovini postojalo je u predratnoj Jugoslaviji više naprednih kulturno-prosvjetnih društava i sportskih organizacija pomoću kojih je Komunistička partija Jugoslavije ostvarivala najneposredniji politički uticaj. Neke od njih imaju dugu borbenu tradiciju kao sto su kulturno-prosvjetna društva »Proleter« u Sarajevu, »Vasa Pelagić« u Banjoj Luci, a zatim sportska društva »Hajduk« iz Sarajeva, » Velež« iz Mostara, »Borac« iz Banje Luke, »Sloboda« iz Tuzle." (Šehić, 1966: 163) U svim većim bosanskohercegovačkim gradovima KPJ je imala društva za realizaciju svojih političkih ciljeva i zadataka u vremenu kada ih je morala obavljati u ilegali.[60] U političkom i ustavno-pravnom pogledu radnički pokret i sindikalne organizacije još više su dobile na značaju u okviru socijalističke jugoslavenske federacije poslije 1945. godine.

Ideologija socijalizma obiluje kolektivističkim stajalištima koja se praktično implementiraju u političkom prostoru djelovanjem snaga koje se identificiraju sa nekim od varijeteta ove ideologije, ali svaki od njih njeguje principe egalitarnosti, zajedništva, solidarnosti i druge vrijednosti kolektivističke prirode. Ističući važnost klasnog identiteta u marksističkoj teoriji Matić uviđa da je marksizam „... odnos političkog predstavništva i društva definisao kao pitanje koje se u osnovi svodi na sukob oko toga koja će društvena klasa imati odlučujuću ulogu i uticaj u sistemu političkog predstavljanja." (Matić, 1974: 166) Socijalizam se dijeli na mnoge teorijske pravce i tradicije, a preovlađujući oblik u ideologiji i politici režima jugoslavenske federacije je pripadao reformno-komunističkim koncepcijama socijalizma. Politolog Dejan Jović označava bosanskohercegovačku multilateralnost kao okosnicu jugoslavenskog političkog identiteta: "Tretirana kao Jugoslavija u malom Bosna je uskoro postala jezgra novog, socijalističkog jugoslavenstva. Kao i u slučaju makedonskog, i bosansko-hercegovački se identitet (u većoj mjeri nego što je bio slučaj s identitetima većih, starijih nacionalnih i političkih identiteta) oblikovao pod snažnim utjecajem nove socijalističke ideologije." (Jović, 2003: 122-123) Nakon nekoliko stoljeća supremacije religijskog, ali i kasnijeg širenja uticaja etnonacionalnog identiteta u

[60] "Društvo »Prijatelja prirode« pružalo je u uslovima opštih progona KPJ mogućnosti za ilegalnu djelatnost komunista, a posebno za ostvarivanje čvrsće veze između naprednog radništva i seljaštva. Policijske vlasti, koliko se to može vidjeti iz policijske arhive, djelomično su znale za učešće komunista u djelatnosti Društva i sve više naglašen borben politički karakter »Prijatelja prirode« ocjenjivale kao njihovo djelo. One su stoga sa sve većim podozrenjem pratile njegov rad da bi ga konačno 1940. godine definitivno zabranile." (Šehić, 1966 : 175)

bosanskoj politici, formiranje jugoslavenske federacije pratila je akcepcija ideologije u kojoj je središnja vrijednost klasa kao kolektivni identitet na kome se temeljila politika u tadašnjoj Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji. Budući da prema Marxu država nastaje iz klasne borbe, kolektivistička politika tadašnjeg republičkog i federalnog režima vlasti se bazirala na zastupanju i odbrani interesa radničke klase. Prvo zasjedanje Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine (ZAVNOBiH) označilo je obnovu bosanskohercegovačke državnosti izgubljene 1463. godine, a dokumenti i zaključci usvojeni na ovome i na druga dva zasjedanja ZAVNOBiH-a su postali osnovne pretpostavke gradnje političkog identiteta i državljanske nacije, koji bi imali potencijal za objedinjenje svih etnosa u Bosni i Hercegovini.[61] Bez obzira na različita tumačenja njihovog demokratskog kapaciteta i legitimiteta, političke i pravne tekovine ZAVNOBIH-a, kao i proklamirane ideje na sva tri zasjedanja, nedvojbeno čine najznačajniji korak ka sekularizaciji i pacifizaciji bosanskohercegovačke politike. Ekskluzivistička i dezintegracijska koletivistička politika je supstituirana novom, koja je također kolektivistička ali nije isključiva i u postupku kreiranja ne insistira na etničkoj diferenciranosti bosanskohercegovačkog stanovništva: "Bosanci i Hercegovci samo ujedinjeni i složni, preko svojih narodnooslobodilačkih odbora, a u redovima Narodno-oslobodilačke vojske možete sebi ostvariti jednu ljepšu i zajedničku budućnost. Muslimani ne smiju više biti roba, o koju će se nadmetati velikosrpski pljačkaši... pokvarenjaci i izrodi sve zbog toga da bi mogli vladati jedni ili drugi. Vama svima i Srbima i Hrvatima i Muslimanima potrebna je iskrena i bratska saradnja da bi Bosna i Hercegovina kao jedinica u našoj bratskoj zajednici, mogla napredovati na zadovoljstvo svih bez razlike na vjeru i stranku." (41. Proglas Prvog zasjedanja AVNOJ-a narodima Jugoslavije, 1942.) Bosanskohercegovački politički identitet u ovome periodu primarno je obilježen socijalističkim karakterom i formirao se zahvaljujući integrativnoj prirodi radničke klase. Paralelno sa afirmacijom koncepta bratstva i jedinstva, a u okviru političkih okolnosti koje su time producirane, odvijala se izgradnja bosanskohercegovačkog građanskog identiteta kao fundamentalne pretpostavke za konstituciju političke nacije. Dobra uvertira za ovaj process bilo je drugo zasjedanje ZAVNOBIH-a na kojem je usvojena Deklaracija o pravima građana: "Oličena u narodno-oslobodilačkim odborima i ZAVNOBiH-u garantuje: Ravnopravnost Srba, Muslimana i Hrvata BiH koja je njihova zajednička i nedjeljiva domovina; Slobodu vjeroispovijesti i savjesti kao i ravnopravnost svih vjeroispovijesti; Slobodu zbora i dogovora, udruživanja i štampe; Ličnu i imovinsku sigurnost građana, kao i slobodu privatne inicijative u privrednom životu; Ravnopravnost žena sa muškarcima, kako u političkom životu zemlje tako i u svim oblastima društvene djelatnosti; Izborno pravo u demokratskoj Bosni i Hercegovini birači će vršiti tajnim

[61] Profesor Fejzić ističe značaj ZAVNOBiH-a u političkom razvoju bosanskohercegovačke republike i društva: „Ideje i političke koncepcije koje su promovirane od strane ZAVNOBiH-a imaju trajnu vrijednost, jer etabliraju načela emancipacijske i libertanske politike. Prava koja su obećana i garantirana – pojedincima ili širim kolektivitetima u Bosni i Hercegovini – u sferi izbornog biranja, udruživanja, okupljanja, izražavanja vjeroispovijesti, informiranja, vlasništva, privatne inicijative, rodne ravnopravnosti, političke participacije, državljanske identifikacije, identitetske politike, pravne jednakosti i nenasilnog žalbenog otpora vlasti, u osnovi, nedvosmisleno potvrđuju da su aksiološki postulati ZAVNOBiH-a kompatibilni s demokratskom, republikanskom i egalitarnom političkom vizijom i praksom. Ideje ZAVNOBiH-a nastale su kao rezultat sinteze dotadašnjih dometa demokratske, slobodarske i pacifističke politike koja je razvijana i prihvaćena nakon Francuske buržoaske revolucije." (Fejzić, 2019: 415)

glasanjem na osnovu opšteg, jednakog i neposrednog prava glasa; Aktivno i pasivno izborno pravo ima svaki građanin i građanka koji su navršili 18 godina života, a nisu toga prava lišeni na osnovu zakona; Borci narodno-oslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije imaju to pravo bez obzira na godine starosti; Svakom građaninu zajamčeno je pravo žalbe na rješenje organa vlasti, kao i pravo molbe i pritužbe svim organima državne vlasti; Niko ne može biti osuđen bez prethodnog sudskog postupka; Dužnost je i čast svakog za oružje sposobnog građanina Bosne i Hercegovine da kao vojnik Narodno-oslobodilačke vojske ili borac partizanskih odreda učestvuje u oslobodilačkom ratu; Narodna demokratska vlast obezbjediće putem zakonodavstva svim trudbenicima grada i sela život u skladu sa savremenim shvatanjem socijalne pravde i dostojanstvom čovjeka; Narodna demokratska vlast poduzeće sve mjere da što prije likvidira nepismenost u Bosni i Hercegovini, da planski izgrađenom mrežom škola i kulturno-prosvjetnih ustanova unaprijedi opšte obrazovanje naroda i time omogući njegov što brži kulturni i ekonomski razvitak; Narodna demokratska vlast posvetiće najveću brigu čuvanju i podizanju narodnog zdravlja; Radi odbrane demokratskog poretka, radi učvršćivanja bratstva naroda Bosne i Hercegovine, kao i svih naroda Jugoslavije, i ostalih tekovina narodno-oslobodilačke borbe, zabranjuju se sve fašističke i profašističke organizacije i progone sva lica koja se bave fašističkom i profašističkom djelatnošću." (Deklaracija ZAVNOBiH-a o pravima građana Bosne i Hercegovine, 1944) Ovom deklaracijom su prvi put u bosanskohercegovačkoj historiji žene dobile aktivno i pasivno biračko pravo, pod uslovom da su starije od 18 godina. Koncept bratstva i jedinstva jugoslavenskih naroda se temeljio na socijalističkom preferiranju zajednice, jedinstva i solidarnosti, a predstavlja eklatantan primjer tadašnjeg političkog kolektivizma koji je imao aspiracije za jačanjem zajedničkog kolektivnog identiteta naroda u republikama i federaciji. U odnosu na prethodna stoljeća, važnost religijskog i etnonacionalnog identiteta je nakon 1945. godine znatno reducirana u postupku donošenja političkih odluka, ali je u odnosu na ostale republike tadašnje federacije, u Bosni i Hercegovini i tada bilo posvećeno više pažnje etničkom paritetu u politici.

3.2.2. Kolektivistička politika u Narodnoj i Socijalističkoj Republici Bosni i Hercegovini

Komunistička partija Jugoslavije 1946. godine je uspostavila režim monopartijskog socijalizma. Istodobno sa akcepcijom nove ideologije događao se proces sekularizacije kojim se gotovo u potpunosti potiskuje dotadašnja vladavina političkog konfesionalizma. Prema Programu Saveza komunista Jugoslavije iz 1958. godine jasno su definirani glavni nosioci socijalističkog razvoja države i društva: „Osnovne društveno-ekonomske snage u Jugoslaviji jesu: radnička klasa, seljaštvo i drugi društveni slojevi koji obezbeđuju sebi mesto u društvu na osnovu svog rada. Snažni društveno-ekonomski i politički razvitak Jugoslavije izrazio se ne samo u uklanjanju eksploatatorskih klasa kao društveno-ekonomske snage, već i u promenama položaja i sastava radničke klase, seljaštva i drugih društvenih slojeva, kao i u promenama njihovih međusobnih

odnosa. Odlučujuća promena, pre svega, izvršena je u društvenom položaju i ulozi radničke klase. Od malobrojne i eksploatisane klase u staroj Jugoslaviji; radnička klasa je u novim uslovima porasla uporedo s privrednim i političkim promenama u zemlji i zauzela rukovodeće mesto u sistemu samoupravljanja i u društvenom i političkom životu uopšte." (Program Saveza komunista Jugoslavije, 1958: 139) Programom SKJ decidno je utvrđen status radničke klase, seljaštva i drugih radnih ljudi, kao vladajuće društvene grupe u jugoslavenskoj federaciji i njenim republikama, a naglašen je i bitan uspjeh pri napuštanju eksploatacije radne snage. Politički kolektivizam zasnivao se na omasovljenju radničke klase i njenoj promociji od strane jugoslavenskih političkih elita i režima vlasti. Budući da svaki vladajući režim političku poziciju učvršćuje identifikacijom svoga ideološkog antipoda i potenciranjem njegove opasnosti za društveno-ekonomski poredak, ni KPJ/SKJ po tome pitanju nije činila izuzetak i bila je prilično rigidna. Ideološkog neprijatelja i shodno tome neprijatelja jugoslavenskog socijalističkog društva, KPJ je pronašla u kapitalističkoj buržoaziji kojoj je imanentno izrabljivanje radničke klase, a taj duboki antagonizam je istodobno služio homogenizaciji pripadnika i sljedbenika režima.

U pogledu jedinstva jugoslavenskih naroda, Programom SKJ su precizno određeni njegovi temelji: "Kao što ravnopravnost naših naroda ne počiva samo na formalnim pravima, nego je prvenstveno obezbeđena materijalnom bazom, društveno-ekonomskim odnosima, samim socijalističkim sistemom, tako i jedinstvo naroda Jugoslavije nije samo nacionalno-politički interes pojedinog naroda, nego je postalo društveni i materijalni interes svakog radnog čoveka kao takvog. Ono se zasniva na činjenici da su sredstva za proizvodnju društvena svojina i da se ona mogu maksimalno upotrebiti u korist svih naroda Jugoslavije samo njihovim zajedničkim naporima i saradnjom. U tom smislu jedinstvo naroda Jugoslavije tek u socijalizmu dobiva svoj puni smisao i svoje jake društveno-ekonomske temelje." (Program Saveza komunista Jugoslavije, 1958: 190-191) Pored političkog, u Jugoslaviji je na snazi bio ideološki monizam koji se temeljio isključivo na ideološkim stajalištima SKJ u raznim fazama njegovog razvoja i razvoja tadašnje socijalističke federacije. Ona su se bazirala na integrativnim stavovima o jugoslavenskom jedinstvu, a kao osnova njegovog ostvarenja istaknuta je dalja akcepcija socijalističkih ideja i jačanje socijalističkog poretka u društvu i državi.[62]

Ustavom federacije usvojenim 1963. godine, preciznije njegovim Članom VI, utvrđeno je da: "Osnovu društveno-ekonomskog uređenja Jugoslavije čine slobodan udružen rad sredstvima za

[62] Programom SKJ također je proklamirano da: "Elementarni interesi društvenog razvoja i materijalnog napretka radničke klase i radnih ljudi svih naroda Jugoslavije zahtevaju, dakle, svestrano povezivanje tih naroda. Neophodno je zajedničko upravljanje čitavim nizom ekonomskih i društvenih funkcija. Savez komunista Jugoslavije podstiče i podržava procese socijalističkog ujedinjavanja, jer oni ne samo jačaju nezavisnost i snagu jugoslovenske socijalističke zajednice naroda, nego i odgovaraju progresivnim težnjama savremenog čovečanstva na zbliženju naroda. Zajednički interes se već ispoljio i sve se više ispoljava u opštoj društvenoj i kulturnoj svesti radnih masa. Na toj osnovi se razvija socijalistička jugoslovenska svest, jugoslovenski socijalistički patriotizam, koji nije suprotnost već nužna internacionalistička dopuna demokratske nacionalne svesti, u uslovima socijalističke zajednice naroda. Nije tu reč o stvaranju neke nove "jugoslovenske nacije" umesto postojećih nacija, već o organskom rastenju i jačanju socijalističke zajednice proizvođača odnosno radnih ljudi svih naroda Jugoslavije, o afirmaciji njihovih zajedničkih interesa na bazi socijalističkih odnosa. Takvo jugoslovenstvo ne samo da ne ometa slobodan razvoj nacionalnih jezika i kulture već ga ono, naprotiv, pretpostavlja." (Program Saveza komunista Jugoslavije, 1958: 191-192)

proizvodnju u društvenoj svojini i samoupravljanje radnih ljudi u proizvodnji i raspodeli društvenog proizvoda u radnoj organizaciji i društvenoj zajednici." (Ustav SFRJ 1963, Član VI) Ljudski rad je izdignut na pijedestal društvenog i političkog sistema vrijednosti i imao je presudnu ulogu prilikom utvrđivanja pozicije u drušvenoj hijerarhiji, a ljudski rad je također bio zaštićen od bilo kakvog oblika eksploatacije.[63] Političko odlučivanje, odnosno njegova suštinska svrha i ciljevi su regulirani Članom IV: "Sve oblike upravljanja, uključujući i političku vlast, stvaraju radnička klasa i ceo radni narod za sebe u cilju organizovanja društva kao slobodne zajednice proizvođača…" (Ustav SFRJ 1963, Član IV) Radnička klasa kao privilegirana društvena grupa bila je nosioc upravljačkih prava u politici i ekonomiji federacije, a njen kolektivni identitet bio je fundament jugoslavenske kolektivističke politike. Monopartijski sistem u SFRJ i vladajuća ideologija marksizma su onemogućavali recepciju participativne političke kulture, a političko vodstvo je od građana zahtijevalo da svoja individualna prava i interese podrede kolektivnim, koji su bili koncipirani sukladno općem dobru onako kako ga je percipirao intelektualni i politički establišment tadašnjeg doba.[64] U pogledu sastava republičke skupštine došlo je do značajnih promjena i uvedena je Skupština Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine s pet domova, a to su bili: Republičko vijeće, kao vijeće delegata građana u općinama, Privredno vijeće, Prosvjetno-kulturno vijeće, Socijalnozdravstveno vijeće i Organizaciono-političko vijeće, kao vijeće delegata radnih ljudi u radnim zajednicama. Primat klasnog identiteta evidentan je u strukturi domova Skupštine SR BiH, pri čemu su u četiri od pet vijeća, ekskluzivni članovi bili pripadnici radničke klase, rukovodstva radne organizacije ili sindikalni radnici. Jedini dom u koji su mogli biti izabrani svi građani koji posjeduju biračko pravo je Republičko vijeće. Ustavom SFRJ iz 1963. godine je eksplicitnije izražen socijalistički karakter države, izvršena je implementacija socijalističkog samoupravljajnja u federaciji i federalnim jedinicama, pri čemu je definirana i jedna nova pozicija jugoslavenskih republika.[65]

Kolektivizam je ostao okosnica privredno-ekonomskog sistema SFRJ i prema Ustavu iz 1974. godine, a jedan od najznačajnijih ideologa jugoslavenskog socijalizma Edvard Kardelj u tome smislu ističe: „Društveno-ekonomska sadržina i stabilnost proizvodnih odnosa svakog društva imaju odlučujuću ulogu u pogledu karaktera i oblikovanja njegovog političkog sistema i u pogledu njegove socijalne i političke stabilnosti. U jugoslovenskom socijalističkom društvu su Ustavom, Zakonom o udruženom radu i nizom drugih sistemskih zakona uspostavljene neposredne ekonomske veze radnika u udruženom radu sa njihovim podruštvljenim minulim radom, jer upravo

[63] "Jedino rad i rezultati rada određuju materijalni i društveni položaj čoveka. Niko ne može neposredno ili posredno sticati materijalne i druge koristi eksploatacijom tuđeg rada." (Ustav SFRJ 1963, Član VII)

[64] "U poslednjih nekoliko decenija radnički pokret je osnovna pokretačka snaga društvenog progresa jugoslovenskih naroda, a Komunistička partija odnosno Savez komunista Jugoslavije njegova idejna avangarda i organizator." (Program SKJ 1948: 6)

[65] Istim ustavom u njegovim Osnovnim načelima je regulirano vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju: "Sredstva za proizvodnju u društvenoj svojini, kao zajednička neotuđiva osnova društvenog rada, služe zadovoljavanju ličnih i zajedničkih potreba i interesa radnih ljudi i razvitku materijalne osnove društvene zajednice i socijalističkih društvenih odnosa. Sredstvima za proizvodnju u društvenoj svojini upravljaju neposredno radni ljudi koji rade tim sredstvima, u sopstvenom interesu i u interesu društvene zajednice, odgovorni jedni drugima i društvenoj zajednici." (Ustav SFRJ 1963., Osnovna načela : III)

karakter tih odnosa daje realnu sadržinu jednom socijalističkom društvu. Pod pojmom minuli rad u ovde pomenutom smislu podrazumevam onaj deo vrednosti stvorene radnikovim radom koji ne ulazi u njegov lični dohodak, nego se podruštvljuje i kao takav služi bilo za akumulaciju, odnosno kao društveni kapital, bilo za zajedničku ili opštu društvenu potrošnju raznih vrsta. Zbog društvenog karaktera rada tako shvaćen minuli rad pojedinačnog radnika u udruženom radu ne može se individualno izraziti osim kao vrednost stvorena zajedničkim radom svih radnika. Stoga je podruštvljavanje tog minulog rada objektivna nužnost i ono je u interesu kako društva kao celine tako i pojedinačnog radnika u udruženom radu. Jer, ako podruštvljavanje minulog rada nije oblik otuđivanja tog rada od radnika, nego oblik zajedničkog upravljanja njime od strane radnika, onda je takav podruštvljeni minuli rad istovremeno i materijalna osnova jednakih ličnih prava radnika i čoveka i osnova njegove ravnopravnosti sa drugim radnicima u pogledu upravljanja i korišćenja te zajedničkim radom stvorene vrednosti." (Kardelj, 1978: 22) Udruživanje svih radnih snaga u društvu i novih vrijednosti koje su one stvorile provodilo se na principima ulaganja individualih napora u svrhu umnožavanja kolektivnog vlasništva, koje služi kao instrument za postizanje jednakih političkih i upravljačkih prava svakog pripadnika radničke klase i radnog naroda. U novom ustavu je Članom IV definirana nova formulacija o nosiocima političke vlasti i društveno-ekonomskom uređenju u federaciji: "U Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji sva vlast pripada radničkoj klasi u savezu sa svim radnim ljudima grada i sela. U cilju izgradnje društva kao slobodne zajednice proizvođača, radnička klasa i svi radni ljudi razvijaju socijalističku samoupravnu demokratiju kao poseban oblik diktature proletarijata i to obezbeđuju revolucionarnim ukidanjem i ustavnom zabranom svakog oblika društveno-ekonomskih i političkih odnosa i organizacija, zasnovanih na klasnoj eksploataciji i svojinskom monopolu, i svakog političkog delovanja usmerenog na uspostavljanje takvih odnosa, ostvarivanjem samoupravljanja u organizacijama udruženog rada, mesnim zajednicama, samoupravnim interesnim zajednicama i drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama kao i u društveno-političkim zajednicama i društvu uopšte, i međusobnim povezivanjem i saradnjom tih organizacija i zajednica, slobodnim i ravnopravnim samoupravnim uređivanjem međusobnih odnosa i usklađivanjem zajedničkih i opštih interesa radnih ljudi i njihovih samoupravnih organizacija i zajednica samoupravnim sporazumevanjem i društvenim dogovaranjem, odlučivanjem radnih ljudi u ostvarivanju vlasti i upravljanju drugim društvenim poslovima u osnovnim organizacijama udruženog rada i drugim osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama putem delegacija i delegata u organima upravljanja samoupravnih organizacija i zajednica, kao i putem delegacija i delegata u skupštinama društveno-političkih zajednica i drugim organima samoupravljanja, obaveštavanjem radnih ljudi o svim pitanjima od značaja za ostvarivanje njihovog društveno-ekonomskog položaja i za što potpunije i kvalifikovanije odlučivanje u vršenju funkcija vlasti i upravljanja drugim društvenim poslovima, javnošću rada svih organa vlasti i samoupravljanja i nosilaca samoupravnih, javnih i drugih društvenih funkcija, ličnom odgovornošću nosilaca samoupravnih, javnih i drugih društvenih funkcija, odgovornošću organa vlasti i samoupravljanja, smenjivošću nosilaca samoupravnih javnih i drugih društvenih funkcija i ograničavanjem njihovog ponovnog izbora i postavljanja na određene funkcije, ostvarivanjem kontrole radnika i drugih

radnih ljudi i društvene kontrole uopšte nad radom nosilaca samoupravnih javnih i drugih društvenih funkcija u samoupravnim organizacijama i zajednicama i u društveno-političkim zajednicama, ostvarivanjem i zaštitom ustavnosti i zakonitosti, društveno-političkom delatnošću socijalističkih snaga organizovanih u društveno-političke organizacije, slobodnim i svestranim aktivnostima ljudi. Samoupravljanje radnih ljudi u osnovnim organizacijama udruženog rada, mesnim zajednicama, samoupravnim interesnim zajednicama i drugim osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama osnova je jedinstvenog sistema samoupravljanja i vlasti radničke klase i svih radnih ljudi." (Ustav SFRJ, 1974: Član IV) Politički establišment predvođen SKJ implementirao je posebnu koncepciju socijalizma u kojoj radnička klasa posjeduje i upravlja svim političko-ekonomskim formacijama u društvu, a takvo uređenje je imenovano socijalističkim samoupravlajnjem i njegova se matrica i ciljevi djelovanja utvrđuju isključivo prema interesima cjelokupnog radnog naroda.

Prilikom razmatranja privrženosti partije i njenog članstva svojim komunističkim nastojanjima, može se evidentirati da bez obzira na to što "… je socijalistička revolucija diktaturu proletarijata proglasila putem uspostavljanja besklasnog društva kolektivne zajednice oslobođene od gvozdenog zakona buržoaske oligarhije Komunistička partija se uspostavila kao realno egzistirajuća politička klasa vladalaca klasa poslije klase, nova klasa političkog elitizma socijalističkog društva." (Sarajlić, 2009: 36) Budući da je Marx pisao o besklasnom društvu kao posljednjem stadiju u procesu ostvarenja komunizma, SKJ je limitirao mogućnosti za ostvarenje takvog društva učvrstivši se kao vladajuća politička klasa. Uzevši u obzir da "… su u demokraciji sve koncepcije o vlasti i njezinom ponašanju dopuštene i jednako podložne diskusiji, monokracija a priori pripisuje obnašatelju vlasti pravo da se autoritativno izjašnjava u korist jedne doktrine, jedine vrijedne i jedine dobre pa, prema tome, jedine pogodne da se širi i propagira. Demokratskom slijedu načela slobode, jednakosti, univerzalnosti i većine odgovara oprečni niz koji se zasniva na načelima autoriteta, osobnosti, ortodoksnosti i isključivosti." (Prelot, 2002: 115) Izostanak demokratske legitimacije je ključni deficit kolektivističke politike jugoslavenskog i bosanskohercegovačkog režima vlasti od 1946. do 1990. godine. Politička socijalizacija građana u okviru jednopartijskog uređenja ima refleksije i u današnjoj naklonjenosti birača postojećim etnorežimima.

3.2.3. Uticaj klasnog identiteta na postdejtonsku politiku u Bosni i Hercegovini

U postdejtonskoj Bosni i Hercegovini djeluje Socijaldemokratska partija Bosne i Hercegovine, jedina nasljednica SDS BiH koja je zajedno sa ostalim jugoslavenskim socijaldemokratskim partijama unijela politički subjektivitet u SRPJ(k) / KPJ.[66] Budući da je međuratna SDS BiH

[66] U pogledu političkog i pravnog kontinuiteta partije, Statutom SDP BiH 2019. godine je precizirano slijedeće: "SDP BiH je jedini pravni i politički sljednik Socijaldemokratske stranke BiH iz 1909. godine, Komunističke partije Bosne

osnovana u cilju zaštite prava radničke klase koja je predstavljala privilegirani kolektiviet i u procesu kreiranja politike KPJ, današnja SDP BiH u odnosu na svoje prethodnice najmanje insistira na klasnom identitetu radnika i zaštiti položaja ove klase u državi i društvu: "U Bosni i Hercegovini trenutno djeluju tri krovne sindikalne organizacije, koje su podijeljene po entitetskoj liniji. To su: Savez samostalnih sindikata Bosne i Hercegovine (SSSBiH), Savez sindikata Republike Srpske (SSR) i Savez sindikata Brčko distrikta. Bez obzira na to što je kod Saveza samostalnih sindikata BiH u nazivu navedeno ime države, a ne Federacije BiH, granski sindikati koji se nalaze u njegovom sastavu djeluju isključivo u jednom bh. entitetu." (Buljubašić, 2020: 62) U skladu sa dejtonskom političkom paradigmom formirani su čak i sindikalni savezi u Bosni i Hercegovini, pa danas u tome smislu postoje entitetski savezi sindikata i savez sindikata na nivou distrikta. Današnje organizacije prate "… dejtonsku organizaciju države, što navodi na poraznu konstataciju da je nacionalnost radnika ispred borbe za bolji položaj radničke klase u BiH, odnosno da je radnička klasa u formalnom smislu razdijeljena po nacionalnoj osnovi. Ovakva organizacija ukazuje na to da u BiH uopće ne postoji institucionalna povezanost između radničke klase oba entiteta i distrikta, ni njeno jedinstvo, te da se o radničkoj klasi može govoriti isključivo u množini. U Bosni i Hercegovini formalno djeluje Konfederacija sindikata BiH, u čijem sastavu su ove tri krovne sindikalne organizacije. Međutim, njena uloga je isključivo koordinacijska. Bez obzira na Konfederaciju (čija internet-stranica nije u funkciji i nemoguće je naći podatke o aktivnostima), primjetno je da su krovne organizacije nepovezane i da nemaju saradnju, a doima se i da saradnje između radnika iz dva entiteta gotovo nema. To dovodi u pitanje radničku solidarnost, koja ne bi trebala stavljati nacionalni predznak ispred klasnog." (Buljubašić, 2020: 63) Stanje u kome se nalaze postsocijalističke sindikalne organizacije i njihova politika u Bosni i Hercegovini, najbolje oslikava činjenica da klasni identitet kao njihovu fundamentalnu okosnicu sistematski i permanentno marginaliziraju etnonacionalni i etnoteritorijalni identiteti koji destruiraju rad sindikata.

SDP BiH je najstarija i najznačajija partija ljevice u Bosni i Hercegovini i zadržala je demokratski i građanski (multietnički) karakter, a takve se tendencije u bosanskohercegovačkoj partijskoj politici javljaju formiranjem SDS BiH i tokom njenog kratkog postojanja. Dakle, ova partija je prešla ideološki put od socijaldemokratske partije s početka 20. stoljeća, da bi početkom dvadesetih godina preovladala komunistička struja unutar partije i zadržala primat sve do početka devedesetih godina, kada se partija vraća ideologiji socijaldemokratije. I današnja SDP BiH odbacuje bilo kakvu diferencijaciju ili ekskluzivizam na osnovu rasne, etničke, konfesionalne ili nacionalne pripadnosti, iako u odnosu na svoju prethodnice manje insistira na klasnoj borbi kao osnovnoj razdjelnici društvenih slojeva. SDP BiH je 2019. godine usvojio statut u čijem se Članu IV navode osnovni programski ciljevi partije: "Izgradnja Bosne i

---

i Hercegovine, Saveza komunista Bosne i Hercegovine, Saveza komunista Bosne i Hercegovine – Socijaldemokratska partija, Socijalističke demokratske partije BiH, Socijaldemokratske partije Bosne i Hercegovine, Saveza reformskih snaga BiH, Unije bosanskohercegovačkih socijaldemokrata BiH - UBSD-a BiH i Unije Socijaldemokrata - USD-a." (Statut SDP BiH, Član II)

Hercegovine kao demokratske države ravnopravnih građana i naroda, Bošnjaka, Hrvata, Srba i ostalih građana koji u njoj žive; - afirmacija suvereniteta, teritorijalnog integriteta i političke nezavisnosti Bosne i Hercegovine u skladu sa međunarodnim pravom; - ostvarivanje socijalne i nacionalne ravnopravnosti građana Bosne i Hercegovine i njihovih kolektiviteta; - afirmacija i aktivno ispoljavanje antifašizma kao civilizacijske tekovine savremenog svijeta; - ostvarivanja i zaštite prava radnika/radnica, osoba koje žive od rada i na temelju svog rada uključujući i pravo na sindikalno organizovanje; - izgradnja SDP BiH kao savremene, demokratske i efikasne političke partije koja će svojom organizacijom i metodama političkog djelovanja sudjelovati u oblikovanju javnog mnijenja u Bosni i Hercegovini i pozitivnim promjenama stanja odnosa u bosanskohercegovačkom društvu i državi; - izgradnja otvorenog bosanskohercegovačkog društva na osnovnim vrijednostima evropske socijaldemokratije: slobode, jednakosti, pravde i solidarnosti; - uvažavanje, poštovanje i ostvarivanje temeljnih prava i sloboda čovjeka i građanina/građanke i njegovog/njenog samoizražavanja, u skladu sa međunarodnim konvencijama neovisno o njegovom/njenom pogledu na svijet, vjerskoj, rasnoj, etničkoj pripadnosti, boji kože, spolu, jeziku, vjeri, političkom i drugom uvjerenju, nacionalnom ili socijalnom porijeklu, imovinskom stanju, obrazovanju, društvenom položaju, bračnom ili porodičnom statusu, trudnoći i materinstvu, dobi, zdravstvenom stanju, invaliditetu, genetskom naslijeđu, vezi sa nacionalnom manjinom, rodnom identitetu, izražavanju ili seksualnoj orijentaciji, kao i nekom drugom osnovu; - izgradnja Bosne i Hercegovine kao socijalne, pravne i sekularne države sa punim vjerskim slobodama; - uspostava sistema vlasti na načelima slobode, jednakosti, demokratije i solidarnosti, sa jednakom šansom pojedinca na život dostojan čovjeka; - uspostava pluralizma vlasništva od kojih se ni jedan oblik vlasništva ne može koristiti na štetu općih interesa; - ostvarivanje partnerskih odnosa sa sindikatima; - uspostava socijalne tržišne privrede u kojoj rezultate razvoja uživaju svi građani i građanke Bosne i Hercegovine; - izgradnja demokratskih odnosa u ekonomskim i socijalnim oblastima; - borba protiv svih vrsta diskriminacije i socijalne isključenosti, afirmacija rodne ravnopravnosti, zajamčenih prava ljudi na zdravstvenu i socijalna sigurnost i zaštita, obrazovanje, radna, porodična i druga prava; - uspostava punih građanskih prava i sloboda emancipacijom građana i građanki od ekonomske, socijalne i kulturne podčinjenosti i inferiornosti i širenje tih sloboda i prava i eliminisanje zavisnosti građana i građanki od pojedinačnih ili grupnih ekonomskih moćnika; - uspostava pravednog društva u kojem su ekonomski efekti podređeni i u službi rasta i razvoja društva i pojedinaca; - uspostava i jačanje održivog privrednog razvoja, uz ravnomjeran razvitak gradskih i seoskih područja; - očuvanje kulturnog i socijalnog identiteta; - izgradnja društvene, ekonomske i političke podloge za ostvarivanje i unapredjenje lokalne samouprave i uravnoteženja regionalnog razvoja; - jačanje uloge i odgovornosti gradova kao pokretača komplementarnog razvitka; - borba protiv aparthejda, svakog oblika fašizma, rasizma, nacionalne i vjerske netrpeljivosti, svakog oblika diktatuture, partiokratije, korupcije i kriminala; - zaštita kulturne i prirodne baštine, te čovjekove okoline; - jačanje sistema zdravstvene zaštite i zdravstvenog osiguranja koji se temelji na jednakoj dostupnosti kvalitetne zdravstvene zaštite, zaštiti prava pacijeneta i zdravstvenih radnika; - jačanje i razvoj sportske djelatnosti kao važnog

faktora podizanja općih fizičkih i zdravstvenih sposobnosti stanovništva." (Statut Socijaldemokratske partije Bosne i Hercegovine, 2019: Član IV) Iz programskih ciljeva SDP BiH se očituje opredjeljenost ka izgradnji građanskog društva u okviru koga će postojati mogućnosti za ostvarenje socijalne i nacionalne ravnopravnosti građana i njihovih kolektiviteta, paralaleno sa ukidanjem diskriminacije na osnovu pripadnosti bilo kojem identitetu koji savremeni čovjek može posjedovati. Socijalna pravda, podrška sindikatima, ujednačen regionalni razvoj, ravnomjerna raspodjela ekonomskih dobara među svim građanima i zaštita njihovih ekonomskih interesa od eksplotacije kojoj teže različiti eksponenti krupnog kapitala, temeljna su usmjerenja politike koju je SDP proklamirao programskim ciljevima. Antifašizam i njegove tekovine su oduvijek bili bazična komponenta u političkoj ideologiji SDP BiH, koja je članica Socijalističke internacionale (SI) i Parije europskih socijalista (PES), a ova partija figurira kao najznačajniji politički subjekt u borbi za izgradnju i jačanje sekularne države i društva: "Distanciranost socijaldemokratske političke reprezentacije od aktiviteta sindikalnih organizacija u Bosni i Hercegovini reducira političku moć i jednih ali i drugih subjekata. Prema tome, potrebno je simbiotsko djelovanje socijaldemokratskih stranaka i sindikalnih organizacija, bez čega ne mogu efikasno promovirati svoje interese, ali ni jačati i razvijati svoju političku snagu i demokratski legitimitet. Bosanskohercegovačka socijaldemokratska politika bi usto trebala biti privržena idejama države blagostanja, ekonomske demokratije, korporativnog političkog upravljanja, neokejnzijanizma i unutarpartijske demokratije ako još uvijek pretendira da ostane bitna politička reprezentacija na bosanskohercegovačkoj političkoj pozornici. Praktičnim zalaganjem za implementaciju apostrofiranih politika i njihovu praktičnu primjenu bosanska socijaldemokratija bi mogla kreirati i stvoriti državu po svojoj mjeri, odnosno društvo zasnovano na socijalnoj pravdi, jednakosti, slobodi i solidarnosti. Bez insistiranja na značajnim političkim promjenama – u sferi političkog vjerovanja, ali i političke prakse – socijaldemokratska politika u Bosni i Hercegovini osuđena je na trabantsku egzistenciju, odnosno kooperantski politički odnos sa subjektima nacionalističke i neoliberalne politike, što joj, u konačnici, ne može osigurati bitnu ulogu u bosanskoj političkoj areni. Stoga je revitalizacija bosanske socijaldemokratije neodvojivo vezana za njenu autonomnu političku egzistenciju, povratak izvornim ljevičarskim vrijednostima i zajedničkoj saradnji sa sindikalnim pokretom." (Fejzić, 2015: 178-179) U postdejtonskom periodu iz SDP BiH je nastalo nekoliko partija koje su se također identificirale kao ljevičarske, a neke od njih su ponovo integrirane u SDP kojoj je dugogodišnji politički imperativ reintegracija partija koje su iz nje proistekle, ali i sveopće ujedinjenje lijeve političke opcije u državi. Dosadašnji odgovori na ovaj historijski zadatak nisu bili adekvatni u mjeri u kojoj su to očekivali građani, što se može zaključiti prema kontinuiranom odlivu glasačkog tijela SDP-a tokom protekle decenije: "Ljevicu u historijskom smislu određuje bliskost s progresivnim intelektualnim mišljenjem, a toga već odavno nema, što za posljedicu ima izostanak političke kreativnosti i dugoročno pristajanje na dnevno politikantstvo kao vrhunac politike. Autentični moralni preporod, insistiranje na pozitivnim vrijednosnim kategorijama, koje su pometene u ovom arogantnom ambijentu u kojem živimo, odustajanje od bilo kakvih političkih koaliranja s etnonacionalnim strankama, sposobnost za

proizvođenje predizbornih koalicija s drugim progresivnim strankama bez obzira na personalne animozitete i nesporazume, promjena rukovodstava u ključnim strankama ljevice, i to bez odgađanja, dovođenje na čelo stranaka žena i muškaraca koji vjeruju u socijalnu pravdu, koji su sposobni animirati radništvo tako što će uložiti ogromnu energiju da se taj subjekt, da se ta zaboravljena riječ, prvo vrati u naš politički i socijalni život, hrabro insistiranje na pravima vulnerabilnih skupina itd. – sve su to parametri za djelovanje koji kreiraju mogućnost nove politike: ta nova politika zasnovana je na ideji da dejtonska država kao prirodni saveznik nacionalizma i nacionalnih stranaka unaprijed osuđuje stranke ljevice na izdaju temeljnih principa ako pristaju da igraju po pravilima dejtonskog nacionalizma." (Ćurak, 2015: 17-18) Povratak ljevice izvornim ljevičarskim normama i vrijednostima jedna je od ključnih obaveza današnje SDP BiH i drugih političkih subjekata socijaldemokratske provenijencije, budući da se koketiranje sa etnonacionalističkom ideologijom i retorikom koja joj je svojstvena pokazalo kontraproduktivno i pogubno za bosanskohercegovačku lijevicu.

4. Atribucije partokratske politike u postdejtonskoj Bosni i Hercegovini

U četvrtom dijelu završnog rada su prezentirani podaci o političkim fundamentima bosanskohercegovačke partokratije. Na početku je opisana politička kultura u Bosni i Hercegovini i negativni uslovi političke socijalizacije građana u 20. stoljeću. Zatim su identificirani nedemokratski postulati i tradicije koji su postojali u periodu monopartijskog socijalizma, a koji bez obzira na tri decenije parlamentarne demokratije egzistiraju (u manje ili više izraženim formama) i u današnjem partokratskom režimu vladavine. Jednopartijski sistem jugoslavenske federacije i demokratska tranzicija razmatrani su kao polazište tranzicijske partokratije u republikama nastalim njenom disolucijom. Potom je izvršena analiza procesa postsocijalističke tranzicije obilježenog partokratskim metodama političkog upravljanja prilikom obnašanja državne vlasti u Bosni i Hercegovini.

U segmentu o refleksijama partokratije na državnu vlast elaborirana je faktografija o uticaju elemenata konsocijacijske demokratije sadržanih u dejtonskom ustavu na oblast političkog organiziranja i reprezentacije, kao i procese političkog odlučivanja u Bosni i Hercegovini. Naposlijetku su predstavljene ključne atribucije postdejtonske političke realnosti oličene u vidu sistemske partokratije, osnove njenoga postojanja i posljedice koje proizvodi u politici i društvu.

4.1. Politički fundamenti bosanskohercegovačke partokratije

4.1.1. Uticaj monopartijskog socijalizma na postdejtonsku partokratiju

Politički fundamenti bosanskohercegovačke partokratije mogu se prvenstveno identificirati u podaničkoj političkoj kulturi usvojenoj nakon inauguracije parlamentarizma početkom 20. stoljeća i njenom intenzivnom promicanju tokom kasnijeg razdoblja monopartijskog socijalizma. Vujčić smatra da je „... trajnost i stabilnost demokracije u različitim zemljama (tj. godine kontinuirane demokracije od 1900. do 1986.) veoma ovisila o ekonomskoj razvijenosti tih zemalja, ali je ta veza između ekonomije i demokracije bila uglavnom posredovana razinom političke kulture građana." (Vujčić, 2001: 123) U periodu od 1946. do 1990. godine Komunistička partija Jugoslavije / Savez komunista Jugoslavije bila je jedina politička partija koja je obnašala vlast u republikama i federaciji, a to je u značajnoj mjeri reduciralo demokratske kapacitete tadašnjeg političkog režima i vodilo uspostavljanju partijske države čije je postojanje oblikovalo specifičan odnos građana prema liberalnoj demokratiji i tranzicijskoj partokratizaciji.[67] Pulišelić smatra da "… određenim

[67] „Naime, velik broj građana tranzicijskih društava nevoljko su liberalni demokrati. Na primjer, oni preferiraju sustav koji jamči građanska prava, ali preferiraju i sustav koji pokazuje neke od osobina socijalističke sigurnosti. Trajnost

uvjetima moć političkih stranaka postaje takva i tolika da se država pretvara u instrument političke stranke, kao što je to slučaj u zemljama jednopartijskog sistema. Tada volja stranke postaje volja države. Država provodi u život stranačke programe, odluke i stavove stranačkih kongresa i drugih stranačkih organa, a ponekad, pa i često, volju pojedinih ličnosti koje rukovode strankama. Stoga politička stranka postaje organizacija prvog reda, organizacija nad organizacijama, suverena, uprkos činjenici da se u udžbenicima pravnih i političkih znanosti uči da je država nosilac suverene vlasti. I uprkos činjenici da je njena suverenost čvrsto u ustavu fiksirana." (Pulišelić, 1971:10) Odlike partijske države kakvu je KPJ konstituirala nakon Drugog svjetskog rata prisutne su i nakon napuštanja socijalizma i disolucije SFRJ. U tranzicijskom periodu sektor javne uprave „... radi svog nadmoćnog stručnog i službenog znanja, dobiva političku moć koja mu prema načelu diobe vlasti ne bi smjela pripadati." (Bruder i Dose, 2003: 434) Konsekvence fenomena paternalističke partijske države dolaze do izražaja u pojavi partokratskih političkih praksi u tranzicijskom razdoblju postsocijalističkih država, koje se u većoj ili manjoj mjeri ponovo profiliraju u određenu formu partijske države.[68]

Ključno je apostrofirati da je sloboda pristupa informacijama „... bitna pretpostavka za realizaciju kapitalnih tranzicionih ciljeva, uspostavljanje demokratskog društvenog uređenja i savremenog, na tržišnim principima zasnovanog, ekonomskog sistema. U odsustvu slobode pristupa informacijama mnoge druge demokratskom društvu imanentne slobode poput slobode misli, slobode izražavanja, slobode medija, slobode izbora i sl., više su predmet demagoških manipulacija nego realne bitne pretpostavke realnog transformisanja autokratskog u demokratsko društvo. Podjednako tako, bez slobode pristupa informacijama teško je i zamisliti funkcionisanje ekonomije savremenog društva koja se s razlogom naziva informatičkim društvom. I ekonomska snaga nekog društva sve više se meri njegovom sosobnošću da, ne samo stvori, ima i kontroliše što više informacija nego i sposobnošću da ih stavi na raspolaganje okruženju." (Šabić, 2001: 430) Ideološki monizam bio je osnovna odlika partijskih i intelektualnih elita u državi, a gotovo svi mediji u FNRJ/SFRJ pripadali su državi i njihova primarna funkcija svodila se na legitimaciju vladajućeg režima. Mediji danas imaju sličnu ulogu, a ukoliko bismo izuzeli nekoliko onih koji se mogu okarakterizirati kao slobodni, moguće je zaključiti da je medijska scena u Bosni i

tih i brojnih drugih predgrađanskih i kolektivističkih obrazaca ima praktične implikacije na političkom i sociokulturnom planu u vidu tendencija slabe potpore demokratskim institucijama. Ponašanje građana još uvijek je više obilježeno očekivanjima djelovanja države (paternalizam) i obrascima autoritarnog i ideološkog iskazivanja političke lojalnosti, a manje individualnim angažmanom, interesno-racionalnom političkom opredijeljenošću, kompeticijom i kompetencijom, što pak bitno utječe na razinu i kvalitetu političke participacije. Činjenica što u tranzicijskim društvima ljudi teško povezuju vlastitu političku kompetenciju s političkim sustavom zapravo je i glavna razlika u odnosu na ono što nalazimo u etabliranim demokracijama. To je bitan nedostatak za demokratski razvoj budući da je demokracija bitno ovisna o doprinosu ljudi, njihovoj kompetenciji i participaciji u kontroli institucija vlasti." (Maldini, 2006: 93)

[68] "Iskustva bivših komunističkih država u reformi javne uprave, uz istovremena evrointegracijska kretanja, ukazuju na realnu i praktičnu problematiku usvajanja i uspostavljanja novih organizacionih okvira i metoda funkcioniranja javne uprave. Stvaranje dijametralno drugačijeg reformskog osnova na tradicionalno utemeljenim 'naučenim' vrijednostima društva ne funkcionira u sistemu koji je dugo usvajao i njegovao centralizam, politizaciju, nepotizam, formalizam i zatvorenu upravu. Svi izvještaji SIGMA-e o demokratskom razvoju institucija u postkomunističkim državama obilježeni su praktičnim problemima 'tečevine starog sistema' gdje korjenita reforma percepcije javne uprave nikad nije potpuno zaživjela i za čije će iskorjenjivanje biti potrebno mnogo vremena." (Tanović, 2017: 57)

Hercegovini, shodno dejtonskom narativu, podijeljena na tri zasebna medijska etnoprostora koji o mnogim temama izvještavaju na dijametralno suprotne načine: „Danas, međutim, imamo brojne javnosti, izvedene iz obilja političkih opcija i njima privrženih medija. Fragmentacija društva više ne počiva isključivo na nacionalnoj ili etničkoj pripadnosti..... S obzirom na vlasničku prirodu štampanih medija, ne čudi njihova podložnost klijentelizmu, ali onespokojava sve izraženiji uticaj političkih partija na javne emitere.“ (Babić, 2011: 8) Pored etničke diferencijacije, mediji se svrstavaju i prema naklonjenosti određenim partijama i njima bliskim oligarhijskim strukturama. Neki od medija otvoreno djeluju u interesima navedenih grupacija prilikom čega se pretvaraju u partijska glasila i sve manje se razlikuju od propagandnih odjeljenja i servisa kakve posjeduju partije. Budući da su u svijesti građana još uvijek prisutni relikti prethodnog ideološkog i političkog monizma, u bosanskohercegovačkom društvu se recepcija ideja slobode govora i štampe odvija usporeno.[69]

Tajna policija bila je jedan od stubova jugoslavenskog režima koja je u pogledu borbe protiv političkih disidenata koristila široki opus metoda rada i poluga njegovog sprovođenja u praksi, pri čemu je stepen rigidnosti u obavljanju te službe varirao u različitim fazama izgradnje federacije. Izostanak lustracije omogućio je obavještajno-sigurnosnim strukturama iz bivšeg sistema da zadrže izvjesni uticaj na politička zbivanja nakon urušavanja socijalističkog poretka i SFRJ: „Partokratska država je glavni izvor sistemske korupcije i blokade puta ka normalnom društvu, a partijska oligarhija obavijena je pipcima tajkuna i tajnih službi.“ (Rusovac, 2007: 1) Odanost ovih struktura Savezu komunista Jugoslavije kao vladajućoj partiji odlika je koju u sličnoj formi karakterizira i postdejtonski obavještajno-sigurnosni sektor, a to se očituje u njegovoj orijentaciji ka očuvanju interesa političkih partija koje su ga konstituirale diskrecionim imenovanjem rukovodećih kadrova.

ZAVNOBiH-ovski princip suvlasništva tri naroda nad Bosnom i Hercegovinom mnogi smatraju bitnim izvorom argumentacije za dejtonsko ustavno uređenje zasnovano na konstitutivnosti naroda, te shodno tome, jednim od ključnih narativa koji su vodili do partokratije generirane etnopartijskim monopolom.[70] Iskustva ostalih država nastalih disolucijom jugoslavenske federacije su referentna za identifikaciju kauzaliteta između monopartijskog socijalizma i partokratije u Bosni i Hercegovini. U tome smislu je evidentno da se sličan proces partokratizacije odvija i u drugim republikama bivše SFRJ, posebice u Crnoj Gori i Srbiji. Partokratija je dominirajući režim vladavine u Crnoj Gori od njenog sticanja nezavisnosti 2006. godine, a partokratsko razdoblje je znatno duže ukoliko uzmemo u obzir kontinuitet vlasti Demokratske partije socijalista u prethodnoj državnoj zajednici. U Srbiji je partokratski oblik vladavine postojao od same obnove višestranačja, a danas se ogleda u režimu koji je uspostavila Srpska napredna

[69] „Sloboda medija u direktnoj je vezi sa stepenom demokratizacije društva. Ne mogu postojati slobodni mediji u nedemokratskim društvima, a demokratizacija društva nije moguća bez slobodnih medija. Činjenica je da je BiH podijeljeno društvo i to se odražava na medijski prostor i demokratizaciju.“ (Kozić, 2019: 176)

[70] „Politički monopol mogao bi zapravo predstavljati i visok stupanj koncentracije i centralizacije moći, a u okviru djelovanja političkih stranaka i pojedinaca u njima, tako da se kroz obnašanje i podjelu vlasti institucije sustava, zapravo, privatiziraju stranačkim imenovanjima.“ (Slipac, 2019: 3)

stranka kao dominantna partija sa pratećim partijama satelitima. Za obje partije su karakteristične autokratske i liderokratske tendencije, kao i obnašanje vlasti na način kojim se nastoji fingirati pluralizam u odlučivanju i stvoriti pozitivnija predstava o stanju parlamentarizma u državi: „Inače, za konzervativne teorije vodstva, svaki tip političke organizacije neminovno stvara političku klasu, tj. manjinu, koja je manjina u odnosu na mnoštvo u društvu, ali se te manjine društveno i stranački stalno smjenjuju. Vladavina manjine uspostavlja se i u stranačkoj organizaciji na način da manjina zaposjedne vlast u državi pomoću biračkog mnoštva i tako državnu vlast pretvori u organizaciju manjine u formalno demokratskom sistemu, premda je po određenju demokratija vladavina većine nad manjinom.“ (Halilović, 2017: 34) Mimikrijski potencijal partokratije omogućava njeno postojanje i u razvijenim liberalnim demokratijama, dok je ta prednost u nerazvijenim i tranzicijskim demokratijama nedovoljna za prikrivanje partokratije u obimu i intenzitetu kakav je u njima na snazi.[71] Prema tome, postjugoslavenski režimi se u velikoj mjeri mogu odrediti kao izborne autokratije: „U ovim vrstama autokratija, kažu Levitski i Vej, postoji mali broj izvora verodostojnih informacija. Vodi se kampanja u kojoj vlast uporno ponavlja da opozicija nema šanse da pobedi na izborima i radi sve da svoje glasače izvede na biračka mesta (obezbeđujući za njih privilegije, prava i zaštitu), a istovremeno čini sve da onemogući i obeshrabri izlazak opozicionih glasača (putem incidenata, zastrašivanja i etničkih tenzija). A kad sve to nije dovoljno, takve partije i vlasti pristupaju otvorenom falsifikovanju izbornih rezultata, čime stvaraju izborni sistem bez izbora.“ (Spasov, 2016: 100-101) Sistemska partokratija u državama Zapadnog Balkana uvijek uključuje netransparentnost i malverzacije tokom provedbe izbornog procesa, kao i kontinuitet neravnopravnog odnosa između vlasti i opozicije u političkom i medijskom polju.

U pogledu postojanja sive ekonomije u ovome periodu Marić navodi: „Izgradnja institucionalne strukture provođenjem institucionalnih reformi u procesu tranzicije iz netržišnih ili centraliziranih planskih u tržišna gospodarstva od ključnog je značaja za funkcioniranje gospodarstava u tranzicijskim zemljama, za razliku od razvijenih gospodarstava koja su to već učinila. Ekonomski razvoj zemlje izravno je determiniran razvijenošću institucionalne strukture. Bez odgovarajuće institucionalne strukture, slobodno tržište ne može donijeti optimalne rezultate. Stoga institucionalizaciju treba kontinuirano i sinhronizirano poboljšavati uvođenjem boljih zakona, obrazovanjem i izobrazbom, standardizacijom, internacionalizacijom itd. Dobar pokazatelj loše ekonomske institucionalizacije, odnosno slabog zakonskog okvira ili dobrih zakona koji se ne provode u tranzicijskim zemljama, jest siva ekonomija. Siva ekonomija je izravna posljedica visokih poreznih opterećenja i navika neplaćanja poreza, zbog čega proizvođači posluju kao neregistrirani i izbjegavaju plaćati poreze državi.“ (Marić, 2018: 124) Nezakonito poslovanje i bezbrojne metode i prakse utaje poreza sveprisutni su u državama sa manjkavom zakonskom regulativom u oblasti ekonomije, tržišta i tržišne konkurencije, a u nekim od tranzicijskih država

[71] „Praćenje, nadzor, zloupotreba medija, javnog prostora i podmetanje, njihova je metodologija. Sticanje apsolutne vladalačke moći umesto institucionalizovane vlasti njihov je cilj. Emitovanje protivrečnih poruka, širenje podozrenja među građanima njihov je modus operandi. Teško siromaštvo koje je zahvatilo veliki broj građana je njihova cena.“ (http://www.elektrobeton.net/armatura/nove-politicke-stranke-nove-opcije-ili-samo-popunjavanje-politickog-prostora/)

postoje i institucionalni deficiti za regulaciju ekonomije i privatnog poslovanja.[72] Moguće je zaključiti da u „... ovim zemljama postoji tzv. Crony capitalism ili kapitalizam svite oko lidera na vlasti. To je kapitalizam u kome ne može praviti biznis niko ko nije blizak centralnoj ili lokalnoj vlasti odnosno, to je kapitalizam koji stvara, ne samo velike socijalne razlike, već u kome i partije na vlasti stvaraju svoju oligarhiju i jednu vrstu nove nomenklature koja jedina uživa privilegije i koja je zaštićena zakonom. Svi pripadnici partija i njihovih porodica postaju članovi jednog klijentelističkog društva čiji je cilj očuvanje privilegija na osnovu pripadnosti i lojalnosti. Političke partije nastoje da od svakog svog glasača naprave člana partije, koja mu garantuje zaštitu i privilegije, tako da uprkos niskom ugledu partija, a posebno partije na vlasti, sistematski uvećavaju svoje članstvo.“ (Spasov, 2016: 98) Prelazak iz socijalizma u kapitalizam negdje je producirao etabliranje sistema koji se često naziva „divlji kapitalizam“ i koji podrazumijeva maksimizaciju uloge partijskih lidera u novonastaloj privredno-ekonomskoj konstelaciji, pri čemu članovi i birači političkih partija postaju ovisni o njima i pretvaraju se u servilnu klijentelu.

4.1.2. Demokratska tranzicija Bosne i Hercegovine i razvoj partokratije

Demokratska tranzicija nije se u svim državama događala po istoj matrici i njen se intenzitet razlikuje od slučaja do slučaja: „Veoma je teško precizno odrediti šta je to uspešna transformacija jer je reč o procesu u toku. Ali, dok su Mađarska, Češka i Poljska pravne države, sa funkcionišućom višepartijskom demokratijom, slobodom organizovanja, zbora i dogovora, raznovrsnom, nezavisnom i uticajnom štampom, gde se partije na vlasti smenjuju, a sudovi, birokratija, profesionalci i stručnjaci-rukovodioci ostaju, dotle u Srbiji, Hrvatskoj, Crnoj Gori, Belorusiji, Rusiji, itd. predsednici vladaju dekretima, raspuštaju parlament, ukidaju rezultate glasanja, menjaju ustav, a sudovi, birokratija i rukovodeća radna mesta zavise direktno od volje glavara. Nezavisna štampa je marginalizovana, elektronski mediji su predsednikov agitprop, politika je svedena na manipulaciju, a od pravne države postoji samo karikatura. Dok su u državama prvoga tipa političke stranke profilisane kao stranke pogleda na svet (demohrišćani, socijalisti, liberali, konzervativci) ili kao interesna zastupništva (seljačka stranka, radnička stranka), dotle su u državama drugoga tipa one, prvo i pre svega, etničke stranke i do sada su funkcionisale u okviru pravila igre od glavara nametnute političke manipulacije.“ (Sekelj, 2000: 4) U bosanskohercegovačkom kontekstu tranzicija se pretvorila u odličan izgovor za pogubnu nesposobnost i kriminalne aktivnosti vladajućih političkih i finansijskih grupacija.[73]

---

[72] „Ekonomske posljedice prevlasti etničkog kriterija u konstituiranju Bosne i Hercegovine s podijeljenim tržištem i etnički provedenom privatizacijom jesu skupa (visoki transakcioni troškovi funkcioniranja države i visoki budžetski deficiti) i nefunkcionalna država.” (Hodžić i Hasanović, 2014 : 50)

[73] “U takvoj situaciji nemoguće je ograničiti apetite neograničene vlasti prema sticanju svojine, a to se kod nas utemeljuje kao put u kapitalizam, mada staleško društvo, odsustvo tržišta, parlamentarizma, ljudskih prava i individualnih sloboda nemaju veze sa kapitalizmom.” (Rusovac, 2007: 6)

Razmatrajući teoriju tranzicije Čović piše "… da je taj ideološki konstrukt ponajprije stvoren te potom ustoličen u poziciju službene doktrine za opravdavanje sveopćeg kaosa u postkomunističkim zemljama upravo interakcijom navedenih faktora - autonomne nemoći i heteronomnog interesa - koji su uostalom suodredili ukupan tijek zbivanja i sam karakter postkomunističke ere." (Čović, 2004: 189) Manjak regulacije u svim segmentima zakonodavstva države i svjesna zloupotreba takvog stanja od strane različitih interesnih grupa u izvjesnoj mjeri je prisutna u većini postkomunističkih država. U tome smislu Čović zaključuje „... da je teorija, odnosno ideologija tranzicije postala konstitutivnim momentom kaotizacijskih zbivanja u postkomunističkim zemljama, te sastavnim dijelom i institucijom realiziranog kaosa." (Čović, 2004: 190) Demokratsku tranziciju postsocijalističkih društava moguće je razlikovati po više kriterija. U osnovi, tranzicijski period može trajati do dvije decenije ukoliko se reforme provode u dobroj vjeri, ali se to vremensko razdoblje u državama sa otežavajućim tranzicijskim uslovima može i više nego udvostručiti. U državama usporene postsocijalističke tranzicije "… jedino važno pravilo igre je da pobedu može odneti samo jedna partija, dok se ostalima, u zavisnosti od 'kooperativnosti' i bliskosti sa 'partijom vlasti', manje ili više dopušta da se uključe u podjelu plijena. Tako je partijska ili partijsko-koalicijska 'podjela plijena' temeljna 'odlika ovih režima'. Sam "skup vrednosti koje ovi režimi nude kreiran (je) samo zato da bi se biračima pružio utisak da su dali glas za neki prepoznatljivo 'nacionalni', 'domaćinski', 'nekosmopolitski' politički program, dok je stvarni cilj partije na vlasti očuvanje kontrole nad državnim aparatom da bi partija mogla da nastavi da krade, bilo direktno (preplaćenim javnim radovima ili kroz državna preduzeća) ili indirektno (korumpiranjem privatnog sektora i sastavljanjem zakona i propisa po meri onih koji ponude najviše). Partija na vlasti zapravo formira sistem organizovane krađe." (Kovačević, 2016: 59) U brojnim zemljama postsocijalistički period obilježen je političkom kleptokratijom, rastom društvenih nejednakosti i socijalno ugroženih kategorija stanovništva koje se kolokvijalno nazivaju "gubitnicima (žrtvama) tranzicije".[74]

Politički sistem Bosne i Hercegovine je zadržao pojedine karakteristike koje je posjedovao i u socijalizmu: „Njemački sociolog Bodo Weber smatra da decentralizirani politički sistem u Bosni i Hercegovini i danas sadrži dvije osnovne karakteristike koje ga prate od socijalističkih vremena, a koje oblikuju političke elite. Prva je autoritarni karakter decentraliziranog poretka, koji omogućava opstanak političkih elita kroz sprečavanje demokratizacije političkog sistema, čime političke elite ostaju glavni generator društvene krize i blokade reformskih, modernizacijskih procesa, i druga karakteristika je deinstitucionalizacija države putem parainstitucionalnog djelovanja izvan državnih institucija na osnovu srastanja države i partije." (Dedić, 2010: 502) Političko jedinstvo prvih etnonacionalnih partija najsnažnijim se pokazalo prije izbora 1990. godine, budući da su u ovome periodu, na temelju prethodno postignutog konsenzusa po tome

[74] Socijalna nesigurnost "... nije uvjetovana samo prelazom iz ekonomije i politike komunističkog sistema u demokratsku tržišnu privredu, u kojoj ni radna mjesta ni opstanak poduzeća nisu zajamčeni nikakvim planom iza kojega stoji politički autoritet. Nesigurnost je uvjetovana i nečime čega nema - nerazvijenošću, nefunkcionalnošću i neprikladnošću organizacija civilnog društva, koje u razvijenim kapitalističkim zemljama prate razvoj tržišne privrede i koriguju njene nepovoljne efekte." (Dmitrović, 2011: 11)

pitanju, sve etnopartijske snage bile usmjerene na rušenje komunističke vlasti. Demokratske promjene 1990-ih godina su među građanima probudile pozitivna očekivanja u pogledu vremenskog trajanja i krajnjeg ishoda tih procesa, a novoformirane političke strukture izborni uspjeh umnogome duguju društvenim aspiracijama za supstitucijom starog političko-ekonomskog uređenja: „Osnovica legitimnosti postautoritarnih demokracija negdje je na kontinuumu između worst i best case. Mlade i nekonsolidirane demokracije često stječu neku vrstu predujma u povjerenju zbog diskreditiranja prethodnoga autokratskog režima. On se može proigrati, ali i povećati konstrukcijom vladina sustava, ustavnim normama, djelovanjem vlade, stranaka i saveza.“ (Merkel, 1999: 143) Entuzijazam i povjerenje građana u postkomunistički politički establišment tokom protekle tri decenije je u neprekidnom opadanju. Danas je to povjerenje u ogromnoj diskrepanciji u odnosu na početak političke pluralizacije 1990-ih godina: “Rasturanje postsocijalističke države bazirano je na pretpostavkama o komunističkim institucijama kao ‘zločastim’ i ‘nepravljivo korumpiranim’ u procesu tranzicije, zbog čega ih treba brzo zamjeniti sa tržišnim institucijama koje će same po sebi doći sa privatiziranom svojinom.” (Hodžić, Osmanbegović, 2014: 52) Privatizacija društvene imovine započela je u okolnostima agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu, a njena postratna faza prožeta je svim problemima koji odlikuju postkonfliktna društva.[75]

Društvena klima producirana ratnim traumama i političkom etnohomogenizacijom poslužila je kao mehanizam za sumnjive privatizacijske aranžmane, uzurpaciju međunarodne humanitarne pomoći i neracionalno trošenje budžetskog novca: “U poslijeratnom periodu Bosna i Hercegovina je primila ogromnu međunarodnu finansijsku pomoć, najveću po glavi stanovnika u istoriji. Ona se procjenjuje (u nedostatku konsolidovanih informacija o veličini pomoći od stranih donatora) na 60-70 milijardi USD od 1996. do 2002. godine. Ta pomoć, mada je omogućila normalizaciju života u BiH, nije efikasno iskorištena za podršku ekonomskom razvoju. Paralelno je tekao proces pljačkaške privatizacije na osnovu korupcije, koji je po svojim socijalnim posljedicama bio gori od ‘prvobitne akumulacije’ sa početka kapitalizma. Druga strana tog procesa je bilo uništavanje realnog sektora u BiH. Ta dva faktora, neiskorištena međunarodna pomoć i uništavanje realnog sektora kroz pljačkašku privatizaciju, su onesposobili bh. ekonomiju za razvoj i temeljno promijenili socijalnu strukturu, uništivši srednju klasu i povećavajući siromaštvo na račun tankog sloja nove, tajkunske elite.” (Papić, Cenić, Hadžović, Dmitrović, 2013: 2) Iracionalno korištenje međunarodne pomoći i netransparentno trošenje budžetskih sredstava od strane političara koji imaju mnogostruko veća novčana primanja od prosječne plate građana, ukazuje na to da je Bosna i Hercegovina hibridna demokratija čija tranzicija i društvena pacifizacija još uvijek traju.[76] U

[75] “Mnoge slabosti koje su zajedničke drugim zemljama Zapadnog Balkana – kao što su ukupna institucionalna slabost, relativno nizak kapacitet javne administracije, pretjerana politizacija i manjak meritokracije u državim službama, slabo pravosuđe, i težak poslovni ambijent – su umnožene u BiH.“ (Nacrt strategije za Bosnu i Hercegovinu 2017-2022: 20)

[76] „Ključne karakteristike postkonfliktnih društava su urušena privreda, siromaštvo, korupcija, nepoverenje u institucije, nedostatak demokratske političke kulture, nizak stepen sociopolitičke kohezije i brojne podele koje je trebalo prevazići.“ (Stojiljković, 2013: 142)

„Nakon rata zemlja je dobila petnaestak milijardi dolara raznih donacija, ali je većina sredstava završila u nepoznatim ‘seharama’. Prema mnogim indicijama, donacije su ‘pojele’ nacionalne oligarhije. Kada su ‘presušile’ strane donacije, oligarhije su, uz pomoć međunarodnih faktora, ‘učvrstile’ državne granice, pa su prihodi od poreza i carina postali

tome smislu Bajtal zaključuje: „Naime, u ime ideološki nedodirljive 'našosti', legalizirana je uzajamna premetačina i etno-otimačina po bestidno obnarodovanom principu – šta je ko jamio, jamio... Tako krajnji nemoral i kriminal, zahvaljujući svojoj uobičajenosti (lat. mos, moris = običaj), prerasta u moralno neupitan behavioralni standard naše svakodnevnice. Odnosno, pod krinkom društvene tranzicije, ozakonjena je praksa otimačine i masovne pljačke društvenih dobara unutar triju etno-rezervata. Njoj je, da bi se odvijala mirno (kako već 20-tak godina ide), prethodilo smišljeno etno-klerikalno (samo)disciplinirane (resp. idiotiziranje) obespravljenih podanika." (Bajtal, 2008: 171) Stvaranje nove oligarhije počivalo je primarno na ratnom profiterstvu, zloupotrebi sredstava iz državnog budžeta i sumnjivim ili de iure kriminalnim privatiziranjem društvene imovine. U tome smislu Sarajlić ističe: "Postavši upravljačkom figurom kolektivnog vlasništva u socijalizmu – vlasnik društvene imovine par excellence, kao što je to pokazao Đilas – postsocijalistička politička elita je iskoristila postojeću kontrolu nad javnim dobrima kao naslijeđe samoupravnog vlasničkog obrasca za snažnije pozicioniranje u tranzicijskom procesu privatizacije, u kojem su nastajuća ekonomska i postojeća politička elita združene u jedinstvenu socijalnu grupaciju sa široko uspostavljenim polugama opće društvene moći. To objašnjavaju i bliske veze koje u današnjoj Bosni i Hercegovini postoje između ključnih političkih figura i ekonomske elite oličene u novim veleposjednicima, privrednicima, direktorima i članovima upravnih odbora dominantnih kompanija, kao i nerijetko preklapanje ovih dviju sfera u specifičnim centrima moći, poput političkih partija, nevladinih organizacija, medija i drugih manje-više neformalnih društvenih grupa. Drugo, s obzirom na strukturne sličnosti komunizma i nacionalizma u kontekstu odnosa individue i države – koji se iskazao u punom svjetlu postkomunističkim naglašavanjem kolektivnih prioriteta obogotvorene nacije – otvorila se potreba za stvaranjem konfliktnih situacija u kojima će se, kroz određenje neprijatelja utjelovljenog u suprotstavljenoj etnonacionalnoj grupi, homogenizirati konstitutivna masa reificirane nacionalne zajednice i kreirati legitimitet koji se u to ime dodjeljuje datoj političkoj kao nacionalnoj eliti. Paradigmatsko konstituiranje elite u odnosu na masu, na što je ukazala već i klasična sociološka teorija elite, u tom smislu je poslužilo kao jedna od osnovnih poluga betoniranja kolektivističkog legitimiteta političke elite preko sistematske i intenzivne manipulacije masama kojima je, zahvaljujući djelovanju masovnih medija kontroliranih od elite, umrtvljena sposobnost kritičkog promišljanja i iskazivanja alternativnih društvenih obrazaca." (Sarajlić, 2009: 43) Brojni funkcioneri prethodnog

---

izdašniji, ali su sredstva 'isparavala'. Nakon toga uveden je PDV pa su budžeti na svim nivoima znatno povećani. Tada su naciokratske vođe najavljivali da će dobar dio budžeta koristiti za razvoj. Umjesto razvoja, uvećanje budžeta nacionalnim oligarsima je brzo pojačao nagon pohlepe, po principu Pavlovljevog uslovnog refleksa. Ubrzo su za nekoliko puta povećali vlastita i primanja javne uprave. Socijalni sektor i nezaposleni od povećanja budžeta dobili su tek 'mrvice'. Za sve to vrijeme javna preduzeća i uprava je bujala poput korova, jer su zbrinjavani bliži srodnici oligarhija i stranački poslušnici. Na taj način BiH je postala država sa relativno najskupljom javnom upravom na prostoru Evrope i Centralne Azije. Za njene plate je u 2011. godini potrošeno 13,1 posto BDP-a, dok se za iste troškove u Evropi izdvaja od 5,6 do 11,9 posto u Letoniji. U evropskim zemljama parlamentarci imaju 1,5 do 2,5 puta veće plate od prosjeka zaposlenih radnika, dok u BiH parlamentarci imaju 5-6 puta veća primanja. Zbog neodgovorne i manipulatorske vlasti BH ekonomija je u blokadi i urušava se na razne načine – stalnim podizanjem poreza i doprinosa, uvođenjem raznih akciza i parafiskalnih troškova, prevelikim administriranjem i drugim oblicima opstrukcija. Privatizacija državne imovine više je bila pljačkalizacija, nego vlasnička tranzicija." (https://www.ceeol.com/search/viewpdf?id=27684)

socijalističkog establišmenta zadržali su određenu moć i uticaj nakon disolucije SFRJ, a veliki je broj i onih koji su takvu poziciju iskoristili u ekonomskoj tranziciji kako bi došli do enormnog bogatstva i multiplicirali svoj značaj u društvenom i političkom polju.

Prilikom definiranja dejtonskog partijskog sistema Kapidžić akcentira: „Uvažavajući klasifikaciju stranačkih sustava prema Sartoriju (2005), u BiH možemo govoriti o segmentiranom višestranačkom sustavu gdje postoje tri ili četiri[77] stranačka podsustava zasnovana na etnopolitičkim društvenim rascjepima, sa različitim političkim subkulturama, te neznatnoj političkoj distanci među strankama istog podsustava. Zapravo osnovno razlikovanje među strankama jeste prema njihovoj pripadnosti određenom podsustavu (tj. klasifikaciji kao srpske, hrvatske, bošnjačke ili ne-etničke), te prema osobenostima predsjednika ili lidera stranke. Među strankama koje pripadaju istom podsustavu u empirijskoj praksi postoje tek neznatne političke razlike i kod svih relevantnih stranaka možemo govoriti o jednom konzervativnom političkom opredjeljenju. Oblici međustranačkog nadmetanja koji proizlaze iz ovog su fokusirani na pridobijanje glasača iz vlastite etničke skupine, te se stranačko nadmetanje odvija unutar etnički homogenih glasačkih tijela. Međuetničko nadmetanje za glasove gotovo da ne postoji.“ (Kapidžić, 2015: 51) Monopartizam je u bosanskohercegovačkom slučaju značajno očuvan specifičnom formom višestranačja i partijskim sistemom u okviru koga postoji nekoliko podsistema, pri čemu navedene podsisteme u velikoj mjeri odlikuju atribucije monopartizma, posebice u segmentu njihovog unutrašnjeg funkcioniranja.

Teokarević je prilikom razmatranja problema u konsolidaciji balkanskih demokratija zaključio da je prvi problem „... nekonsolidovani partijski sistem, tj. odsustvo čvršće pripadnosti birača određenim strankama tokom dužeg perioda, odnosno tokom nekoliko sukcesivnih izbora. Mnoge partije nestaju iz političkog života, čak i posle prethodnih uspeha, kada su neke od njih čak i formirale vlade, a druge partije i koalicije se stvaraju, bez veće garancije da će opstati na duži rok. Iako se broj partija smanjio proteklih godina, on je i dalje veliki u odnosu na stare, konsolidovane demokratije. Raste apatija i nezainteresovanost građana za stranke, a njihove organizacije su slabe i neodržive.“ (Teokarević, 2001: 236) U zemljama Zapadnog Balkana evidentna je fragmentacija partijskog života uzrokovana nekonsolidiranim partijskim sistemom koji je osnovna determinanta prekomjernog broja partija u odnosu na njihov broj u razvijenim zapadnim demokratijama. Liderokratija je temeljna komponenta partokratije i političkih subjekata koji sudjeluju u njenoj implementaciji i održavanju: „Sa sociološkog stanovišta, autoritet političkih vođa izrasta iz kriznih stanja društava i političkih zajednica. To su stanja ratova, revolucionarnih previranja, ekonomskih, socijalnih i političkih kriza. Na scenu stupaju kao ratni pobednici ili uzurpatori ili u miru prepoznate ličnosti za koje podanici smatraju da su sposobne da ih povedu i izvuku iz krize.“ (Čupić, 1990: 203) Ukoliko izuzmemo ranije neosporno postojanje ovakvih pojava u bosanskohercegovačkoj politici, kult ličnosti koji je decenijama uživao Josip Broz Tito se može identificirati kao polazište liderokratskih tendencija u današnjim političkim partijama: „Mnogo je

[77] “Ovisno o tome da li podsustav ne-etničkih stranaka spojimo sa podsustavom bošnjačkih stranaka, s obzirom na značajna preklapanja glasačkog tijela.” (Kapidžić, 2015: 51)

lakše komunicirati kroz projekciju ličnosti nego kroz diskusiju ili raspravu pomoću kompleksnih ideja ili apstraktnih političkih pitanja. Ona se iskazuje u dvostrukom smislu. Sa jedne strane, postoji stalna težnja partijskih lidera da se u potpunosti identifikuju sa partijom (Partija to sam ja!), a sa druge strane, prisutna je težnja građana da prepoznaju partiju najpre u liku njenog predsednika, ali i da u njemu vide otjelotvorenje kompletnog partijskog programa." (Orlović, 2015: 87) Personalizacija moći u današnjim političkim partijama djelomice se može smatrati inercijom iz pređašnjeg državnog uređenja, a široko rasprostranjen ravnodušni ili čak pozitivni odnos o takvim pojavama potvrđuje i njihovo odobravanje od strane građana na izborima.[78]

Generacije bosanskohercegovačkih građana koji trenutno posjeduju aktivno i pasivno biračko pravo doživjele su političku socijalizaciju u prethodno opisanim društveno-političkim okolnostima, što može predstavljati jedan od izvora njihove tolerancije prema partokratskim režimima vladavine u današnjici: „Političke partije su iskušavale demokratiju svojim monopolizovanjem ili uzurpiranjem države u jednopartizmu (državna partija - partijska država, dominantna partija), svojom unutrašnjom oligarhijskom strukturom, sumljivom ulogom novca u njihovom funkcionisanju, ugrožavanje principa podjele vlasti sl. iskustva totalitarnih i autoritarnih režima govore o mogućnosti instrumentalizacije i manipulacije partija u službi takvih režima i njihovih vlastodržaca, odnosno političke partije mogu da se izrode ne samo u neprijatelje demokratije, već i samih partija – bilo da je riječ apsorpciji države od strane partija ili asorpciji partije od strane države." (Hasanović, 2013: 141) Monopol koji je KPJ/SKJ uživala nad autentičnim tumačenjem društveno-političkih pojava i procesa u tadašnjoj državi je znatno prisvojen od strane postjugoslavenskih vladajućih partija, a one su sačuvale njegovu prvobitnu ulogu i prilagodile ga vlastitoj ideologiji.[79] Sveopća partokratizacija podržana je etnopolitičkim monopolom i konfliktima: „Nedostatak sklonosti ka saradnji, nepoverenje, strah od drugih kao glavne karakteristike međugrupnih odnosa na ovom prostoru, uslovili su pojavu sebičnosti i zatvaranje u uske interesne grupe. Sve to dovelo ja do formiranja mnoštva političkih partija koje su primorane da se bore za prostor na političkom tržištu. Partije su 'premrežile' celokupni prostor građanskog društva i stvorile situaciju u kojoj čovek, građanin nema prostora i mogućnosti da ostvari svoje talente, namere, slobodu, želje i ambicije ukoliko nije uključen u političke partije ili na bilo koji način ne ostvaruje 'prisnu' komunikaciju sa njima. Partije nastoje (i uspevaju) da se nametnu državi i građanskom društvu, da zavladaju svim oblastima i svim odnosima u društvu. Partijski funkcioneri postaju istovremeno i državni funkcioneri i tako počinje specifično stanje partijsko-političkog i državnog dualizma. Ubrzo uski partijski interesi potiskuju opštegrađanske državne interese i nastaje stanje partiokratije u savremenom društvu na pomenutom prostoru bivše Jugoslavije. Ovo stanje ima svoje uporište u prethodnom peridu socijalističkog društvenog uređenja u kome je postojala dominacija jedne partije. Umesto toga, sada imamo vladavinu

[78] "Građane u Bosni i Hercegovini odlikuje visok stepen pasivnosti prema političkoj situaciji, što svakako ne ide u prilog privođenja kraju posljednje faze tranzicijskog procesa, formiranja stvarne demokratije i civilnog društva." (Dmitrović, 2011: 11)

[79] "Izbori se svode na smenjivanje kartelskih partija na vlasti te su građanke i građani lišeni istinske političke alternative i ponude." (Goati, 2011: 29)

mnoštva partija, političkih grupa i udruženja. Do takve pojave dolazi zbog toga što su partije na ovom prostoru isključivo partije jednog vođe." (Šijaković, 2005: 109) Liderokratija kao osnovna značajka partijske politike opstruira konsolidaciju partijskog sistema, a to u konačnici rezultira sistemskom partokratijom svojstvenom nerazvijenim demokratijama ili čak tranzicijskim oblikom koji predstavlja najopasniji vid partokratije.[80]

Blagovčanin ističe da sistem pravosuđa "… efektivno zarobljen političkim uticajem, koji se prije svega ostvaruje kroz procese imenovanja, predstavlja važnu polugu moći vladajućih struktura, i to ne samo s ciljem preveniranja njihovog procesuiranja, već i s ciljem procesuiranja svih onih koji predstavljaju percipiranu prijetnju uspostavljenom režimu." (Blagovčanin, 2020: 37) Efikasnost partijskog monopola je u razdoblju demokratije i političkog pluralizma daleko manja nego ranije, ali je značajan dio birača koji participiraju na izborima privržen etnopartokratskim predstavama o postojećoj političkoj i društvenoj stvarnosti, bez obzira na to što takve predstave često imaju malo uporišta u realnosti ili to što su katkada u potpunosti iracionalne. Kao što se SKJ nametnuo i afirmirao kao organizator društvenog progresa koji počiva na radničkoj klasi, tako su se i etničke partije nametnule kao zaštitnici političkih interesa i htijenja etnonacije koja ih bira na izborima: „Dakle, kad holističko potisne individualno (personalno), kad se zovom kolektivističkog sve može pravdati i opravdati, kad je u ime naciona sve dozvoljeno, tj. 'kad više ne postoji nijedan moralni kodeks koji se može prekršiti, ostaje hitanje naprijed, idenje do kraja (...) u hiperrealizam nasilja'. Tada, na mjesto potisnute, kritički osviještene individue, dolazi etnoprimjerak sa svojim radikalnim nazorima i turbulentnom potrebom emocionalnog pražnjenja kroz akcije nasilnog poricanja Drugog. Dakle, nema pacifikacije društva bez istrajnog njegovanja zdrave filozofije individualizma i kulture personalizacije javnog prostora." (Bajtal, 2006: 89) Kolektivistička paradigma diktature proletarijata iznjedrila je generacije političara i intelektualaca koji su u tranzicijskom periodu imali teškoće u recepciji ideja individualističke političke tradicije i ostali su proponenti kolektivističke naracije u njenome novom ruhu.

Simović smatra da „... autoritarnu političku kulturu podržava i desekularizacija bosanskohercegovačkog društva. Taj retrogradni proces dodatno osnažuje podele, jer širenje religije javnim prostorom, kao ključnog elementa razlikovanja tri konstituivna naroda, doprinosi da se razlike neprestano potenciraju. Otuda se, na ovom polju, može identifikovati nova aporija u

[80] „Opće makroekonomsko i makropolitičko okruženje u većini zemalja u tranziciji determinirano je tajkunskom privatizacijom i pojavom tržišnog fundamentalizma i divljeg kapitalizma. Istraživanja Svjetske banke tokom devedesetih pokazala su da je većina stanovništva preferirala stari ekonomski poredak (The World Bank, 1996). U nekim su zemljama zavladale pojave prvobitne akumulacije kada su 'ovce pojele ljude'. Takvo makroekonomsko i makropolitičko okruženje pratile su pojave mita, korupcije, organiziranoga kriminala i mafiokracija. U pogledu dvije spomenute, može se reći da su se ostvarivale veoma defektno. Ekonomska efikasnost se povećavala veoma neravnomjerno, ovisno o pripremljenosti pojedinih zemalja za tranziciju. Povećavanje ekonomske efikasnosti plaćeno je veoma visokom cijenom u izrazu smanjivanja proizvodnje i povećavanju nezaposlenosti. Ti procesi praćeni su i veoma velikim socijalnim tenzijama zbog velikih socijalnih razlika, koje su se manifestirale u brzom osiromašenju većine i brzom bogaćenju manjine. U svemu tome najgore je to što brzo bogaćenje u najvećem broju slučajeva nije uslijedilo na osnovu podizanja kvaliteta menadžmenta i svekolikog restrukturiranja, nego na osnovu zloupotrebe nedorađenih zakonskih osnova, a isto tako i na osnovu direktne pljačke u sjeni političke podrške za one politički podobne." (Čosić, 2012: 69)

političkom sistemu Bosne i Hercegovine. Naime, protivrečnost je u tome što, s jedne strane, postoji zahtev za stvaranjem moderne građanske države, a s druge, proces desekularizacije javnog prostora uzima sve više maha. Desekularizacija ili revitalizacija religije obuhvata procese rasta, deprivatizacije i intenzifikacije. Rast podrazumeva konverziju nereligioznih u religiozne. Deprivatizacija predstavlja ponovni uticaj religije na sekularizovane sfere, kao što su politika, odnosi među polovima, sfera rada. Intenzifikacija se odnosi na osnaživanje verskih uverenja kod pojedinaca. Sve su to procesi koji odlikuju savremeno bosanskohercegovačko društvo." (Simović, 2019: 22) U projekcijama novog državnog uređenja, sekularistička i ateistička koncepcija države svojstvena socijalističkom režimu je zajedno sa mnogim komponentama njegove političke ideologije supstituirana novim, najčešće oponirajućim političkim tradicijama i vrijednosnim konceptima. Posebno zabrinjavajuća činjenica je to što se u zapadnobalkansim društvima među građanima pojavila praksa poistovjećenja komunizma i antifašizma. Budući da je antikomunizam konstitutivni dio politike većine postsocijalističkih partija, antifašističke vrijednosti su zabludom (a ponekad i svjesno) marginalizirane i to posebno za vrijeme rušenja prethodnog poretka i ratnih dešavanja.

U suštini, postoji mnogo „... faktora koji utiču na i u konačnici ograničavaju demokratizaciju kulturnih politika. U tranziciji zemalja bivše Jugoslavije osnovni učinak mogao bi se pripisati naslijeđu samoupravljanja i njegovim utopijskim očekivanjima od strane kulturne inteligencije, deprofesionalizaciji usljed nepotizma i klijentilizma vođenih političkim imenovanjima unutar kulturne administracije i kulturnih institucija, samo-zaštitnom stavu javnog sektora u području kulture koji je doveo do pretjerane institucionalizacije i slabom, koloniziranom civilnom društvu, slaboj nezavisnoj kulturnoj sceni, marginalizaciji kulturne politike u domaćoj politici, principu nacionalnog kulturnog suvereniteta u evropskim integracijama i sve ozbiljnijoj ekonomskoj situaciji koja se ogleda u osiromašenju javnog sektora u pogledu njegovih stručnih, infrastrukturnih i tehnoloških prilika. Stoga je teško govoriti o uspješnoj tranziciji." (Čopič, 2011: 12-13) Iako je demokratska konsolidacija prvorazredni politički imperativ za svaku od njih, većina bivših jugoslavenskih republika ima ograničen doseg u dosadašnjim demokratizacijskim nastojanjima. Blagovačanin smatra da je demokratska tranzicija Bosne i Hercegovine rezultirala zarobljenošću države na tri nivoa: "BiH je trostruko zarobljena država od strane vladajućeg kartela, čime je uspostavljen specifičan hibridni režim - kompetitivna autokratija. Prvi nivo zarobljenosti - zarobljenost demokratskog procesa, manifestuje se na način da su svi javni resursi i funkcionisanje institucija stavljeni u službu održavanja na vlasti. Ovaj nivo zarobljenosti uspostavljen je još kod održavanja prvih izbora nakon okončanja rata, od kada praktično nije ni bilo demokratske smjene vlasti. Drugi nivo, zarobljenost institucionalnog okvira, na način da je podjela vlasti u praksi gotovo dokinuta, a institucije u najvećoj mjeri ispražnjene od stvarnog sadržaja moći ili instrumentalizovane za ostvarivanje partikularnih interesa kartela. Ključan momenat za ovaj nivo zarobljenosti bila je promjena prirode međunarodnog prisustva u BiH, odnosno povlačenje međunarodne zajednice iz operativnog upravljanja zemljom, što je stvorilo vakuum moći, a kartel takvu priliku svakako nije propustio da osigura apsolutnu dominaciju i kontrolu nad institucionalnim okvirom. Treći nivo, zarobljenost ekonomskih tokova, usljed

enormnog prisustva države u ekonomskoj sferi, kao i nepovoljnog poslovnog okruženja, svaka ekonomska aktivnost podrazumijeva pokroviteljstvo kartel." (Blagovčanin, 2020: 44) Današnji partokratski režim vlasti je koristio za sebe plodonosne uslove tranzicije kako bi metastazirao i ostvario upliv u sve institucije državnog sistema i većinu oblasti društvenog života.

4.2. Uticaj partokratske politike na državnu vlast

4.2.1. Konsocijacijska demokratija i postdejtonska partokratija u Bosni i Hercegovini

Državna vlast u Bosni i Hercegovini je od izbora 1990. godine izložena snažnom uticaju partokratske politike, koji se kasnije intenzivirao ustavnom inkorporacijom instrumenata konsocijacijske demokratije i zadržao značajnu ulogu do današnjih dana. Profesorica Mujagić u tome kontekstu piše: „Ljudi se učlanjuju u stranke da bi ostvarili najčešće neku ličnu korist, da bi dobili posao, imali 'štelu' kod ljekara, upisali se u školu, zaradili novac, dobili tender itd. Nažalost, najbolji način da ostvarite svoja građanska prava u BiH je u strankama, a ne institucijama države. Politološki gledano, naše stranke 'razdržavljavaju državu', bez nekog posebnog 'ideološkog sadržaja', preuzimajući njene primarne funkcije, i nama to ne smeta." (Mujagić, 2013: 134) Konsocijacijska demokratija suštinski pretpostavlja mehanizme zaštite interesa manjinskih zajednica, ali su ti instrumenti u Bosni i Hercegovini ekskluzivno rezervirani u svrhe zaštite tri većinska (konstitutivna) naroda.[81] Građani koji ne pripadaju konstitutivnim narodima su diskriminirani u sferi političke reprezentacije, a diskriminaciji su izloženi i pripadnici konstitutivnih naroda na osnovu svoje teritorijalne (entitetske) pripadnosti putem oduzimanja pasivnog biračkog prava.[82] Polazeći od toga, "… postdejtonski politički pluralizam je etnički polariziran, a demokratski režim vlasti zbog upotrebe konsocijacijskih aranžmana vladavine ima karakter ortodoksne etnokratije. Postdejtonska bosanska svakodnevica markirana je političkim opstrukcijama i etnonacionalnim verbalnim konfrontiranjima, što, u osnovi, otežava proces donošenja političkih odluka, a to se direktno reflektira i na proces izgradnje stabilne države." (Fejzić, 2017: 242) Način odlučivanja u oba doma Parlamentarne skupštine i Predsjedništvu obiluje konsenzualnim proceduralnim pravilima i ukazuje na etnički i entitetski ekskluzivizam u

[81] "Podjela političke vlasti između različitih kolektiviteta i njihovih predstavničkih instanci, uz osiguranje relativnih autonomija, seže daleko u prošlost: treba se prisjetiti austrougarske i otomanske imperije. Usprkos našoj tradiciji kolektivne podjele vlasti, treba također napomenuti da konsocijacija nipošto ne znači podjelu vlasti isključivo po etničkom ili nacionalnom kriteriju. Osnovna jedinica podjele ili, bolje reći, participacije može biti bilo koja grupacija ili politički segment koji se u politici pojavljuje kao nesvodiv subjektivitet." (Vlaisavljević, 2006: 191)

[82] Ustavom je predviđeno da se u Predsjedništvo Bosne i Hercegovine biraju Bošnjak i Hrvat sa teritorije entiteta FBiH, a da se sa teritorije entiteta RS bira isključivo Srbin.

donošenju političkih odluka, što u konačnici pogoduje partokratiji etnonacionalnih političkih partija i kolektivističkoj politici.[83]

Razmatrajući dejtonski ustav Šarčević apostrofira: „U središtu organizacionog dijela Aneksa 4 se nalaze instrumenti za očuvanje raspodjele državnog teritorija i etniziranog ustavnog ustrojstva. Njegov praktičan rezultat, a time i prva ustavna karakteristika, jeste etnička konsenzus-demokratija. Državni dvodomni parlament i državno Predsjedništvo koje se bira na četiri godine su u potpunosti prilagođeni ovakvim potrebama. Uvezivanje etničkog i demokratskog načela u član IV/1 Aneksa 4 za izbor srpskih, bošnjačkih i hrvatskih predstavnika u Dom naroda Parlamentarne skupštine postavlja delegate u Domu naroda u funkciju teritorijalno i etnički legitimiranih predstavnika svakog 'konstitutivnog naroda'. Ništa drugo ne može vrijediti za članove državnog Predsjedništva (član V), ali ni za praksu izbora članova Ustavnog suda BiH (član VI/1). Ako se ovom doda teritorijalna komponenta koja snažno dolazi do izražaja u legitimacionim postupcima srpskih predstavnika u državnim tijelima, jasno se vidi da se svaki put srpstvo stapa sa Republikom Srpskom, hrvatstvo i bošnjaštvo sa Federacijom, tako da izabrani predstavnici u cjelokupnom sistemu fungiraju kao ekskluzivni predstavnici konkretne etnije koja je teritorijalno zaokružila vlastiti politički prostor." (Šarčević, 2009: 67) Vlast u Bosni i Hercegovini se konstituira i njeno obnašanje se vrši po modelu koji je imanentan samo dejtonskom političko-pravnom ustrojstvu koje nema pandan u dosadašnjim uređenjima demokratskih država.[84] Njegova specifičnost se najprije ogleda u segmentu političke reprezentacije i donošenja političkih odluka: „U zapadnoj političkoj kulturi, većinsko odlučivanje shvata se, uz cijeli niz načelnih i kontekstualnih ograničenja, kao sama bit demokratije. S razlikama od jednog do drugog političkog sistema, većinom glasova biraju se poslanici u zakonodavnim tijelima i neki nosioci izvršnih (šef države) ili sudačkih funkcija. Većinom glasova donose se odluke u oba doma Kongresa SAD, u francuskoj Nacionalnoj skupštini kao i u Hrvatskom saboru. Samo se u diskursu koji se tiče Bosne i Hercegovine, u političkim i stručnim krugovima jednako kao i u jeziku medija i društvenih mreža, većinsko odlučivanje naziva 'preglasavanjem' ili 'majorizacijom', što su izrazi koji više ne denotiraju tehniku donošenja odluka već konotiraju prevarne radnje i zlu namjeru subjekata koji u tome sudjeluju – a da se zastupnici tog shvatanja nikada i nigdje nisu potrudili da objasne zašto bi jedna dimenzija političke modernosti koja posvuda nosi pozitivan vrednosni naboj samo u Bosni i Hercegovini bila nepoželjna." (Haverić, 2017: 1) Ustavne odredbe o konstitutivnosti naroda i

[83] Koliko god bilo začuđujuće, za inicijalnu kapislu etničkom ekskluzivizmu u političkoj reprezentaciji i odlučivanju, odnosno koncepciji legitimnog predstavljanja naroda, mogao bi se uzeti „poziv" predsjednika SDA Alije Izetbegovića, koji je u periodu prije osnivanja drugih etnonacionalnih partija u SR Bosni i Hercegovini akcentirajući dotrajalost ZAVNOBiH-ovskog dogovora izjavio: „Predstoji novi dogovor naroda Bosne i Hercegovine i naroda Jugoslavije o tome kakvu Bosnu i Hercegovinu i kakvu Jugoslaviju hoćemo. Takve dogovore mogu voditi samo istinski predstavnici naroda, a istinske predstavnike mogu odrediti sami narodi na slobodnim izborima" (TV Sarajevo, 26.5.1990.)

[84] "Umjesto suverenosti naroda kao izvora i cilja države i svih njenih organa, Ustav BiH sadrži tri konstituentna naroda kao jedini osnov organizacije i funkcioniranja države BiH. Umjesto, dakle, institucije, koja će svojim zakonima izražavati istinsko dobro, volju i interes bosanskohercegovačkog naroda, ustav je inaugurirao isključivo promociju triju partikularnih interesa konstituentnih (u BiH se to prevodi konstitutivnih) naroda. Najveći dio teksta Ustava zauzima zaštita vitalnih nacionalnih interesa, koja je inače toliko usložnjena da onemogućava gotovo u potpunosti funkcioniranje države kao cjeline." (Sadiković, 2014: 161)

izboru predstavnika u zakonodavne institucije su producirale stanje u kome se vlada formira od strane koalicija koje čine etnonacionalne političke partije s ulogom predstavljanja i zaštite političkih interesa pojedinih etničkih grupa. Međutim, ove koalicije često nisu većinske već su sastavljene od parlamentarne većine kojoj se lako može izglasati nepovjerenje, a nekoliko puta su formirane i od strane partija koje nisu (ili nisu primarno) etničke. Profesor Pejanović u pogledu toga zaključuje: „U društvenoj praksi se pokazalo, u postdejtonskom periodu, da pluralizam zasnovan na etničkoj osnovi nema istorijsku prohodnost u oblikovanju konsenzusa za razvoj države Bosne i Hercegovine u savremenom dobu. Glavna nemoć etničkih stranaka javlja se u sferi oblikovanja konsenzusa o glavnim pitanjima razvoja bosanskohercegovačkog društva i države u procesu integracije Bosne i Hercegovine u EU. Nepostojanje konsenzusa unutar vladajuće skupine stranaka uticalo je nepovoljno na mogućnost formiranja čvrstih koalicionih sporazuma i po tom osnovu stabilnih vlada. Koalicione sporazume je zamijenilo stranačko partnerstvo u vršenju vlasti. Usljed toga je moć Parlamenta uzurpirana od strane otuđene i birokratizirane elite političkih stranaka. Suženo odlučivanje u krugu lidera vladajućih političkih stranaka je destruiralo i ideju i instituciju parlamentarne demokratije u postdejtonskom periodu političkog razvoja države Bosne i Hercegovine.“ (Pejanović, 2013: 89) Nemogućnost postizanja konsenzusa koji je preduslov efikasnom donošenju i provedbi odluka u institucijama države dovodi do institucionalnih blokada, pa se zbog toga odvijanje političkih procesa nastavlja vaninstitucionalno.

Postojanje dvodomnog parlamenta je osnovno obilježje konsocijacijske demokratije koje postoji i u bosanskohercegovačkom slučaju, ali ne osigurava zaštitu prava manjinskih nego većinskih zajednica. Entitetski model glasanja u Predstavničkom domu Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine suštinski omogućuje partokratiju i dislociranje procesa donošenja političkih odluka izvan institucija sistema vlasti. Etnički paritet u Domu naroda PS BiH i konsenzualni model odlučivanja osnažuje i cementira etnokratiju, koja implicira postojanje partokratskih režima oličenih u etnorežimima konstituiranim od strane vladajuće političke partije: „I nakon rata i dejtonskog mirovnog sporazuma etničke stranke su dobile izbornu moć tako što su osvojile 86% poslaničkih mandata u Parlamentarnoj skupštini Bosne i Hercegovine. Vršenje vlasti i nadalje je zasnivano na partnerskom odnosu vladajućih stranaka. Opozicija je marginalizirana. Svoju izvršnu funkciju vlada u Parlamentu vrši bez koalicionog političkog programa vladajućih stranaka o glavnim pitanjima društvenog razvoja etničke stranke ne uspijevaju oblikovati konsenzus. Na taj način je parlamentarna demokratija u Bosni i Hercegovini ostala bez djelotvorne moći da donosi zakone i vrši političku kontrolu nad radom vlade. Stranačke elite su uzurpirale demokratsku ulogu i moć Parlamenta.“ (Pejanović, 2013: 98) Entitetsko glasanje pruža partijama koje imaju većinu u Predstavničkom domu i tvore vladajuću koaliciju status „ekskluzivnih predstavnika svojih naroda i entiteta iz koga su izabrani“, a etnički princip glasanja u Domu naroda (koji u procesu donošenja zakona ima presudnu ulogu) pruža delegatima i partijama koje ih imenuju ogromnu političku moć.[85] U konačnici se ta moć kroz liderokratske tendencije u partijama koncentrira u posjed lidera

ili užeg kruga rukovodstva partije. Odsustvo jasne normativne i institucionalne regulacije omogućuje globalnim centrima političke moći zakonodavni inžinjering i neprimjereno involviranje u procese političkog odlučivanja u Bosni i Hercegovini.

Podjela vlasti između dijelova pluralnog društva također je konsocijacijski postulat u dejtonskom političkom poretku. Prema Živanoviću, "… etnifikacija bosanskohercegovačkog društva, porodila je nešto gotovo nevjerovatno: gotovo sve institucije sistema nisu ništa drugo do Domovi naroda. Naprimjer, Predsjedništvo BiH nije nikakav šef države već je 'dom naroda', a isti je slučaj i sa Vijećem ministara BiH koje je također zbirka Bošnjaka, Srba i Hrvata, a ne institucija koja bi trebala dominantno obnašati izuzetno bitnu funkciju izvršne vlasti na nivou BiH. Predstavnički (zastupnički) dom u Parlamentarnoj skupštini BiH bi trebao biti dom građana, ali zbog tzv 'entitetskog glasanja' nije ništa drugo do još jedan 'dom naroda'. A onaj drugi Dom, dakle, Dom naroda – jedini nije to što bi trebao biti već je zbirka članova koji se ne biraju od strane 'naroda', već se delegiraju u ovu instituciju!?." (Živanović, 2020: 76-77) Prilikom izbora zastupnika u Donji dom primjenjuje se proporcionalni izborni sistem uz određeni broj kompenzacijskih mandata u svakom od entiteta, a broj zastupnika koji se bira iz svakog entiteta suštinski prati dejtonsku naraciju o paritetu tri konstitutivna naroda. Etnički paritet tri konstitutivna naroda je princip imenovanja delegata u Dom naroda, pri čemu se iz entiteta F BiH delegiraju Bošnjaci i Hrvati, a iz entiteta RS isključivo Srbi. Proporcionalna zastupljenost društvenih grupa u zakonodavnim institucijama bitna je odlika konsocijacijske demokratije koja u Bosni i Hercegovini ne postoji u tome smislu, ali je etnička proporcionalnost princip po kome se vrši raspodjela radnih mjesta u javnoj administraciji.[86]

Upravna i teritorijalna decentralizacija i politička autonomija segmenata društva također odlikuje države sa konsocijacijskim aranžmanima, a dejtonsko ustrojstvo Bosne i Hercegovine predstavlja primjer oba vida decentralizacije. Decentralizacija se ogleda u četiri nivoa vlasti, od kojih tri nivoa posjeduju zakonodavnu, izvršnu i sudsku vlast, kao i teritorijalnoj decentralizaciji kroz administrativnu podjelu na entitete i kantone. Velika koalicija formirana od političkih predstavnika socijalnih grupa pluralnog društva je osnovna karakteristika konsocijacijskih demokratija koja egzistira i u Bosni i Hercegovini. U postdejtonskom periodu velike koalicije sačinjavale su uglavnom partije sa etničkim predznakom: „Izostajanje koalicionih sporazuma i na njima zasnovanih političkih programa parlementarne većine, dovela je do marginalizacije opozicije u Parlamentarnoj skupštini Bosne i Hercegovine. Moć odlučivanja, i to izvan parlamenta, prisvojile su stranačke elite. One nemaju razvijenu odgovornost niti prema parlamentu niti prema građanskoj javnosti. Društvena osnova nemoći vladajućih stranaka da uspostave međustranački konsenzus tokom odlučivanja u Parlamentarnoj skupštini BiH, proističe iz karaktera stranaka formiranih na

[86] Pored toga, „... problem koji ugrožava integritet i nezavisnost državne službe, tj. pitanje naglašenog uticaja političke vlasti na državnu službu ogleda se u izraženoj ulozi rukovodilaca državne službe koji su izabrani zvaničnici (političke pozicije) na postupak i konačno postavljenje državnih službenika. Tako je npr. u RS-u čl. 25. i 26. Zakona o državnim službenicima utvrđeno da rukovodeće državne službenike (pomoćnik ministra, sekretar ministarstva, rukovodilac republičke uprave, republičke upravne organizacije, njihovi zamjenici i pomoćnici, glavni republički inspektor, sekretar u agenciji) postavlja Vlada RS-a na mandatni period od pet godina, s mogućnošću ponovnog izbora." (Hušić, 2019: 31)

etničkoj osnovi. Osnova za ispoljavanje interesa nije pojedinac, nisu socijalne skupine ljudi kao što su nezaposleni, poljoprivrednici, razna udruženja građana na interesnoj osnovi. Etničke stranke, a one imaju najveću moć u Parlamentu BiH, političke interese artikulišu kao interese nacije. Te stranke su zarobljene svojim etnopolitikama. Zatvorenost u svoju etničku skupinu dovodi do politizacije i isključivosti u ispoljavanju nacionalnih interesa. Polazište je da je moja nacija ugrožena od druge nacije, da je položaj moje nacije nepovoljan u odnosu na druge. Izvođenje političkih interesa iz nacionalnog kolektiviteta u multietničkom društvu, kakvo je bosanskohercegovačko društvo, vodi stranačkoj suprotstavljenosti, i dovodi do stalnih političkih borbi na etničkoj osnovi.“ (Pejanović, 2013: 96) Teritorijalni (entitetski) princip po kome se formira Vijeće ministara također je u skladu sa dejtonskim pravilom etničkog pariteta, dok je kod izbora zamjenika ministra predviđeno postojanje etničkog balansa budući da na tu funkciju ne može biti imenovan pripadnik konstitutivnog naroda iz kojega dolazi ministar.

Konsocijacijska demokratija implicira pravo na veto kao institucionalni mehanizam zaštite prava manjina. Međutim, u bosanskohercegovačkom kontekstu[87] pravo na veto se koristi u funkciji zaštite vitalnog nacionalnog interesa konstitutivnih naroda. Prema Šarčeviću, jedna od osnovnih “… karakteristika Aneksa 4 je etnički determinizam. On je noseći princip skupštinskog rada i konstitutivan je za ustavnopravnu regulaciju instituta zaštite vitalnih interesa. Prema njemu, svaka odluka Parlamentarne skupštine (član IV/3 lit. d]) i Predsjedništva (član V/2 lit. d]) može biti proglašena za destruktivnu po vitalne interese jedne etnije.” (Šarčević, 2009: 68) Ovo pravo ima za posljedicu partokratske elemente u političkom odlučivanju i postizanju dogovora između partija koje čine vladajuću većinu. Ono omogućuje i institucionalne blokade motivirane partikularnim partijskim interesima budući da u ustavu nije decidirano šta je vitalni nacionalni interes. Tako se ti procesi dislociraju izvan državnog sistema vlasti[88] i otvaraju mogućnosti za provedbu etnopolitike koja, postavljanjem uslova čiji su izgledi za prihvatanje od strane drugih „etnopartijskih partnera“ unaprijed svedeni na minimum, stremi ka održanju statusa quo i eventualnom postizanju dogovora o amortizaciji krize daleko od očiju javnosti.[89] Ponekad se rad institucija ili donošenje i provedba pojedinih odluka značajnih za sve građane blokira voljom jedne političke ličnosti ili garniture.

Tripartitno predsjedništvo sačinjeno od po jednog člana iz svakog konstitutivnog naroda je kolektivni organ vlasti koji većinu odluka donosi konsenzusom, pri čemu svaki od članova ima

[87] “U Bosni i Hercegovini konsocijacija kao model ili mogućnost i ne predstavlja problem koliko dvostruki standardi i dvostruka shvaćanja modela koje pripadnici pojedinih naroda žele tumačiti svako na svoj način.” (Sahadžić, 2009: 36)

[88] “Svi nivoi vlasti pokazuju znakove političke zarobljenosti, što direktno utiče na svakodnevni život građana, posebno u oblasti zdravstva, obrazovanja, zapošljavanja i javnih nabavki.” (RADNI DOKUMENT KOMISIJE – Analitički izvještaj *u prilog dokumentu* Saopštenje Komisije Europskom parlamentu i Vijeću, Mišljenje Komisije o zahtjevu Bosne i Hercegovine za članstvo u Europskoj Uniji, 2019: 27)

[89] „Izabrani predstavnici etnija usmjeravaju cjelokupan parlamentarni život zakonodavnim vetom, tako da vršenje državnih zadataka uvijek počiva na etničkoj volji. Razumljivo je da će se predstavnici u državnim tijelima, budući da njihov izbor zavisi isključivo od biračkog tijela jedne etnije, provoditi politiku koja je u legitimacionoj ovisnosti o ovoj osnovnoj premisi: ne bosanskohercegovačku, nego srpsku, bošnjačku ili hrvatsku. Na toj pozadini nastaje osoben amalgam etnija i entiteta koji u funkcionalnom smislu učvršćuje etno-oligrarhijsku strukturu.“ (Šarčević, 2008 : 161)

pravo na veto u cilju zaštite vitalnog interesa entiteta iz kojega je izabran. Bez obzira na to što su ustavom određeni kao članovi predsjedništva Bosne i Hercegovine i to što svi građani entiteta iz kojeg dolaze imaju pravo da glasaju za njih, nosioci ove političke funkcije često se u javnosti, ali i u vlastitim projekcijama svoje uloge, predstavljaju kao politički zaštitnici naroda iz čijih redova su izabrani. Manevarski prostor koji se otvara članu predsjedništva monopolizacijom takozvanog legitimnog reprezentiranja svoga konstitutivnog naroda i političkim odlučivanjem u njegovo ime, plodno je tlo za partokratsku politiku i njeno nastojanje za ispunjenje partikularnih interesa partije iz koje dolazi član predsjedništva.[90] U svojim javnim nastupima, prilikom analize zloupotrebe konsocijacijskih instrumenata od strane partijskih elita i oligarhije, profesor Besim Spahić institut zaštite vitalnog nacionalnog interesa često definira kao osnovu bogaćenja postsocijalističkih tajkuna u Bosni i Hercegovini.

Po entitetskom kriteriju se djelomično konstituira i sudska vlast, ali se u tome slučaju teritorijalni kriterij najčešće svodi na etnički paritet. Ustavni sud Bosne i Hercegovine sačinjavaju četiri sudije koje bira Zastupnički dom F BiH, dvojica sudija koje bira Narodna skupština RS i tri sudije koje imenuje predsjednik Europskog suda za ljudska prava nakon konsultacija sa Predsjedništvom. Pri tome, posljednja tri člana ne mogu biti državljani Bosne i Hercegovine ili njenih susjednih država. Ovakvom strukturom Ustavnog suda nastojalo se ponuditi izvjesni balans između etničkih i entitetskih tendencija s jedne, i građanskih odnosno neteritorijalnih i neetničkih aspiracija s druge strane. Međutim, pravna država i vladavina prava često su ocjenjeni kao ključni problem današnje Bosne i Hercegovine[91], budući da je cjelokupno pravosuđe pod pritiskom političkih i oligarhijskih struktura etabliranih u vrijeme tranzicijske partokratije: "O tome što čini pravo i poredak odlučuje mala i koruptna klasa; taj odnos već decenijima blokira formiranje funkcionalnih demokratskih sistema u kojima bi svatko imao mogućnost zahtijevati na sudu svoje pravo. Odsutnost institucija vladavine prava olakšava nepotističkim elitama da održavaju vakuum u kojem je nekoliko klanova ovlašteno da distribuiraju državni novac između sebe i svojih štićenika, da u feudalnom stilu dodjeljuju radna mjesta…" (Kraske, 2018: 6) Proporcionalna zastupljenost je konsocijacijski postulat prisutan u strukturi Visokog sudskog i tužilačkog vijeća Bosne i Hercegovine. Sportski savezi i institucije se također formiraju po principima etničkog pariteta ili balansa između tri konstitutivna naroda, što je najbolji primjer dosega etnicizacije, a potom i partokratizacije najvećeg dijela državnih institucija.[92]

---

[90] Evidentno je da „... tripartitnost bosanskohercegovačke elite onemogućava da u građanstvu, kao jednom tijelu, teku procesi suočavanja sa korumpiranošću vlastitih elita, kao što su triježnjenje glede vlastitih elita prolazile nacije/države." (Borić, 2010: 58)

[91] Stanje u pravosuđu figurira kao ključni problem s obzirom na to da „... korumpirano ili politički zavisno pravosuđe olakšava korupciju na vrhu, podriva reforme i obesmišljava zakonske norme. Kada je pravosuđe deo korumpiranog sistema, bogati i korumpirani deluju bez straha od sankcija, sigurni da će podmićivanje, tamo gde treba, ukloniti sve zakonske prepreke a obični ljudi nemaju pristup nepristrasnom sistemu rešavanja sporova." (Rouz-Ejkerman, 2007: 162–163)

[92] Halilović naglašava da "… simbioza stranaka i države također upućuje na opasnost da savremena demokratska država preraste u 'državu stranaka' jer personalno i drugo ispreplitanje većinske stranke i državne uprave otvara mogućnost potčinjavanja države trenutno vladajućoj stranci, što je posebno problematično u nepotpuno realiziranoj demokratiji tranzicijskih društava."

Razmatrajući stanje konsocijacijske demokratije u Bosni i Hercegovini Zgodić navodi: „Političke odnose u Bosni i Hercegovini, otuda, tačnije možemo opisati kao odnose konsocijativnih aranžmana a, ustvrdili smo to već, oni se ne mogu smatrati izrazom i potvrdom modela konsenzualne demokratije u njenom punom kapacitetu. Mada formalno pokriveni odlukama parlamenata faktički, u političkoj zbilji njeni su ključni akteri partijski lideri. Oni, a ne građanstvo preko javnog mnijenja, oni, a ne narodi koje predstavljaju, oni, a ne, pri tome, anomizirano i partijski disciplinirano, članstvo, sudjeluju u donošenju konsocijativnih dogovora te u pripremanju političkih i zakonodavnih odluka.“ (Zgodić, 2006: 267-268) Bosanskohercegovačka partokratija se u konačnici svodi na etničku liderokratiju u kojoj je politička moć personalizirana uslijed izostanka unutarpartijske demokratije i razvijenog civilnog društva. Zgodić zaključuje da „... u partitokratijama *konsocijacijska demokracija* jeste izraz *partitokratskih volja*, odnosno, ona jeste nešto *pseudokonsenzualno i kvazidemokratsko* budući da se, upravo, i događa, - i uz starateljsku, podsticajnu, disciplinirajuću te, na koncu, i oblikujući asistenciju *međunarodnog faktora* – kao *konsocijacijsko* djelo, i to kao djelo – i od demokratske javnosti i od mišljenja te htijenja partijskog članstva – otuđenih, *subjektivističkih*, uz to i *nekultiviranih volja tzv. partijskih lidera*.“ (Zgodić, 2009: 387) Instrumenti konsocijacijske demokratije impliciraju ustavne propise i mehanizme koji se mogu koristiti na pozitivne i negativne načine, ali su načelno vrlo podložni voljama partijskih rukovodstava i lidera. Stoga se često zloupotrebljavaju u svrhe političke manipulacije ili, u najgorem slučaju, za instaliranje partokratskih režima vladavine i njima svojstvenu suspenziju institucija sistema. U postdejtonskom političkom životu etnokratija i partokratija su režimi koji su teško odvojivi jedan od drugoga s obzirom na to da se međusobno podržavaju, dopunjuju i u javnome mnijenju legitimiraju ili pokušavaju legitimirati.

4.2.2. Sistemska partokratija u postsocijalističkoj Bosni i Hercegovini

Preuzimanje atribucija države od strane političkih partija koje kroz vaninstitucionalno odlučivanje zanemaruju zakonske procedure i demokratski legitimitet (često i legalitet) donešenih odluka, moguće je definirati kao prvorazrednu nedemokratsku i antidržavnu djelatnost bosanskohercegovačkih partokratskih elita.[93] Time se u javnosti javlja iskrivljena percepcija i unutar građanstva se sputava proces spoznaje o važnosti pravne države i parlamentarne demokratije. Političke partije se nude kao zamjena za mehanizme ostvarenja prava građana koji su partokratizacijom uskraćeni u korištenju institucionalnih poluga za realizaciju svojih zahtjeva: „Nova demokratska paradigma težište postavlja na postupak agregacije sklonosti što ga provode

[93] „Ako prihvatimo stav Ernesta Gellnera koji je tvrdio da ‘nedostatak političkih institucija i civilnog društva u postkomunističkim zemljama predstavlja glavni uslov za razvoj etnonacionalizma, jer za tu vrstu zajednice nisu potrebne nikakve institucije’ (Gellner, prema Savić, 2006), onda je jasno da demokratizacija, a ovdje pod njom podrazumijevamo uspostavljanje građanskog društva, te svih institucija savremene liberalne države, znači i potiskivanje etničkog.“ (Ibraković, 2007: 60)

političke stranke. Demokracija se poima prema uzoru na tržišnu strukturu kao mjesto natjecanja političkih vođa i stranaka. Time se znatno udaljuje program političkih elita od narodne volje." (Barišić, 2013: 247) Otuđenost partijskih elita od građana koji ih biraju posljedica je egzistencije partokratskog režima i to je jedna od najvećih reperkusija nove demokratske paradigme i njene određenosti interesima političkih oligarhija. Stanković prilikom analize ekonomizacije političkih odnosa zaključuje: „Kao posledica ovakvog političkog ustrojstva javlja se shvatanje o političkom tržištu na kome su političke stranke preduzeća koja svojim imidžom, organizacionom osposobljenošću i marketinškom propagandom osvajaju biračko tržište. Takvo shvatanje predstavlja završni izraz ekonomizacije političkog života koji se upodobljava pravilima društva ustrojenog na zakonitostima tržišnog fundamentalizma." (Stanković, 2009: 20) Deideologizacija političkih partija i njihova transformacija ka tipu partije koji djeluje kao preduzeće u skladu sa tržišnim dogmama, a potencijalnim biračima najčešće pristupa na marketinški način, bitno je determinirana neoliberalnom globalizacijom.

Vaninstitucionalne prakse političkog odlučivanja započele su godinu dana nakon izbora 1990. godine formiranjem paradržavnih organa vlasti, a kasnije i paradržavnih zajednica od strane Hrvatske demokratske zajednice Bosne i Hercegovine i Srpske demokratske stranke. Oni su u realizaciji svoje politike uživali diplomatsku, ekonomsku, vojnu i obavještajnu podršku državnih režima vlasti u Republici Hrvatskoj i Saveznoj Republici Jugoslaviji. Bosnjački sabor je na oba zasjedanja razmatrao prihvatanje mirovnih planova o čemu su se učesnici izjašnjavali tajnim glasanjem. Prema tome, moguće je utvrditi da su bošnjačke političke i intelektualne elite na čelu sa Strankom demokratske akcije također inicirale političko odlučivanje izvan sistema državne vlasti ili, u najboljem slučaju, vaninstitucionalni uticaj na rad zakonodavnih organa države. Bosanskohercegovačku partokratiju možemo opisati kao stanje u kojem partijski „... lideri i partije vladaju i komuniciraju sa članstvom, simpatizerima i glasačima na autoritaran, hijerarhijski i potpuno anahron način. Vođe se, umjesto u institucijama, sastaju po kafanama, vjerskim objektima, privatnim posjedima, nerijetko se svađaju i obmanjuju, ali i kada se dogovaraju, u pravilu to čine na štetu onih koji su ih birali. A ti koji biraju, u velikom broju su ljudi bez znanja, političke kulture, tradicije, bez slobode, ali sa strahom, mržnjom, stereotipijama, predrasudama." (Osmančević, 2012: 59) Dejtonsko uređenje je pogodovalo stabilizaciji etnopartokratskih režima kojima je svojstvena autokratija partijskih vođa i visoki stepen njihove autonomije prilikom donošenja političkih odluka bez obzira na kompleksne zakonske procedure. Tako se cjelokupna politika u postratnom razdoblju personalizira u liderima vladajućih partija i oni postaju faktički nosioci svih prava političkog odlučivanja u državi, od najnižeg do najvišeg nivoa vlasti. Međutim, dosadašnja participacija partijskih vođa u tim procesima najbolji je pokazatelj beskrupuloznosti njihove makijavelističke politike čije su posljedice pogubne za državu i društvo.[94]

[94] „Zbog toga su se, pored političkih entuzijasta iskreno predanih javnim poslovima, kao osnivači političkih partija, ili bar kao podrška iz pozadine, pojavljivali vrlo različiti ljudi: promućurni preduzetnici zainteresovani samo za zaradu i novac; sitni i krupni kriminalci koji su željeli da se okoriste loveći u mutnom; ljudi željni javne pažnje i medijske slave; 'krtice' stranih obavještajnih službi – ukratko, vrlo šaroliko društvo različitih interesa i sposobnosti. Zajednička im je bila potpuna neupućenost u ideološke probleme, nezainteresovanost za političku strategiju i čak ignorancija u

Prilikom deskripcije istovjetnosti partijskih i državnog sistema u Bosni i Hercegovini profesor Ćurak navodi: „Hiperprodukcija ministarskih funkcija omogućila je proizvodnju snažnog birokratskog aparata koji se, po birokratskoj navici, opire promjenama. Sraslost partijskih i državnog aparata stvorila je pseudodržavni pokret koji ima svoju vezivnu ideologiju, a to je odbrana političkog koncepta koji spriječava konekciju Bosne i Hercegovine na evropske i euroatlantske asocijacije.“ (Ćurak, 2005: 11) Etnopartijske elite dvije decenije akcentiraju europske integracije kao političko pitanje prvorazrednog značaja, ali i kao rijetko geopolitičko pitanje oko koga su barem deklarativno postigli konsenzus.[95] Međutim, europske integracije podrazumijevaju reforme koje bi donijele urušavanje partokratske vlasti pod čijim skrbništvom etnonacionalne partije i prateće oligarhije vrše akumulaciju moći i novca: „Evidentno je da političke vođe u BiH jednostavno ne žele da dosegnu EU standarde jer su protivni njihovim interesima. Oni su odmjerili koliko mogu dobiti i izgubiti. Činjeninica je da je trenutno stanje loše za građane koje predstavljaju što je očigledno, ali za njih potpuno nebitno. Sve dok su u stanju da efektivno proizvode strah i dok djeluju kao patroni, oni su uvjereni da ne moraju da brinu za društvene nemire. Građani nisu šokirani korupcijom – oni pretpostavljaju da je svrha politike profit, i imaju svakodenevne dokaze za takvu tvrdnju.“ (Bassuener, 2012: 48) Putem birokratskog aparata i njegove maksimizacije zapošljavanjem partijski podobnih kadrova, partokratske strukture nastoje oformiti mrežu koja će služiti kao odano biračko tijelo za buduće izbore.[96] Pored poluge za provedbu predizbornih i izbornih aktivnosti, birokratija predstavlja i značajan rezervoar novca koji se kršenjem zakona iz državnog budžeta prebacuje u ruke partijskih oligarhija: „Osnovna karakteristika je da političke partije pripadaju kartelskim strankama i uglavnom se finansiraju iz državnog budžeta. Evidentne su sljedeće tendencije u finansiranju političkih stranaka: zakonska regulativa je nekonzistentna, transparentnost prihoda i rashoda nije osigurana, revizija utroška sredstava je nezadovoljavajuća. Velika budžetska izdvajanja dovode do enormne profesionalizacije zastupnika u parlamentima. Za stvaranje promjena u finansiranju političkih stranaka nužno je donošenje novog zakona koji će uključivati smanjenje budžetskih davanja.“ (Čengić, 2018: 150) Poimanje državne vlasti i beneficija koje iz nje proizlaze krajnje je

---

pitanjima od presudne važnosti za dugoročni uspjeh političkih partija. Ideologija i politička strategija su u takvoj konstelaciji došle u drugi plan. Pa ipak, političke partije bez programa i ideologije ne mogu.“ (Zlokapa, 2008: 45)

[95] „Europske integracije na području Zapadnog Balkana ishodište su europeizacije koja je usko isprepletena s demokratizacijom i demokratskom konsolidacijom, ta su dva procesa povezana i međusobno uvjetovana.“ (Beširević, 2012: 21)

[96] „Kao glavni otežavajući faktori posebno se prepoznaju izraženo ispoljavanje monopola politike nad upravom, pojava kvantitativnog umjesto kvalitativnog rasta uprave uz multiplikaciju horizontalnih i vertikalnih nivoa vlasti, nepovoljna kadrovska struktura, kao i nedostaci u postojećoj ustavno-pravnoj strukturi koja je sa sobom donijela snažnu ekspanziju sadržajnih odgovornosti uprave.“ (Talić, 2013: 3)

„Osnovni problemi javne uprave BiH koje prepoznaje Evropska komisija prema izvještajima u periodu 2005.- 2016. su: glomaznost administrativnih struktura, fragmentacija, rascjepkanost i nejasna podjela nadležnosti, nedovoljni i slabi administrativni kapaciteti za provođenje acquisa, politizacija i etnicizacija državne službe, finansijska (ne)održivost javne uprave, sve funkcije upravljanja ljudskim potencijalima u državnoj službi (zasluge i kompetencije, službenički sistem, procedure zapošljavanja, napredovanje, profesionalizacija itd.), rascjepkanost reforme javnog sektora i slabe izvršne ovlasti Ureda koordinatora za reformu javne uprave, slaba koordinacija i komunikacija nivoa vlasti u izradi propisa, negativan uticaj složene podjele nadležnosti na funkcionalnu podjelu uloga u procesu evropskih integracija i efikasno pružanje usluga.“ (Tanović, 2017 : 69)

partikularizirano, a postizborni koalicioni aranžmani ne postižu se na bazi racionalnog političkog dogovora i plana za predstojeći mandat, već se političko planiranje i koalicioni sporazumi svode na puku raspodjelu funkcija između partnera u vlasti. Ovakvo razumijevanje politike rezultiralo je pervertiranjem funkcije koju bi partije trebale da obnašaju, a novonastali koncept političkih partija primarno je usmjeren ka njenom pretvaranju u interesnu grupu, odnosno partiju lovaca na plijen. Tome u prilog govori i veliki broj postojećih političkih subjekata, a na općim izborima 2018. godine učestvovalo je 128 političkih subjekata "… od toga 58 političkih stranaka, 36 koalicija i 34 neovisna kandidata." (Opći izbori 2018. godine - osnovne informacije) S obzirom na to da je politika i članstvo u partiji tokom ovoga razdoblja postala "biznis" kojim se brzo stiče enormno bogatstvo, mnogi postdejtonski politički subjekti su formirani prvenstveno na klijentelističkim osnovama i u cilju uzurpacije novca poreznih obveznika. Negativne posljedice partokratije detroniziraju izborni proces i povjerenje birača: „Širenje svojevrsne apatije među glasačima je ozbiljan pokazatelj manjka demokratije i legitimiteta aktera, a partokratija, uz korupciju, postaje najvažniji problem održivosti BiH i njenog ustavno-pravnog formata propisanog Dejtonskim sporazumom." (Kovačević, 2016: 109) Nespremnost partijskih elita za unutarpartijsku demokratizaciju i redefiniciju trenutne uloge političkih partija rezultitra velikim brojem apstinenata u svakom izbornom ciklusu, te u konačnici dovodi u pitanje opstojnost dejtonskog državnog uređenja. Wiesendahl navodi da se unutarpartijska vlast elite izvodi „... iz nejednake pristupačnosti i jednostrana pristupa utjecajnim resursima. Pod time se, s jedne strane, razumijeva formalno znanje vladanja i 'political skills', a s druge strane nadzor nad sredstvima informiranja i komunikacijskim kanalima, kartotekama s adresama, financijskim i materijalnim sredstvima kao i nadzor nad osobljem podružnica, nad unutarstranačkim i javnim službama te naposlijetku nad dolaskom i odlaskom članova." (Wiesendahl, 2003: 518) Lideri političkih partija ponašaju se makijavelistički i ne žele se odreći kapitala koji im pružaju poluge unutarparijskog monopola i na njemu zasnovano autonomno upravljanje različitim političkim procesima. Pored toga, „... dejtonski politički instrumenti također znače nepostojanje političkog rivalstva između političkih partija koje predstavljaju jedan od konstitutivnih naroda, odnosno politička rivalstva postoje jedino unutar konstitutivnog naroda, što efektivno znači da je Dejtonska BiH izgrađena oko rivalskih političkih oligarhija sa političko-poslovnim sponama. Zajedničko za sve njih, bez obzira na sve razlike i neslaganja, jeste to da žele da zadrže ono što su nepravično stekli, ostanu na toj poziciji i nastave sa krađom dok ostaju pravno i politički imuni, odnosno, nikad neće predstavljati pokretače promjena." (Bassuener, 2012: 48) Ustavno uređenje Bosne i Hercegovine, podržano dijameteralno suprotstavljenim vizijama dominantnih etnopolitika, uzrokovalo je suspenziju političkog rivalstva među partijama koje zastupaju interese različitih naroda i pogodovalo je širenju konkurentskih odnosa među partijama usmjerenim ka biračkom tijelu unutar iste etničke grupe.

Općenito, korupcija može postojati u različitim oblicima, ali u "… institucionalno nesređenim društvima, korupcija se najviše vezuje za tzv. političku korupciju i, s njom povezane malverzacije i propuste u procesu privatizacije. Zloupotrebe tokom privatizacije (u literaturi označene kao privatizacija nomenklature ili tunelisanje) podsjećaju na najgore oblike prvobitne akumulacije kapitala. Štaviše, isprepletanost novih političkih elita i skorojevićke finansijske mafije je više nego

vidna." (Hodžić, Osmanbegović, 2014: 54) Neefikasnost državnih institucija jedan je od glavnih preduslova za javljanje i rast političke korupcije i destruktivnih procesa koji su njome determinirani.[97] S tim u vezi Stojiljković navodi: „Nesporno, najteži vid korupcije je politička korupcija, jer dovodi do prodaje propisa i zakona, odnosno pravljenja propisa po diktatu moćnih koruptora. Ona ima brojne pojavne oblike od svesnog pripremanja i izglasavanja defektnih i punih 'pravnih praznina' zakona i podzakonskih akata, preko projektovanja neprimenjivih ili teško primenjivih zakonskih rešenja sa brojnim 'iznenađenjima' u prelaznim rešenjima, do izbegavanja poreza, osiguranja sredstava iz 'crnih fondova' i netransparentnog vođenja prihoda i rashoda političkih stranaka. Omiljeni metod ostvarivanja selektivnih koristi i razmene koruptivnih usluga u politici je raširena 'dekretomanija', odnosno vladavina uredbama i podzakonskim aktima izvršne vlasti." (Stojiljković, 2010: 202) Najdestruktivniji oblik korupcije koji sistematski ugrožava demokratizaciju neke države i društva je politička korupcija. Ovaj oblik korupcije obuhvata prakse koje se mogu aspolutno poistovjetiti sa antidržavnim djelatnostima, ostavljajući na državni sistem sve reperkusije karakteristične za takve nedemokratske tendencije. Prema tome, današnji režim umnogomne liči na stanje kleptokratije ukoliko bismo taj poredak definirali kao sveobuhvatno jedinstvo javnih i privatnih interesa u oblasti politike i ekonomije neke države.

Ključna odrednica postdejtonske partokratije je negativna selekcija u sferi zapošljavanja i imenovanja državnih i partijskih funkcionera, pri čemu kao presudni kriterij za utvrđivanje kompetencija kandidata i njihov konačni prijem u službu figurira odanost strukturama vlasti koje ga biraju.[98] U pogledu negativne selekcije Muratović zaključuje: „Selekcija kadrova i njihovo preuzimanje najznačajnijih menadžerskih i liderskih funkcija odvija se bez ikakvih kriterija i bez konkurencije. Godinama se vrte isti ljudi na različitim funkcijama, koje često nemaju nikakve sličnosti, niti su za njih potrebna ista i slična znanja i sposobnosti. Isti ljudi zauzimaju potpuno različite funkcije, donose odluke i vode poslove u vrlo različitim djelatnostima. Naprimjer, ministar zdravstva u jednom mandatu preuzima funkciju ministra prometa i komunikacija u sljedećem mandatu. Mnogo je sličnih primjera. Političke partije, koje odabiru i promoviraju kadrove, nemaju čak ni unutarnjeg natjecanja za pozicije u upravi i javnim kompanijama. Prvi na

[97] "Bosna i Hercegovina je u ranoj fazi reforme javne uprave. Nije ostvaren napredak u proteklih godinu dana i uočeno je nazadovanje kada su u pitanju izmjene i dopune pravnog okvira za državnu službu u Federaciji BiH, kojima je povećan rizik od politizacije. Nedovoljna politička podrška za cjelodržavne reforme i fragmentacija javne službe ometaju napore u pravcu institucionalnih i zakonodavnih reformi. Prijeko je potreban usaglašen pristup izradi politika i koordinacija." (RADNI DOKUMENT OSOBLJA KOMISIJE - Izvještaj o Bosni i Hercegovini za 2016. godinu *uz dokument* Saopštenje Komisije Evropskom parlamentu, Savjetu, Evropskom ekonomskom i socijalnom odboru i Odboru regija, Saopštenje o politici proširenja EU za 2016. godinu, 2016: 8)

[98] „Tako primjerice oblast zdravstva nije samo etnički uvjetovana administrativno-pravnim aparatom (Behram, 2019) već je jednako privatizirana mentalitetom onoga što se može nazvati partitokratskim posjedovanjem, pri čemu su dominirajuće političke partije u Bosni i Hercegovini etnički oblikovane. One svoj utjecaj ne ostvaruju samo putem kadrovskih kruženja ili partijskih imenovanja, već i uskim privatnim, pa često i porodičnim vezama sa samim političkim elitama. Etnopartitokratsko posjedovanje svoj legitimitet crpi iz procesa nacionalizacije, gdje se u jeku rata događao i drugi, skriveni konflikt na ekonomskom polju donošenjem Zakona o pretvorbi društvenog vlasništva. Nacionalizacija je tako, u stanju rata kao vanrednog stanja, prećutno omogućila akumuliranje bogatstva i dobara u rukama onih koji su imali političku moć. Imovina je prešla u ruke države koja je već bila u etnopartijskim rukama, što je u konačnici omogućilo da danas politizirani javni sektor bude najveći te ujedno i najsigurniji poslodavac u Bosni i Hercegovini, kupujući socijalni mir reprodukcijom političke apatije." (Hasanović, 2020: 31)

hijerarhijskim ljestvicama biraju na isti način svoje saradnike, 'timove', tako da cijele strukture postaju potpuno nekompetentne." (Muratović, 2016: 228) Negativna selekcija i zloupotreba budžetskih sredstava u korist partokratskih struktura vlasti su temeljni problemi čije posljedice destruiraju efikasnost državne birokratije.[99] Profesor Spahić zaključuje da „... čelnicima SDA, SDS-a i HDZ-a bar do sada nije bilo stalo do države BiH i demokratije u njoj uopće, nego do uvođenja psihologije demokratski neprosvijećenih i recepturski poslušnih nacionalnih stada, uperenih jednih protiv drugih kako bi se oni na vrhu dogovarali o pljačkama svojih i drugih sunarodnjaka i države BiH, jasno je iz dosadašnje prakse. S druge strane, kada bi druge, tzv. nenacionalne stranke, htjele nešto ozbiljno promijeniti, apstrahirale bi pojedinačne čelničke apetite i napravile bi jednu ali vrijednu koaliciju ili potpuno novu, npr. državotvornu stranku, marketinški bi našle potporu (fund raising) i napravile vrhunsku kampanju, kojom bi, osim onih preko 50% koji nisu izašli na zadnje izbore, pridobili i znatan dio biračkog tijela ovih samonametnutih 'zaštitnika vitalnih nacionalnih interesa'." (Spahić, 2007: 202) U dosadašnjem trodecenijskom bosanskohercegovačkom iskustvu evidentna je maksimalna nedosljednost političkih partija u odnosu na njihova programska i predizborna usmjerenja.[100]

Partokratija u Bosni i Hercegovini, kao i u drugim državama, održava se zahvaljujući i satelitskim partijama sa kojima dominantna partija na vlasti formira formalnu ili neformalnu kolaliciju. Uticaj satelita zavisi od koalicionog kapaciteta, odnosno ostvarenog izbornog rezultata, a njhovi razlozi za koaliranjem su uglavnom determinirani klijentelističkim i finansijskim motivima: „U kontekstu takve *panpolitičke partizacije svega bivstvujućeg* čak i *civilno društvo* sa svojim asocijacijama i aktivitetima posredovano je *partijskim voljama*. No – njegovi segmenti, sa svoje strane, i sami se nude: dio *parapolitike* kao forme, zbiljskog djelovanja etnopartitokratije. I tu se sada pojavljuje fenomen *etnopolitičkih satelita*: oni su – tako ih poimamo i tretiramo – *(auto)instrumentalizirana stvarnost* etnopartitokratskih volja. A u tim stvarnostima oblikuje se, između ostaloga, veze između *politike u novca*: u kriptopolitičkim i parapravnim praksama etnopartitokratija, oslonjena na svoju *satelitsku klijentelu*, osigurava – svoju *finansijsku moć*." (Zgodić, 2015: 69) Partije sateliti nemaju gotovo nikakve autonomije u političkom odlučivanju, budući da presudnu poziciju u tome procesu imaju dominantne političke partije. Time se ove partije stavljaju u funkciju legitimacije

[99] „Tako se politika svodi na potkupljivanje položajima. Visoko pozicionirani izabranici u politici njima nagrađuju svoje niže 'saborce' na putu do, kao i održavanju na vlasti. Stoga u njoj nema mesta za društvu potrebnu pamet i stručnu sposobnost, budući da raspodela položaja 'zaslužnim' karijeristima ('u znak zahvalnosti za njihov nesebičan angažman tokom predizborne kampanje i samih izbora'), služi najpre slabljenju svake kritike a snaženju samohvale na svoj račun. U tome su na delu prokazane policijske metode uhođenja i podmetanja, pretnje gubitkom radnog mesta (uključujući članove šire porodice), pritisci na sudije, novinare… ponekad ubistva. Sve u svemu, politika je korupcija za tuđ novac (poreznika), grupa na vlasti funkcioniše kao mafija (diskretna opomena – drastična kazna – zakon ćutanja). Svako svakog ima za štošta u rukama, nešto kompromitujuće do poslednjeg opozicionara, ali i protiv svoga nespremnog da se odrekne upravo privilegija. I sve to pod legitimitetom demokratije." (Sabo, 2020: 428)

[100] "Proklamirane ekonomske vrijednosti stranaka su nekonzistentne i bez mogućnosti da rezultiraju konkretnim reformama penzionog sistema, zdravstvenog sistema i tržišta rada koje bi bile osnov konkurentnosti i povećanja produktivnosti, povećanja stranih investicija i poboljšanja makroekonomske održivosti. A ovo je, kako Kopenhaški kriteriji predviđaju, conditio sine qua non daljnjem procesu evrointegracija." (Omerbegović-Arapović, Arapović, 2013: 90)

političke djelatnosti vladajućih partija i njihove amnestije u pogledu odgovornosti za pojedine odluke koje su u biračkom tijelu negativno percipirane.

Simović naglašava snažni uticaj otvorenog pitanja o preustroju i budućnosti države na političke prilike i zaključuje: „Otvoreno državno pitanje i zaoštreni odnosi između konstitutivnih naroda osnažuju autoritarnu političku tradiciju bosanskohercegovačkog društva. Naime, konsolidovanje demokratskog sistema nije moguće u miljeu otvorenog državnog pitanja, jer su 'neki načini rezrešavanja problema državnosti, sami po sebi, inkompatibilni sa demokratijom'. Državno pitanje postiskuje u drugi plan sve ostale društvene i političke procese, a zahtevi demokratske procedure, kao i ljudska prava neretko postaju suvišno breme pri rešavanju tog osnovnog pitanja. Pojedinac postaje podređen kolektivitetu, a takav politički ambijent pogodan je za manipulisanje nacionalnim osećanjima i za poturanje uskostranačkih interesa očuvanja vlasti pod veo vođenja odgovorne nacionalne politike. Otuda, bosanskohercegovačko društvo zapada u začarani krug u kome ugroženost 'nacionalnih interesa' čini legitimnim autoritarne obrasce ponašanja, pri čemu nacionalne političke elite nemaju interes da delaju u pravcu prevazilaženja nacionalnih tenzija, jer bi u tom slučaju veoma brzo na red došlo i pitanje demokratizacije čitavog političkog sistema." (Simović, 2019: 22) Permanentna aktuelizacija pitanja kako treba da izgleda buduća država Bosna i Hercegovina polazište je većine političkih konflikata koji otežavaju dogovor etnopartijskih elita za progresivnu provedbu demokratskih reformi.[101] Profesorica Mujagić zaključuje: „Proizvodnja permanentne etničke krize i stanja ugroženosti je cilj etnopolitike u BiH, a to se tako teško prepoznaje zbog kontradiktornih zakonskih rješenja koja su se donosila i nakon Dejtona, pod mentorstvom međunarodnih predstavnika i predstavnika EU. Tako je ključni mehanizam razvoja bosanskohercegovačke demokratije – Izborni zakon BiH ostao diskriminirajući u mnogim svojim odredbama, kao npr. građani BiH ne uživaju podjednako aktivno i pasivno biračko pravo. Na ovu diksriminaciju bosanskohercegovačkih građana, uzaludno su ukazivali stručna pravna javnost kao i opozicione strane koje nisu učestvovale u pregovorima s predstavnicima međunarodne zajednice. Dakle, međunarodni gospodari BiH kojima je dat legitimitet na nam pomognu u razvoju institucija jednakosti građana, kao i mehanizama za zaštitu njihovih prava i sloboda ponašao se nedemokratski jer je odluke donosio bez konsultovanja šire društvene javnosti. Istina, u etnopolitičkom ćorsokaku koji je legaliziran ustavnim odredbama bilo je teško raditi na državljanskom identitetu čak i za predstavnike međunarodne zajednice." (Mujagić, 2008: 26) Otvoreno državno pitanje etnonacionalne političke elite vješto koriste kako bi kontinuirano

[101] "Određeni trendovi prisutni u standardnim zamrznutim sukobima također su uočljivi i u Bosni i Hercegovini. Funkcionalnost države, u smislu mogućnosti donošenja i implementacije odluka od institucija države i njihova implementacija na cijeloj teritoriji te države, ključni su problem zamrznutih sukoba i Bosne i Hercegovine. Razlika je u tome što u zamrznutim sukobima nefunkcionalnost proizlazi iz nepostojanja kontrole državnih institucija nad cijelim teritorijem, dok su u Bosni i Hercegovini državne institucije izložene institucionalnim blokadama, što može dovesti u pitanje mogućnost donošenja i implementacije odluka na teritoriji cijele države. Stoga, na osnovu upotrebe ovog termina u stručnoj literaturi, Bosna i Hercegovina se ne može smatrati zamrznutim sukobom zbog odsutnosti navedenih ključnih faktora koji definišu ovu vrstu sukoba." (Karčić, 2012: 35-36)

produciralni neku vrstu vanrednog stanja u državi.[102] Pored toga, ovo pitanje pruža široki manevarski prostor za etnopartokrate u realizaciji nastojanja za održanjem statusa quo.

[102] "Prvi korak u dedejtonizaciji Bosne i Hercegovine zahtjeva prekid savezništva između međunarodne zajednice i bosanskohercegovačkih prodejtonskih političkih elita koje opstaju insistirajući na dejtonskoj Bosni i Hercegovini kao državi koja predstavlja eufemizam za permanentnu krizu, a permanentna kriza je ključni mehanizam pomoću kojeg se etnonacionalisti održavaju na vlasti. Pristanak međunarodne zajednice na vaninstitucionalno paktiranje sa bosanskohercegovačkim političkim elitama umnogome slabi legalne institucije. Time se stvara politička nesigurnost koja nacionalističkim strankama osigurava dugoročnu podršku birača koji nemajući povjerenje u državne institucije glasaju za nacionalističke stranke smatrajući da će ih one zaštititi od "onih drugih." (Turčalo, 2008: 23)

5. Antidemokratski karakter političkog kolektivizma i partokratije

U petom dijelu završnog rada analizirani su naučni podaci o nedemokratskom karakteru političkog kolektivizma i partokratije. Najprije je opisana demokratska limitiranost režima vladavine koji su uspostavljeni na ideološkim postulatima političkog kolektivizma. Zatim su eksplicirane refleksije kolektivističke politike na bosanskohercegovačku demokratiju i demokratizacijski potencijal koji ona posjeduje. Na kraju su kao dokaz diskriminatorne prirode postdejtonskog političkog kolektivizma predstavljene presude Europskog suda za ljudska prava protiv države Bosne i Hercegovine, po aplikacijama i u korist njenih ustavno diskrimininiranih građana.

Naredni segment rada sadrži teorijsku elaboraciju faktografije koja se odnosi na protudemokratske atribucije partokratije u tranzicijskim državama. Potom je izvršena prezentacija elemenata konsocijacijske demokratije čija egzistencija detronizira demokratski kapacitet političkog uređenja. Naposlijetku su obrađeni raspoloživi naučni podaci o postdejtonskoj sistemskoj partokratiji i njenom doprinosu redukciji političkih i društvenih pretpostavki za uspješnu demokratsku tranziciju i konsolidaciju.

5.1. Protudemokratska obilježja kolektivizma u politici

Demokratija je uređenje koje se od antičkih vremena mijenjalo, razvijalo i, u zavisnosti od historijskog konteksta, sadržajno unapređivalo. Ipak, savremena demokratija implicira određene postulate i vrijednosne norme na kojima oni počivaju, a za najdemokratičnije države se uzimaju današnje zapadne liberalne demokratije – poliarhije. Prema Robertu Dahlu, "… za poliarhiju se može reći da je politički poredak za koji je osobeno prisustvo sedam institucija čije je postojanje nužno da bi se neki sistem vladavine klasifikovao kao poliarhija. To su: 1. Biranje funkcionera. Kontrola nad odlukama vladajuće strukture u sferi politike je po ustavu poverena izabranim funkcionerima. 2. Slobodni i pošteni izbori. Izabrani funkcioneri se biraju na čestim i pošteno sprovodenim izborima u kojima je prinuda relativno neuobičajena. 3. Opšte pravo glasa. Praktično svi odrasli imaju puno ucešća na izborima za funkcionere. 4. Pravo na kandidovanje za funkciju. Praktično svi odrasli imaju pravo da se kandiduju za funkcije u vladajućoj strukturi, iako veći broj godina života može biti uslov koji se ne traži kad je reć o biračkom pravu. 5. Sloboda izražavanja. Građani imaju pravo da iznose svoja mišljenja o široko definisanim političkim pitanjima, bez opasnosti da budu strogo kažnjeni, što uključuje i kritiku funkcionera vlade režima, društveno-ekonomskog uređenja i vladajuće ideologije. 6. Alternativne informacije. Građani imaju pravo da zahtevaju alternativne izvore informacija. Osim toga, alternativni izvori informacija postoje i zaštićeni su zakonima. 7. Autonomija udruživanja. Da bi ostvarili svoja raznovrsna prava, uključujući i ona navedena gore, građani imaju i pravo da stvaraju relativno nezavisna udruženja ili organizacije, uključujući nezavisne političke stranke i interesne grupe." (Dahl, 1989: 308)

Politički sistem može biti više ili manje demokratski, a to ovisi od rezultata koji je država ostvarila u procesima demokratske tranzicije i konsolidacije.[103] Promjenljivost vlasti na fer i poštenim izborima jedan je od ključnih preduslova za postojanje demokratije i funkcioniranje državnog sistema prema demokratskim normama, a Ravlić smatra da u "… nedemokratskim državama nema građana, već samo državljana jer građanin nije podanik, nego državljanin koji sudjeluje kao politički jednak u životu zajednice, pa status građanina podrazumijeva participaciju, autonomiju, privrženost zajednici i solidarnost s drugim članovima. 'Demokratska revolucija' u istočnoj Europi i prijelaz u demokraciju značio je i uspostavu građanstva kao supstrata demokracije." (Ravlić, 2013: 177) Politička jednakost svakog građanina (pojedinca), odnosno ravnopravna distribucija političkog uticaja među građanima, osnovni je princip pluralističke demokratije. Opisujući temeljna načela demokratske vladavine Parekh apostrofira da ona „... institucionalizira i njeguje ljudsko dostojanstvo i osjećaj osobne vrijednosti. Državljani demokratske države nisu igračke u rukama drugih, niti žive na milost i nemilost, u strahu od drugih. Oni su neovisni akteri koji uživaju samopoštovanje, izvjesnu mjeru nepovredivosti i moć oblikovanja vlastitog života – kako osobnog, tako i zajedničkog. Imaju riječ u vođenju svojih poslova, mogu slobodno prosvjedovati i pridružiti se drugima u ispravljanju prigovora; vrijede jednako kao i drugi te se zbog toga osjećaju jače. Kakve god bile razlike i nejednakosti među njima u drugim područjima života, postoji područje na kojem se svi susreću ravnopravno. Pravna i politička ravnopravnost stvara i prikladan zamah u ostalim područjima, vodeći računa o zahtjevima za njihovom demokratizacijom." (Parekh, 2008: 224) Uzevši u obzir najvažnija načela demokratske vladavine koje Parekh navodi u svome razmatranju, opravdano je postaviti pitanje o demokratskom kapacitetu kolektivističke politike. U relevantnim studijama o demokratiji zastupljena je široka naučna argumentacija o diskrepanciji između političkog kolektivizma i liberalne (pluralističke) demokratije.[104] Prema Greenfeldu liberalna demokratija ne može ostvariti puni kapacitet u „... kolektivističkom građanskom nacionalizmu u kojem prava nacije idu iznad ljudskih prava njezinih članova, kao što je nemoguća u etničkom nacionalizmu čija priroda pretpostavlja odbacivanje pojedinca kao nezavisnog aktera, a time i ideje ljudskih prava." (Greenfeld 1993: 336-337) Politički kolektivizam uključuje diskriminatornu suspenziju određenih individualnih ljudskih prava građana unutar

[103] "Da bi društvo bilo demokratsko, a to znači da bi se građani zaštitili od mogućih zlouporaba političke vlasti i očuvali svoja prava, potrebno je osigurati mehanizme kojima će konkretna politička vlast biti stalno na kušnji. Ona mora stalno i iznova zadobivati povjerenje temeljem svojeg djelovanja. Kad to djelovanje ne korespondira s temeljnim društvenim vrijednostima i općom političkom voljom, povjerenje se gubi, a vlast snosi političke konzekvencije, tj. odstupa s vlasti. Tako se uspostavlja institucionalizirano nepovjerenje kao bitan mehanizam demokratskog funkcioniranja političke vlasti, tj. kao mehanizam ograničenja i kontrole njezina djelovanja od strane građana, te istodobno i kao trajna vrijednost (moralni imperativ) koji nužno mora stajati iznad vlasti (na svim razinama). Pritom se ponovno potvrđuje sva nužnost i nezamjenjivost demokratskih metoda pri konstituciji demokratskog sustava u tranzicijskim društvima jer u suprotnom, kao što društvena stvarnost konkretnih tranzicijskih društava pokazuje, rezultat je nedemokratska politička praksa koja ne potiče, nego priječi razvoj demokratske političke kulture." (Maldini, 2006: 102)

[104] "Da bi se državom upravljalo demokratski, očigledno je da su potrebna sledeća dva uslova: (1) Ako postoje vojna i policijska organizacija - što je uvek i slučaj - one moraju biti podvrgnute civilnoj kontroli. Civilna kontrola, međutim, iako je potrebna nije i dovoljna, jer i u mnogim nedemokratskim režimima postoji civilna kontrola nad vojskom i policijom. Zbog toga (2) civili koji ih kontrolišu moraju i sami biti podvrgnuti demokratskom procesu." (Dahl, 1989: 332)

političke zajednice koja počiva na njegovim idejama i normama. O reduciranosti demokratije i civilnog društva koji su određeni kolektivističkim normama Matić piše: „Svuda gde se društvo organizuje i politika vodi ka prevazi organističkih i holističkih principa 'naroda', 'nacije', 'mase', 'klase' nad individualnom autonomijom i suverenošću građanina, sa potiranjem njegove samostalnosti u ime nekih apstraktnih opštih ciljeva i načela, suočavamo se i sa suspenzijom demokratije i demokratskih procesa i odnosa u društvu. U takvim uslovima ukidaju se plodne različitosti (društveni pluralizam) i mogućnosti da iz njih, kroz racionalna sučeljavanja i utakmicu, nastanu demokratske sinteze i demokratske društvene odluke i kompromisi. Drugim rečima, poznato trofazno odvijanje demokratskih procesa: konflikt-konsenzus-demokratija mogućno je samo u sredini relativno autonomnog i slobodnog civilnog društva, a ne unutar društvenih struktura koje nametanjem samo jednog načela kao 'svevažećeg' (nacionalno, klasno), potiru društvene različitosti i spolja nameću samo jedan princip ujedinjavanja, ometajući tokove slobodnih razmenskih procesa u društvu." (Matić, 1993: 210) Društva utemeljena na pricipima holizma u većoj ili manjoj mjeri posjeduju izvjesna protudemokratska obilježja i tendencije[105], koja se najprije ogledaju u činjenici da nosioci određenih prava uživaju takav status samo na osnovu svoga kolektivnog identiteta, budući da prava "… pojedinca kao građanina ne mogu biti predodređena pripadanjem određenom kolektivitetu. Građanski princip konstituiranja političkog poretka kao osnova liberalno-demokratske legitimizacije vlasti i poretka ne znači negaciju nacionalnih, etničkih ili drugih kolektivnih identiteta i prava, već njihovu racionalnu relativizaciju uz primjerenu institucionalizaciju u političko-državnoj sferi u pitanjima koja spadaju u domen nacionalnih prava." (Sadiković,2018 : 153) Kolektivistički model raspodjele političkih prava na osnovu pripadnosti nekoj društvenoj grupi nije imanentan pluralističkoj demokratiji u kojoj su pojedinci, samom čijenicom da su građani države, odnosno da posjeduju njeno državljanstvo, suvereni nosioci političkih prava.

Profesor Fejzić smatra da "… u praktičnoj politici tranzicijskih demokratija nerijetko se događa demokratski paradoks, a takva praksa prisutna je u Bosni i Hercegovini, pa kolektivističke grupe, kao što su etničke zajednice u multinacionalnim državama, imaju privilegiran status u izbornom zakonodavstvu i u pogledu političkog predstavljanja. Takva koncepcija politike nije kompatibilna sa temeljnim načelima pluralističke demokratije, zbog čega je potrebno tragati za efikasnijim političkim rješenjima koja će moći građanima osigurati politički integritet." (Fejzić, 2021: 132-133) Politička reprezentacija u mnogim tranzicijskim zemljama ne počiva na liberalnom individualizmu i modelu predstavljajnja građana, nego su brojna prava iz ove sfere rezervirana

[105] "Iako su konkretni istraživački podaci sve ređi, sasvim je verovatno da na izglede za uspostavljanje poliarhije u nekoj zemlji utiču i ostala uverenja: na primer, shvatanja u vezi sa vlašću, efikasnošću postojeće vladavine i relativnom efikasnošću alternativnih režima u rešavanju najbitnijih problema zemlje: stepen poverenja u sugrađane ili političke aktiviste takođe je značajan, kao i stavovi prema konfliktnim situacijama i duhu saradnje, a nesumnjivo i mnoge druge koncepcije ljudi. Sve to zajedno – uverenja, stavovi i sklonosti - formira političku kulturu ili, možda, više raznih političkih kultura, u čije okvire se u različitom stepenu uklapaju aktivisti i građani. Zemlja sa političkom kulturom u kojoj se poliarhija snažno favorizuje, pronaći će svoj put kroz krize koje bi inače izazvale pad poliarhije u zemlji bez ovako povoljne političke kulture. U mnogim zemljama - u stvari u većini njih - ne postoji politička kultura povoljna za demokratske ideje. To ne znači da u njima poliarhija ne može biti stvorena, ali su izgledi da će ona biti nestabilna veliki." (Dahl, 1989: 353)

isključivo za pripadnike pojedinih društvenih kolektiviteta. Zaključuje da u tim "… političkim uvjetima građani ne mogu osigurati i kreirati djelotvoran sistem predstavljanja svojih političkih interesa, jer nisu dominantan i ključni akter u etnokratiziranoj i kolektiviziranoj praktičnoj politici, niti mogu neometano vršiti suverenu vlast i prenositi pravo na legitimno vladanje, putem izborne procedure, na svoje političke predstavnike. Drugim riječima, takav režim vladavine ima obilježja zarobljenog demokratskog procesa." (Fejzić, 2021: 124) Kolektivistička politika i režimi vladavine koji počivaju na njenim pretpostavkama ne mogu osigurati građanima mehanizme zaštite neophodne za efikasno funkcioniranje sistema države na liberalno-demokratskim osnovama. Uzevši u obzir sve navedeno, kao i Hegelove tvrdnje o „građanstvu kao temelju moderne države", Matić navodi da „... ako se politika i politički proces utemelje na neporecivim kolektivnim identitetima i vrednostima (nacija, klasa i sl.), onda se stvaraju neprelazne barijere u otvorenom demokratskom pregovaranju, jer je reč o onim najdubljim svojstvima od kojih se niko ne može odreći niti ih poricati." (Matić, 1993: 210) Kolektivni identiteti u političkoj sferi tj. politika koja postavlja interese neke društvene grupe ispred interesa građanina kao individue, produciraju zahtjeve za konsocijacijskim aranžmanima u procesu donošenja političkih odluka, što neki autori smatraju još jednom nedemokratskom tekovinom kolektivističkih politika.[106] Profesor Bajtal u svojim uvidima o nasilju kao instrumentu politike također ističe demokratsku deficitarnost kolektivističkih politika, te iznosi konstataciju da „... holistička društva, utemeljena na bilo kom principu dominacije kolektivističkog uma i podčinjavanja individue važećoj običajnosti u ime grupnog interesa (u BiH danas tzv. 'vitalni nacionalni interes'), također legaliziraju logiku nasilja i surovosti kao neupitnu društvenu relaciju." (Bajtal, 2006: 85) Podređenost individue i povlašteni status kolektiviteta u političkom polju je odrednica koja u holističkim društvima može rezultirati inauguracijom "logike nasilja" u set legitimnih metoda političke borbe.

5.1.1. Refleksije kolektivističke politike na proces demokratizacije u Bosni i Hercegovini

Demokratizacija se najčešće određuje kao proces koji se odvija u tri talasa, a u istočnoeuropskom kontekstu treći „... talas demokratije, pogodivši uraganskom snagom države centralne i Istočne evrope, pojačao je naučni i praktični interes za klasična politička i ustavna pitanja. Zemlje u tranziciji prolazile su kroz fazu ustavnih promena, koje su tako važne da ih možemo okarakterisati sintagmom ustavna revolucija. Koncept svih novih ustava je isti – ponovno rađanje demokratije. U suštini, borba za demokratiju je bila borba za konstitucionalizam: za ljudska prava, za vladavinu prava, za demokratske i fer izbore, za ograničenu i odgovornu vlast... Naravno i nažalost, nije bilo

[106] "Pre svega, iako se pomenutim aranžmanima mogu ponekad savladati inače opasne pretnje supkulturnih raskola u zemlji u kojoj poliarhija nije izložena nekom drugom većem riziku, oni sami ne mogu stvoriti ili očuvati poliarhiju u zemlji u kojoj su uslovi za nju generalno nepovoljni. Prema tome, konsocijativno rešenje može uspeti samo u zemljama u kojima postoje i ostali povoljni uslovi za poliarhiju. Osim toga, političke elite moraju verovati da su konsocijativni aranžmani krajnje poželjni i izvodljivi, a moraju imati i znanja i motiva da ih sprovode u delo. Iako je ovaj uslov jasan sam po sebi, treba naglasiti da je bez njega u mnogim zemljama konsocijativni sistem nemoguć." (Dahl, 1989: 348)

dovoljno umetnuti demokratske primere u ustavne norme. Njihova realizacija je daleko od ustavnog pisma. Raskorak je najvidljiviji u sferi ljudskih prava, kao i na relaciji: zakonodavna - izvršna vlast. Odnos između legislative i egzekutive bitno determiniše model vladavine i politički sistem. Model vladavine nije determinisan samo ustavnim okvirom, već je duboko povezan sa (ne)demokratskom tradicijom, političkom kulturom, civilnim društvom, a posebno sa izbornim i partijskim sistemom." (Davkova i Deskoska, 2013: 75) Općenito se ističu tri faze (talasa) demokratske tranzicije, počevši od 1820. godine, do trećeg talasa koji je počeo 1970-ih i 1980-ih godina. O političkoj kulturi postsocijalističkih država profesor Fejzić piše: "U državama razvijene političke kulture većina građana još prije početka izborne kampanje donosi odluku o partijskim preferencijama i glasanju, zato što izbori, pored drugih normativnih značenja i funkcija, predstavljaju svojevrsno referendumsko izjašnjavanje o učinku prethodne vlasti, koju će građani prema zaslugama, tj, u skladu sa datim i realiziranim političkim obećanjima nagraditi ili kazniti u novoj izbornoj utakmici. No, takva demokratska praksa nije izražena u postsocijalističkim i tranzicijskim državama, čija politička kultura još uvijek ima obilježja podaničke politike i kolektivizma, što je itekako moguće identificirati i prepoznati u bosanskohercegovačkoj praktičnoj politici, a posebno kada je u pitanju glasanje na izborima, gdje dominantan uticaj na preferencije građana i dalje ostvaruju tradicionalne kolektivističke skupine." (Fejzić, 2021: 129) Brojne postsocijalističke države, uključujući Bosnu i Hercegovinu, odlikuje podanička politička kultura i koncepcija kolektivističke politike kao dominirajući oblik političkog organiziranja. Podređivanje individualnih kolektivnim pravima rezultira urušavanjem mnogih elemenata koji su neophodni za egzistenciju liberalne demokratije.[107]

Ukoliko bismo krenuli od Furnivallovog određenja pluralnog društva, bosanskohercegovačko društvo u potpunosti udovoljava navedenim kriterijima.[108] Analizirajući ideološke antagonizme u bosanskohercegovačkom društvu Mihaljević zaključuje: "Od početka liberalizacije političkoga života u BiH evidentne su jake ideološke polarizacije koje nisu razriješene ni u ratnom sukobu. Nekonsolidiranost bosanskohercegovačke države i kašnjenje u transformacijskim procesima uzrokovano je upravo ideološkim sukobima. Jaka ideološka polarizacija onemogućava integrativno političko djelovanje i karakteristika je nedjelotvornih demokracija. BiH se mijenja vrlo sporo, a ideološki se sukobi usložnjavaju. Nametnuto ustavno uređenje nije prepoznato kao pravedno i primjereno i kao takvo nepremostiva je preprjeka stvaranju potpore političkom sustavu bez koje je BiH neodrživa." (Mihaljević, 2016: 83) Ideološki prijepori nejvećih društvenih grupa su fundamentalni distraktori uspješne provedbe procesa demokratske tranzicije i konsolidacije

[107] "Dominacija kolektivnog nad individualnim u Bosni i Hercegovini usljed djelovanja brojnih unutrašnjih i vanjskih faktora ipak je nesporna, što je stvorilo ogromne prepreke razvoju demokratije i demokratskih institucija. Favoriziranje religijskih i etnokulturnih kolektiviteta dovelo je do eliminacije dvije važne pretpostavke demokratije: slobode i prava pojedinca i zaštita manjina." (Kazazić i Omerdić, 2019: 318)

[108] "Pluralno društvo prvi je definirao J. S. Furnivall u knjizi Colonial Policy and Practice (1956) kao društvo što se sastoji od različitih segmenata koje razdvajaju duboki društveni rascjepi. Čine ga zatvorene zajednice u kojima je članstvo askriptivno i obvezatno. Za nj je tipična identifikacija pojedinaca s pojedinim segmentima, a ne s cijelim društvom odnosno državom. To 'anestetizira' horizontalne društvene sukobe i potiče institucionalni klijentelizam unutar segmenata, a intenzivira i militarizira vertikalne društvene sukobe te ugrožava opstanak same države." (Kasapović, 2006: 47)

Bosne i Hercegovine.[109] Pored navedenog, figurira i činjenica da je „... uspostavljanje društva zasnovanog na liberalno-demokratskim principima dugotrajan proces za koji je potrebno ne samo opredeljenje njegovih pripadnika da žele živeti u okviru iste političke zajednice slobodni i jednaki sa svim drugim pripadnicima društva, nego i ispunjenje određenih društvenih i kulturnih preduslova (visok nivo liberalne političke kulture, visok nivo tolerancije, razvijenu građansku svest i civilno društvo, prihvatanje liberalnih ideja, itd) kako bi politički princip u konstituisanju nacije prevagnuo nad etničkim. U onoj meri u kojoj navedeni preduslovi nisu ispunjeni susrećemo se sa delovanjem etničkog nacionalizma." (Nodia, 2015: 147-165) Dominaciji etnonacionalizma doprinosi neuspjeh političkih i intelektualnih elita u dosadašnjim naporima za konstitucijom političke nacije, koja bi bila polazište za liberalno-demokratsko uređenje i čime bi svi državljani Bosne i Hercegovine imali jednaka prava.[110] Profesor Žiga prilikom identifikacije reperkusija etnonacionalističke ideologije i politike na društvo i državu akcentira: „Nije potreban nikakav analitički pretenzivan napor da bismo zaključili kako smo suočeni s rastućom krizom identiteta unutar bosanskohercegovačkog društva. To je golim okom vidljivo, a rezultat je dvodecenijskog provođenja nacionalistički kontaminirane etnopolitike. A takve su politike uvijek pogubne za multietnička društva. Ustvari, svjedoci smo svekolikog 'feudaliziranja' bosanskohercegovačkog društva i države. Sve se posvaja, od teritorija, preko prirodnih resursa i drugih materijalnih dobara, kulturno-tradicijskih sadržaja, koji su se, u prepoznatljivoj otvorenosti spram drugog, stoljećima na ovim prostorima multilateralno sedimentirali, pa do same politike kao ekskluzivističkog predstavljanja." (Žiga, 2012: 264) Ekskluzivistička naracija ideologije vladajućih etnopolitika stvara društvenu atmosferu u kojoj je svaki oblik socijalne integracije koji nije unutaretnički (monoetnički) nepoželjan, što u konačnici onemogućava bosanskohercegovačko društvo da se ostvari u punom kapacitetu svoje multilateralnosti. Profesorica Mujagić u tome smislu zaključuje: „Odumiranje izvornog kulturnog pluralizma rezultat je i nedostatka intelektualne senzibilizacije jer su dejtonska Bosna i Hercegovina i njene tri etničke grupe standard, okvir iz kojeg se ne izlazi, i na osnovu kojeg se procjenjuje njena 'normalnost', 'realnost'. Na taj način bosanskohercegovački konstitucionalni multikulturalizam je puki pluralizam bez demokratije, stalno na ivici sukoba. Na ravni svakodnevnog života, taj multikulturalizam u Bosni i Hercegovini danas doživljava svoju punu realizaciju u životu 'jednih pored drugih', gdje se pokušavaju iscrtati jasno definirana ostrva.

---

[109] „Prema istraživanju Fridom hausa - većina od sedam zapadnobalkanskih zemalja (Albanija, Bosna i Hercegovina, Hrvatska, Kosovo, Crna Gora, Severna Makedonija, Srbija) svrstano je u kategoriju hibridnih režima ili vlada u tranziciji, osim Hrvatske, koja je označena kao polukonsolidovana demokratija." (https://www.google.com/amp/s/www.glasamerike.net/amp/fridom-haus-izvestaj-zemlje-u-tranziciji-srbija-i-crna-gora/5867417.html)

[110] Temelji za ovakav koncept nacije postoje i prije prijema Republike Bosne i Hercegovine u organizaciju Ujedinjenih nacija, ali je ova historijska i politička činjenica izrazito zanemarena u pogledu afirmacije bosanskohercegovačke nacije: "Pravna nejednakost građana i nacija u Daytonskoj Bosni i Hercegovini implicira dalje nacionalno zatvaranje, nacionalnu isključivost, kulturnu i vjersku netoleranciju, što stvara povoljan osnov političko nacionalnog radikalizma. Nacija sužava svoje političko biće, ne doživljava državu kao svoju instituciju u punom i potpunom smislu, okreće se sebi, zatvara se, s tendencijom da postane kulturna zajednica svojih pripadnika. Iz nacije kao političke zajednice nastaje nacija kao kulturna zajednica. Umjesto da se otvori i odvija proces nacionalne emancipacije i međunacionalne integracije otvaraju se i jačaju obrnuti kako nacionalni tako i međunacionalni procesi i to, da apsurd bude potpun, u veišenacionalnoj državnoj zajednici. U takvim okolnostima država nije medij međunacionalne integracije, identifikacije niti nacija niti građana." (Halilović, 1999: 68)

Ma kako god na prvi pogled izgledalo apsurdno, argumentima multikulturalizma politika etnonacionalizma je trijumfirala slamajući i ono malo demokratskog potencijala što ga je bilo u Bosni i Hercegovini." (Mujagić, 2012: 239) Demokratski deficit dejtonskog političkog ustrojstva suštinski je kompatibilan sa antidemokratskim karakterom etnonacionalizma i etnopolitike koji imaju sposobnosti fingiranja demokratičnosti, istovremeno stvarajući društveno-politički poredak često definiran kao demokratski feudalizam.[111]

Dovršavanjem procesa demokratizacije nastaje stabilna demokratija: "Demokratizaciju razlikujemo od stabilne demokracije. U procesu demokratizacije koja je započela 1990. godine, Bosna i Hercegovina je prošla faze tranzicije, zamjene i premještanja autoritarnog, jednopartijskog sistema u višestranački sistem, čime su u velikoj mjeri prekinute ideje (ideologija), institucije i procedure bivšeg režima. Ipak, Bosnu i Hercegovinu još uvijek ne možemo definirati kao 'stabilnu demokraciju'." (Arnautović, 2021: 48) Bosna i Herecgovina je daleko od stabilne demokratije budući da mnogi indikatori ukazuju na to da je demokratizacija još uvijek proces sa neizvjesnim trajanjem i ishodima.[112] U tome pogledu Mihaljević navodi: "Početak demokratizacije BiH uvođenjem višestranačja odvijao se u znaku nacionalne homogenizacije triju etničkih segmenata. Uslijed povijesnih okolnosti i pod utjecajem mnoštva društvenih silnica koje su utjecale, Bosna i Hercegovina nije imala priliku izgraditi jedinstven politički identitet. Da bi opstala, svaka država se mora temeljiti na osjećaju pripadnosti svojih građana i naroda u toj državi, na konsenzusu oko bitna sustava vrijednosti i načina ostvarivanja zajedničkih interesa. Bez političkog identiteta ne može postojati nijedna država. To je temeljni problem Bosne i Hercegovine kao političke zajednice i glavna zapreka na putu demokratizacije i njezina razvoja." (Mihaljević, 2015: 223) Nacionalni (građanski) identitet koji se temelji na pripadnosti političkoj zajednici osnovna je pretpostavka uspješne demokratizacije, a u bosanskohercegovačkom kontekstu je oblikovanje ovoga identiteta sputavano uslijed negativnih historijskih i političkih okolnosti. Danas ovaj problem figurira kao jedna od glavnih prepreka demokratizacije, a postdejtonske etnopartije su primarno zainteresirane za očuvanje statusa quo: "Vladajuće etno-nacionalne političke elite se bore za održanje statusa-quo što državu BiH i bh. društvo drži u stanju 'permanentne privremenosti'. Na sceni je sukob dvije političke koncepcije: etno-teritorijalne (Daytonske) koja zagovara ekskluzivni status i primat etničkih grupa tzv. konstitutivnih naroda u političkom predstavljanju, te građanske (strazburško-briselske) koja daje primat čl. 25 Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima, koji je, da paradox bude

[111] "Prihvaćanje demokracije kao poretka i povjerenje građana u institucije demokratskog sustava nužni su elementi političke kulture bez kojih nije moguće uspostaviti demokratsko funkcioniranje sustava. Ako performanse sustava zbog bilo kojeg razloga nisu sukladne proklamiranim odnosima i ne omogućuju zadovoljenje glavnine društvenih potreba socijalnih aktera, politički sustav nema demokratski legitimitet. U tim se uvjetima perpetuiraju nedemokratski politički obrasci koji istodobno koče razvoj demokratske političke kulture. To je karakteristični circulus vitiosus mnogih tranzicijskih društava." (Maldini, 2006: 101)

[112] "U današnjoj Bosni i Hercegovini dominantni na snazi su elementi formalne demokratije– katalog ljudskih prava sadržanih u Ustavu BiH, kao i pravna priroda odredbi međunarodnih konvencija koje predstavljaju sastavni dio pravnog sistema i imaju veću pravnu snagu od zakona. No, s druge strane, pravni sistem (post)dejtonske Bosne i Hercegovine karakteriziraju i pojedini elementi autokratije – prije svega onemogućavanje građana da pod jednakim uvjetima uživaju pasivno biračko pravo. Stoga je neophodno što promptnije pristupiti izmjenama najviših pravnih akata u Bosni i Hercegovini s ciljem stabiliziranja procesa odlučivanja. Ograničavanje garantiranih prava i sloboda, što je evidentno prisutno u Bosni i Hercegovini, nemoguće je opravdati. U periodu kada su pojedine odredbe donošene postojao je tzv. legitimni cilj – okončanje rata. No, danas je neophodno implementirati sve demokratske standarde i Bosnu i Hercegovinu učiniti efikasnom državom, sposobnom za realizaciju preuzetih nacionalnih i međunarodnih obaveza." (Kazazić i Omerdić, 2019: 325)

potpun, sastavni dio Ustava BiH.“ (Arnautović, 2021: 76-77) Politička scena u Bosni i Hercegovini načelno je polarizirana u dvije grupacije, etnonacionalnu koja se zalaže za očuvanje postojećeg političkog uređenja, i građansku koja se bori za reformaciju dejtonskog ustava u skladu sa međunarodnim pravnim aktima iz oblasti ljudskih prava.

Prilikom analize problema u procesu demokratizacije Bosne i Hercegovine Sarajlić piše: “Mnogi analitičari bosanskohercegovačke svakodnevnice složiće se danas s tvrdnjom da se problem demokratije nalazi u samom središtu povijesnih i političkih izazova s kojima se savremena Bosna i Hercegovina suočava. Taj problem se najprije ogleda u perspektivama uspostavljanja društvenih i političkih mehanizama koji će građanima Bosne i Hercegovine omogućiti ravnopravno i pravedno učešće u procesu donošenja odluka koje ih se tiču. To je svojevrsni bottom line izgradnje demokratije u Bosni i Hercegovini, u odnosu na koji su ostali obrasci u opticaju, marksovski kazano, tek naknadna nadgradnja. Tako, povijesno iskustvo u proteklih petnaestak godina pokazuje da demokratija nije (bila) svojevrstan blagoslov postsocijalističkog (pseudo)liberalizma, već suštinski izazov za Bosnu i Hercegovinu kao tranzicijsko društvo. U stvarnost tog izazova uvjerili smo se ne samo prilikom ‘prvih demokratskih izbora’ koji su porodili neke od najnedemokratskijih narodnih režima u povijesti ove zemlje – pri čemu se pokazuje da je demokratija, u načelnom smislu, proizvela svoju suprotnost, bivajući probavljena svojim vlastitim djelom – već i toku svih godina koje su uslijedile nakon te historijske ‘provale demokratije’ u Bosni i Hercegovini.” (Sarajlić, 2008: 4) Demokratska tranzicija odnosi se na supstituciju prethodnog nedemokratskog modela vladavine, ali je u bosanskohercegovačkom slučaju producirala režime vlasti koji su također prema mnogim svojim konstitutivnim elementima demokratski limitirani.[113] Prema mnogim autorima, demokratska deficitarnost odlika je i današnjeg pravno-političkog ustrojstva[114], a vlast “… u postdejtonskoj Bosni i Hercegovini utemeljena je na načelima etnokratije i etnopolitike, a takvi odnosi snaga u politici permanentno produciraju političke krize i utječu na stvaranje etnonacionalnih podjela u društvu i državi. Etnonacionalizam – kao radikalna desničarska ideologija – uvijek ima totalitarna obilježja i nije kompatibilan s bilo kojom formom demokratije koja je zasnovana na sistemu građanskog predstavljanja.” (Fejzić, 2017: 242) Tranzicijski period u postdejtonskom političkom i društvenom životu obilježen je etabliranjem i promocijom ideologije etnonacionalizma koja suštinski reducira dosege tekuće demokratizacije i omogućava vladavinu etnopartija i njihovih pratećih oligarhijskih

[113] Podunavac smatra da u balkanskim “… društvima prosvetiteljski univerzalizam i liberalizam nikada nisu zadobili onu ulogu koju su imali u starim nacionalnim državama. Osobita vrsta podele rada između nacionalizma i liberalizma i u kojoj je nacionalizam osnovna forma oblikovanja kolektivnog identiteta, a liberalni univerzalizam forma oblikovanja individualnih autonomija i konstitucionalizacije političke vlasti, u ovome regionu nikada nije zaživela. Recepcija liberalizma na ovome prostoru je u osnovi imitativna i ograničena. Razlog za ovu nadmoć nacionalizama, kako smo to naznačili upravo je u osobitoj formi izgradnje države i nacije u ovom regionu. ‘Etatizacija nacija’ da upotrebimo formulu F. Majnekea, nije imala ništa sa onom vrstom postupnosti i spontaniteta, o kojoj govori T. Maršal, i koja je karakterisala zapadnu Evropu.” (Podunavac, 2007: 92)

[114] “Teorijski pretpostavljene faze promjena (liberalizacija, demokratizacija, tranzicija i demokratska konsolidacija) u usporedbi s trenutnim realnim stanjem razvoja bosanskog društva nameću zaključak da je tranzicija veoma usporena, te da je nakon pada totalitarnog režima još na sceni autoritarna vladavina, zbog čega je konsolodacija odgođena na duži rok.” (Grbo, 2017: 50)

struktura.[115] U etnički heterogenim državama "… se oligarhijski element može uspostaviti u obliku vladavine jednog naroda, jedne etnije, odnosno vladavine čisto etničkim ciljevima legitimiranih političkih partija i njihovih elita u prisustvu demokratsko-proceduralnih elemenata građansko-reprezentativnog tipa. U bosanskom ustavnom modelu etnokratski element samo na prvi pogled fungira kao nadopuna reprezentativnom. Stvarni razmjeri etnokratskih struktura se vide iz legitimacionih mehanizama i raspodjele nadležnosti u skupštinskim domovima. Upravo ovdje legitimacione procedure reduciraju apstraktnog građanina na sredstvo za potvrđivanje političkog establishmenta i potiskuju ga iz pozicije nosioca suvereniteta u poziciju periodičnog glasača o predstavnicima 'konstitutivnih naroda'. Mogućnosti veta i blokade skupštinskog sistema metodom 'neprisustvovanja skupštinskim zasjedanjima' čine od blokova etničkih partija i predstavnika 'konstitutivnih naroda' stvarne vlasnike demokratskog procesa. Na toj pozadini je formiran oligarhijski tip vladavine: etnokratija." (Šarčević, 2009: 23) U današnjem kontekstu etnokratija se odnosi na kolektivističku politiku utemeljenu na ustavnoj definiciji konstitutivnih naroda kao nosioca suvereniteta, koja maksimalno etnicizira političke procese i marginalizira demokratske procedure u državnim institucijama, mijenjajući ih nedemokratskim načinima upravljanja. Etnodeterminizam je odredica koja ima refleksije na svaki segment društveno-političkog života postdejtonske Bosne i Hercegovine: "U periodu nezavisne bosanskohercegovačke državne egzistencije nepovoljne političke okolnosti rezultat su protudemokratskih i etnokratskih politika – i dalje permanentno ograničavaju razvoj civilne i participativne političke kulture te, uz to, prihvatanje istinskih liberalno-demokratskih vrijednosti u socijalnoj, političkoj i ekonomskoj sferi." (Fejzić, 2017: 233) Protudemokratske atribucije političkog kolektivizma destruiraju mogućnosti akcepcije participativne političke kulture svojstvene konsolidiranim demokratijama.[116] Etnokratija u liberalizmu i aktivnom civilnom društvu vidi najvećeg neprijatelja i ideološkog antipoda koji je ozbiljna prijetnja interesima etnopolitike[117]: „Civilno društvo je nezamjenjiv dio savremenog demokratskog društva. Bez aktivne uloge gotovo je nemoguće postići demokraciju i ostvariti ljudska prava islobode. U odnosu na vlast civilno društvo je aktivno, nastoji

[115] "Postoje države u kojima su građanska i politička prava i slobode garantirani najvišim pravnim aktima, a uživaju se i u praksi. S druge strane, postoje i države u kojima su najvišim pravnim aktima garantirana spomenuta prava i slobode, ali u praksi nema realizacija istih. U ovom drugom primjeru riječ je o formalnoj demokratiji." (Kazazić i Omerdić, 2019: 315)

[116] „Prije nego što se ljudi upuste u težak zadatak zajedničke izgradnje institucija demokratske države, trebali bi se smatrati političkom zajednicom ili nacijom, koja se ne mora nužno podudarati s etničkom nacijom." (Nodia, Cenusa, Minakov, 2017: 6)

"Demokracije su konsolidirane kad narod shvati da je demokracija rješenje problema tiranije, a ne nužno nešto drugo," (Huntington, 1991: 263)

[117] „Naime, u zemlji gdje se svaki javni istup etnički kodificira, gdje politička relevancija građanina počinje i završava na njegovom ili njezinom članstvu u ovoj ili onoj etničkog grupi, građanska inicijativa je duboko obesmišljena. Drugo, bosanskohercegovačkoj vlasti ni na kraj pameti nije poticanje 'nositelja liberalizma' – tog među etnopolitičarima najomraženijeg koncepta koji ukida razlog postojanja etnopolitike, premda će, s druge strane, tolerirati, pa čak i podržavati NGO-reducirani, donor-driven civilni sektor kao marginalnu supkulturu, kao jedine pozornice ili 'oduška' na kojoj nekolicina gnjevnih građana, mahom liberalno nastrojenih intelektualaca, mogu nesmetano iskazivati svoje 'frustracije'. Treće i četvrto, uz nekoliko izuzetaka, teško se može reći da reducirani civilni sektor, mahom izvana nametnuti, nastaje kao odgovor na djelovanje domaće vlasti. On nastaje u projekcijama centrala 'izvan'. Na taj način problem je lociran u sferi individualnih preferencija i opredjeljenja, osobito individualnog samorazumijevanja u etnopolitičkom kontekstu." (Mujkić, 2010: 153)

da građani sami biraju vlast, da kontroliraju njezin rad i potiču smjenu vlasti ako ne radi u interesu građana i općeg dobra, doprinosi kontroli, odgovornosti i smjenjivosti vlasti. Uloga civilnog društva ovisna je o stepenu demokratičnosti političkog sistema, nivoa političke kulture društva i ekonomskog stanja. Svi ovi elementi su presudni i odlučujući za stanje i razvoj civilnog društva Bosne i Hercegovine. Nedostatak tradicije, dijaloga, obrazovanja, nerazvijenost pravne strukture države, skromni izvori finansiranja, siromaštvo, ovisnost o političkim strankama predstavlja osnovne elemente koji sprečavaju razvoj civilnog društva u Bosni i Hercegovini, kao i nastajanje elita civilnog društva." (Hadžić i Omerbegović, 2018: 287) Civilno ili građansko društvo se u demokratskoj tranziciji javlja kao korektiv politike vladajuće nomenklature i čini jednu od temeljnih pretpostavki za konsolidaciju pluralističke demokratije. Radonjić u tome pogledu zaključuje: "Ideja civilnog društva ne podrazumijeva nešto drugo ili bitno drugačije od onoga što se smatra izvornom vrijednošću ideje demokratije. Ni ključni 'elementi' civilnog društva ne razlikuju se od onoga što se smatra emanatom demokratije i demokratskog: dovođenje svih struktura vlasti u funkciju zadovoljavanja određenih potreba čovjeka i društva; vladavina prava; autonomija raznih društvenih organizacija i asocijacija (sindikati, preduzeća, univerziteti, škole, crkve, udruženja građana); zaštita ljudskih prava i sloboda, uključujući i socijalnu sigurnost i zaštitu materijalnog standarda; nezavisni mediji i komunikacije. U tom pogledu, dakle, demokratija i civilno društvo uzajamno se prepliću i dopunjuju. To je razlog što neki autori misle da ne bi trebalo zazirati čak ni od izvjesnog oficijelnog uključivanja dijelova civilnog društva u demokratske strukture." (Radonjić, 2004: 168) Mnogi autori smatraju da je demokratsko uređenje nemoguće ostvariti ukoliko ne postoji autonomno civilno društvo, a njegovo stanje u Bosni i Hercegovini ne pruža nadu za pozitivno i skorije razrješenje tranzicijskih problema. Prema tome, akademik Slavo Kukić zaključuje: "Politička demokracija, naime, rezultira političkim grupiranjem ljudi po osnovu sličnosti u političkim programima. Smisao političke demokracije u BiH se ne temelji na toj premisi. Naprotiv, temeljna odrednica njezina funkcioniranja je svrstavanje po osnovu nacionalnog pripadanja. Elementi političke demokracije, koja karakterizira razvijena evropska društva, ovdje su potisnuti u red elemenata sekundarnog značenja. Ukratko, obilježja političkog sustava BiH ne jamče potreban ambijent za razvoj civilnoga društva. Naprotiv. Održavanje navedenog političkog ambijenta može biti samo u funkciji kočnice zaživljavanja i razvijanja civilnoga društva." (Kukić, 2006: 107) U etnokratiji je pripadnost narodu okosnica političke reprezentacije i organiziranja, a to detronizira koncepciju demokracije koja implicira političku diferencijaciju prema ideološkim načelima i u konačnici sprječava razvoj civilnog društva u Bosni i Hercegovini. Pored navedenog, sloboda medija je suštinski preduslov za postojanje liberalne demokratije: "Bez minimuma simetrije u komunikacijskim odnosima između političkih vrhova i društva, bez informacijske i argumentacijske javnosti, bez potrebe i nastojanja za sporazumijevanjem u ozračju javne komunikacije nema demokratije koja zaslužuje svoje ime." (Meyer, 2003: 2) Mogućnost za politički i društveni dijalog kroz slobodne medije u kojem participiraju svi segmenti društva i zainteresirani politički subjekti, apostrofira se kao značajna tekovina pluralističke demokratije. Šačić smatra da „... visoko etnicizirana sfera političke komunikacije u BiH onemogućava razborito iznalaženje konstitucionalnih rješenja koja treba

tražiti u procesu deetnicizacije jer komunikacijski odnosi, htjeli mi to ili ne, određuju sudbinu demokratije, a time i cijelog društva. Oni su ključna pretpostavka političke stabilnosti i političkog legitimiteta na kojima je utemeljena savremena liberalno-demokratska praksa.“ (Šačić, 2008: 95) Tranzicijska nestabilnost i atmosfera permanentnog političkog konflikta proizlazi iz maksimalne etnicizacije političke komunikacije, što dovodi do problema u etabliranju istinske liberalne demokratije. Sličan problem figurira i u oblasti obrazovanja: “Postratna izgradnja države u Bosni i Hercegovni u najvećoj mjeri bila je podsticana i uokvirivana djelovanjem međunarodne zajednice. Jedan od segmenata tog procesa u kojem su međunarodni akteri zauzeli koordinirajuću ali ne i proaktivnu ulogu bilo je obrazovanje. Reducirajući svoje djelovanje na koordinaciju, zanemaren je opstrukcionistički potencijal koji etnički segmentiran sistem školstva može imati na procesu statebuildinga. Time je stvoren teren za formiranje učenika kao subjekata koji će perpetuirati geopolitičke vizije Bosne i Hercegovine koje etnopolitički establišment eksploatira u svrhu etnomobilizacije.” (Turčalo, 2015: 248) Etnomobilizacijske konsekvence u bosanskohercegovačkom društvu sežu i do oblasti obrazovanja u kojoj su predmet njenog uticaja školski i visokoškolski planovi i programi, obrazovne institucije i stručni (nastavni) kadar.[118]

Ustavno ustrojstvo današnje Bosne i Hercegovine i njegov demokratski kapacitet diskutabilni su po nekoliko osnova[119]: “Validnost odnosno djelotvornost Ustava BiH, dakle, uglavnom se osporava zbog tri razloga: kao prvo, stoga što je navodno nastao na nedemokratski način i kroz povredu Ustava RBiH; kao drugo, stoga što sadrži odredbe suprotne međunarodnom pravu; i kao treće, u praksi se pokazao posve nedjelotvornim.” (Steiner, 2006: 158) Pravna valjanost Ustava Bosne i Hercegovine može se dovesti u pitanje iz razloga koji se najprije ogledaju u okolnostima i načinu njegovoga nastanka, odredbama koje su u koliziji sa međunarodnopravnim normama i aktima, izostanka demokratske legitimacije i nemogućnosti stvaranja političkih uslova za provedbu demokratizacije. Steiner smatra “… da, mjereno standardima ustavnog prava, UBiH ne posjeduje ‘ustavni kvalitet’ jer on razara političko jedinstvo naroda bosanske države, lišava taj narod njegova karaktera kao ustavotvorca te traži dezintegraciju državne zajednice. Za razliku od URBiH, nisu više (apstraktni) građani države, nego su etnije te koje uživaju ustavotvornu snagu. Etnijama, i njihovim predstavnicima u Daytonu, za stvaranje je ustava nedostajala demokratska

[118] Profesor Turčalo tvrdi da na ovaj način “… strukturiranim obrazovnim sistemom strukturalno nasilje prema Drugom postajalo je norma unutar koje su se sukladno dominantnom pogledu većine oblikovale imaginativne geografije i naracije o državi.” (Turčalo, 2015: 248)

[119] “Bosanskohercegovački konstitucionalizam oblikovan intervencijom međunarodne zajednice u uslovima rata ne uspijeva rekonstruirati demokratsku legitimnost državnih institucija, a time i institucije Parlamentarne skupštine u uslovima mira. Politička (ne)kultura, nizak socio-ekonomski razvoj, okolnosti institucionalizacije cjeline političkog sistema u (post)konfliktnom bosanskohercegovačkom društvu su značajni faktori koji ograničavaju razvoj parlamentarizma i parlamentarne demokratije u Bosni i Hercegovini.” (Sadiković, 2021: 249)

U skladu sa vladajućom ideologijom „... ideje i vrijednosti republikanizma – etablirane prosvjetiteljskom politikom, odnosno principima jednakosti, solidarnosti, pravde, pacifizma, sekularizma, demokratije, individualizma i konstitucionalizma – otvoreno se detroniziraju i minimiziraju u postdejtonskoj praktičnoj politici u Bosni i Hercegovini. Nju kontinuirano i, po svemu sudeći, presudno reguliraju i kreiraju – u skladu sa apsolutističkom i monokratskom logikom – etnokratske političke reprezentacije. Nefunkcionalnost Ustava Bosne i Hercegovine, koji omogućava etnokratskim elitama da ostvare hegemonijski status i neprikosnovenu političku moć, rezultat je mirovnog sporazuma, zbog čega je skoro nemoguće govoriti o legitimacijskoj prirodi navedenog ustava jer nije kreiran, predložen i usvojen prema normativnim pravilima demokratske procedure.“ (Fejzić, 2019: 37)

legitimnost koja počiva na cjelokupnom narodu države. Teritorijalna podjela je legitimirala 'etnička čišćenja' provedena tokom rata. Uostalom, sam ustav se pokazao neprikladnim za ispunjenje njegove glavne svrhe – stabiliziranja države." (Steiner, 2006: 157) Gledano iz aspekta obligacionog, ustavnog i međunarodnog javnog prava, dejtonski sporazum, a samim time i Ustav Bosne i Hercegovine, posjeduju elemente koji bi se mogli koristiti kao argumenti u prilog tvrdnji o njegovoj nedemokratskoj naravi, pa čak i pravnoj ništavosti. Profesor Trnka smatra da je dejtonski ustav "… eliminirao mogućnost uspostavljanja političkog građanina Bosne i Hercegovine. Sve institucije na državnom nivou svoj legitimitet temelje na političkoj volji biračkog tijela u entitetima. Time je postavljena najveća prepreka demokratskoj reintegraciji BiH." (Trnka, 2019: 505) Uzevši u obzir da ustav neke države treba da nastaje iz volje političkog naroda, Ustav Bosne i Hercegovine već u načinu njegovoga donošenja ukazuje na izostanak demokratske legitimacije, budući da nije usvojen prema univerzalnim pravilima konstitucionalizma.[120] Dakle, kriza demokratske legitimacije ključni je nedostatak Ustava BiH[121]: "Osnovni problem savremene BiH su suprotstavljeni interesi i želje kako političkih partija tako i konstitutivnih naroda. Na čitavom prostoru ove države dominira isključiva nacionalna politika, što onemogućava integraciju institucija na različitim nivoima i limitira kapacitet za donošenje političkih reformi. Sa jedne strane, nacionalna politika ne ostavlja prostor za delovanje političkih opcija koje bi bile u stanju da deluju izvan etničkih granica, dok, sa druge, suprotstavljeni nacionalni interesi onemogućavaju bilo kakav, čak i minimalni, konsenzus kojim bi se normalizovalo stanje u državi, uspostavila dugoročna stabilnost i unutrašnji legitimitet." (Vukoičić, 2014: 75) Antagonizirani segmenti bosanskohercegovačkog društva oličeni u većinskim etnijama i njihovim etnopolitičkim reprezentacijama, od uvođenja višestranačja nisu sposobni da postignu dogovor o unutrašnjem državnom uređenju niti o strateškim vanjskopolitičkim ciljevima. Izuzetak je bio konsenzus o predizbornoj koaliciji 1990. godine, a danas je to deklarativni konsenzus o europskim integracijama Bosne i Hercegovine: "Sa druge strane, kolizija između etničkih i državnih interesa dovodi do problema u funkcionisanju ili, čak, paralisanja svih onih institucija čiji je cilj nacionalna integracija društva u službi jačanja same države, što se jasno vidi na primeru Bosne i Hercegovine. Nesposobnost prevazilaženja ekskluzivističke nacionalne politike i komunukacije preko i izvan etničkih granica koči reforme i razvoj na svim nivoima vlasti u ovoj kompleksnoj državi, a lokalne

[120] „Činjenica da se ustav bazira na 'narodnoj volji' tom ustavu daje legitimitet. Međutim, sam legitimitet je indicija, ali ne i garancija da će takav ustav biti i dobar ustav. Prema tome, pitanje legitimiteta ne treba zamijeniti sa pitanjem djelotvornosti ustava, jer i ustavi koji su nametnuti, tj. doneseni na nedemokratski način, mogu biti djelotvorni." (Ademović, 2012: 10)
„Političkom sustavu koji počiva na solidnoj legitimacijskoj osnovici teško je stvoriti 'ostvarive' alternative sustavu. No, opadanjem legitimnosti, odnosno nemogućnošću sustava da izgradi legitimnost, raste privlačnost alternativnih sustava vladavine. Upravo iz takve perspektive rational choicea, legitimnost je dugoročno nužna, premda ne i bezuvjetna pretpostavka stabilnosti demokracije." (Merkel, 1999: 143)

[121] "Međutim, za razliku od legaliteta koji je postojao u jednom periodu do čina ratifikacije, odnosno stupanja na pravnu snagu navedenih međunarodnih instrumenata koji nameću konkretne obaveze pravne naravi, ustavni poredak i sistem institucija u cjelokupnoj fazi 'dejtonske' BiH nikada nije posjedovao kvalitet demokratskog legitimiteta. To, upravo iz razloga što je uspostavljen na normama diskriminatorske naravi koje su jednostavno nespojive sa samim pojmom legitimiteta i legitimne vlasti u demokratskom smislu, koja dozvolu za vladanje stiče u proceduri demokratskih izbora u kojima treba da participiraju građani sa jednakim aktivnim i pasivnim biračkim pravom, bez razlike s obzirom na bilo kakvu okolnost ili svojstvo i bez diskriminacije po bilo kojem osnovu." (Begić, 2021: 97)

političke strukture ne pokazuju ni volju ni kapacitet da ostvare barem minimum kompromisa koji bi čitav proces pomirenja i integracije pokrenuo sa 'mrtve tačke'." (Vukoičić, 2014: 79) Etnopolitički diskurs kao izvor otvorenog konflikta u političkoj i društvenoj sferi obilježio je postdejtonski period reformacije i spriječio je postizanje kompromisa neophodnog za uspješnu realizaciju tih reformskih procesa. Aspiracije političkih subjekata i učestali zahtjevi šire javnosti za revizijom ustavnog ustrojstva, kao i presude međunarodnih sudova o ustavnoj diskriminaciji, također ukazuju na probleme demokratskog legitimiteta: "U konačnici, demokratska legitimnost temelji se na vjerovanju da za pojedinu zemlju, u tom trenutku, nijedan drugi tip režima ne bi mogao uspješnije osigurati ostvarenje kolektivnih ciljeva." (Linz, 1978: 18) Razumijevajući Linzovu definiciju demokratske legitimnosti, različite tendencije za rekonstrukcijom ustavnog ustrojstva Bosne i Hercegovine su indikatori njenoga izostanka u dejtonskom pravno-političkom uređenju.[122] Profesor Trnka naglašava da „... suprotno svim principima međunarodnog prava i svjetskog poretka, Ustav BiH je pošao od priznavanja faktičkog stanja i pozicija stečenih silom i ratnim osvajanjima, uključujući i rezultate genocida, etničkog čišćenja i drugih masovnih kršenja međunarodnog humanitarnog i ratnog prava. Za razliku od ustava demokratskih zemalja, ustavna rješenja u BiH temelje se na ratnim zbivanjima i jedino se tako mogu objasniti. To se naročito ogleda u gruboj etnizaciji ustavnog modela, u uspostavljanju unutrašnje strukture koja nema uporišta u socijalnim, ekonomskim, kulturološkim, tradicionalnim ili bilo kojim drugim racionalnim kriterijima, u izostavljanju ili bitnom sužavanju demokratskog legitimiteta institucija javne vlasti i sl. Ilustrativna je činjenica da se međuentitetska linija razgraničenja praktično podudara sa linijom vojne konfrontacije u trenutku uspostavljanja prekida vatre, što nabolje ilustruje prihvatanje faktičkog stanja ostvarenog ratom." (Trnka, 2009: 48) Politički sistem Bosne i Hercegovine nastao je kao rezultat mirovnog sporazuma i temelji se na ratnom plijenu, odnosno vojnom i političkom kapitalu koji su u trenutku zaključivanja ugovora posjedovale strane u sukobu. Dakle, Ustav Bosne i Hercegovine je akt u kome su sublimirani zahtjevi triju zaraćenih strana, a njihov pregovarački kapacitet se primarno izvodio iz faktičkog rezultata koji su svaka od njih ostvarile na ratnom frontu. Profesorica Mujagić u pogledu dejtonskog ustava piše: „Takav ustavnopravni okvir je omogućio konstitutivnost dominantnim etničkim grupama u Bosni i Hercegovini – Srbima, Hrvatima i Bošnjacima, ali ne građanima Bosne i Hercegovine, kao ni

[122] "Proceduralne i institucionalne veze između građana i države kao subjekta političkog sistema su ustavom Bosne i Hercegovine utemeljene na antiliberalnim vrijednostima, odnosno isključivo na komunitarnim (kolektivističkim) identitetima koji u potpunosti isključuju građanske sadržaje unutar različitih nacionalnih identiteta. Sa tog stanovišta drugi bitan legitimacijski deficit političkog poretka Bosne i Hercegovine jeste neravnopravan status, odnosno politička nejednakost svakog građanina kao izvornog nositelja suvereniteta. Uspostaviti ravnotežu između sloboda i prava svakog pojedinca kao građanina (državljanina) Bosne i Hercegovine i istovremeno uvažiti identitete i institucionalno zaštititi kolektivna prava triju bosanskohercegovačkih naroda jeste najveći politički izazov transforormacije političkog sistema, ali demokratska konsolidacija Bosne i Hercegovine kroz razvoj liberalno-demokratskih institucija nije ostvariva bez primata individualnih prava izvedenih iz građanskog načela." (Sadiković, 2018: 153)
"Kriza legitimizacije vlasti u Bosni i Hercegovini se menifestira kao kriza demokratije koja je u bitnim momentima lišena civilizacijskih dostignuća zapadne modernizacije. Kolektivističke ideologije kao instrumenti legitimizacije po svojoj prirodi ne priznaju suverenitet građanina, te prema tome u svojoj supstanci ne mogu biti legitimne. Relegitimacija i rekonstitucija Bosne i Hercegovine kao države i političke zajednice ravnopravnih građana i naroda je preduvjet liberalne političke transformacije, izgradnje liberalnog i otvorenog društva." (Sadiković, 2018: 159)

nacionalnim manjinama koje žive u Bosni i Hercegovini. Tvrdim da je to rijedak oblik multikulturalizma, koji je rezerviran samo za kolektivna prava Srba, Hrvata i Bošnjaka, utemeljen na fenomenu koji je još Freud nazvao narcizmom malih razlika, koji djeluje u suprotnom smjeru, naglašavajući kulturnu različitost na račun sličnosti susjednih kultura. Zato se usuđujem reći da je nova društveno-politička zajednica Bosna i Hercegovina zajednica bez demokratije, s tri centripetalne unitarne politike. Na njihov mehanički zbir unutar međunarodno priznatih državnih okvira često se referira kao na multikulturni ili multietnički. Preciznije gledano, riječ je o mehaničkom zbiru različitih, međusobno isključivih etnonacionalizama, odnosno monokultura u nastajanju. Konstitucionalni multikulturalizam je u svojoj osnovi etnopolitički jer sankcionira politički subjektivitet. On je utemeljen na grupstvu i upotrebljava demokratske institucije i procedure u svrhu etnonacionalne mobilizacije." (Mujagić, 2012: 236) Bosanskohercegovački konstitucionalni multikulturalizam je specifičan po tome što osigurava privilegirani status većinskim narodima, a diskriminira manjinske zajednice i građanina kao pojedinca. Istodobno figurira kao osnova institucionalne zloupotrebe demokratskih procedura od strane etnonacionalnih partija koje monopoliziraju legitimitet političke reprezentacije cjelokupnih konstitutivnih naroda.[123] Profesor Mujkić u kontekstu dominantne etnopolitike zaključuje: "Ova sistematska etnopolitička praksa vodi nas direktno do opasne depolitizacije individualnih članova etničke grupe. Političko promišljanje oni će radije ostaviti svojim izabranim vođama – psima čuvarima njihova opstanka. Samo površni pogled na bosansku javnost otkrit će da više nema tog skandala, korupcije, promašaja vladajućih struktura koji može uzročiti javni bijes ili bilo kakvu pristojnu javnu reakciju. Bosanski narodi i građani primili su svoje doze injekcije političke eutanazije kao konačnog produkta etnopolitike." (Mujkić, 2006: 81) Fundamentalni antidemokratski produkt etnopolitike i etnonacionalizma moguće je identificirati u širenju defetizma među bosanskohercegovačkim građanima i produkciji stanja društvene letargije, a primjetno je da više od decenije ne postoji društvena tema ili politički događaj koji bi mogli uroditi masovnim javnim interesovanjem ili reakcijom. Međutim, najrazornija posljedica odnosi se na demografski pad budući da se veliki predratni demografski potencijal bosanskohercegovačkog društva u zadnjim decenijama permanentno urušava zbog negativnog prirodnog priraštaja i emigracija.

[123] "Etnodeterminizam nema samo ulogu modela bosanskohercegovačke postkonfliktne demokratije skicirajući od nje svojevrsnu konsenzualnu etnokratiju preko koncepta konstitutivnih (konstituentnih) naroda i njihovog političkog predstavljanja – tročlanog modela predsjedništva, etničkog glasanja, zaštite vitalnog nacionalnog interesa ili uopćeno nacionalnog ključa i etnoentitetske podjele Bosne i Hercegovine – već on postaje logikom političkog i društvenog života uopće." (Hasanović, 2020: 28)
"Empirijska argumentacija inferiornosti državnog ustrojstva (eufemistična naznaka državog ustrojstva koje je 'više slična konfederaciji') može se svesti na sljedeće: (1) entitetska fragmentiziranja se provode na temelju etničkog i konfesionalnog pripadanja pa je političko organizovanje prepreka političke demokratije u ostvarenju ljudskih prava;
(2) razbijanje jedinstvenog ekonomskog prostora, što u fiskalnom kontekstu kroz ustavno ustrojstvo fiskalnog konfederalizma produkuje nedjelotvoran i neefikasan fiskalni sistem; (3) neopravdano visoka javna potrošnja rezultat je finansiranja prekomjernih državnih struktura koje je zemlji donio Dejtonski sporazum." (Hodžić, 2014: 117)

5.1.2. Europski sud za ljudska prava o demokratskom deficitu dejtonskog kolektivizma

Evidentno je da "… izborni sistem Bosne i Hercegovine, osim što nominalno sadrži neke elemente liberalno-demokratske tradicije pluralizma, jednako sadrži i određene recidive totalitarizma, te političke, etničke, teritorijalne i rodne diskriminacije." (Arapović, 2021: 15) Izborni sistem Bosne i Hercegovine karakterizira, barem prema međunarodnopravnim aktima iz oblasti ljudskih prava, niz diskriminatornih komponenti koje sputavaju demokratizaciju i oponiraju tekovinama liberalno-demokratske tradicije. Arapović u tome pogledu akcentira: „U stvari, demokratski princip jednakog biračkog prava u BiH nije postignut, jer se višestruko krši pasivno biračko pravo (ograničavanjem prava kandidiranja na određenu teritoriju i na pripadnost određenom narodu), te aktivno biračko pravo (ograničavanjem izbora kandidata samo određenog naroda i s određene teritorije). Dokazujemo time, između ostalog, da su ljudska i politička prava reducirana na etnička prava. Prema važećim rješenjima, na izborima ne biraju građani, već narodi, a oni koji se biraju, nisu građani već pripadnici naroda ili predstavnici teritorije, često etnički predisponirane. Ovakva koncepcijska matrica, konzervira stanje etničke podijeljenosti, konstituira geografsko-etničke paradigme, stimulira aparthejd i regresira demokratsku konsolidaciju države i društva. Prema međunarodnim standardima o ljudskim pravima, svaki pojedinac ima pravo na aktivno i pasivno biračko pravo na cijeloj teritoriji države u kojoj živi, a ne samo jedno od tih prava na nekom njenom dijelu, a na drugom ne." (Arapović, 2021: 17) Pluralistička demokratija pretpostavlja poredak u kome svaki punoljetni građanin posjeduje neotuđivo aktivno i pasivno biračko pravo, a ta prava su u bosanskohercegovačkom kontekstu znatno limitirana i rezervirana su za pripadnike pojedinih društvenih kolektiviteta ili stanovnike određene teritorije (entiteta).

Nedemokratski karakter dejtonskog političkog sistema potvrđuje i presuda Europskog suda za ljudska prava u predmetu "Sejdić i Finci protiv Bosne i Hercegovine", u čijoj se tački 44. navodi: "U ovakvom kontekstu, gdje se razlika u tretmanu zasniva na rasi i etničkom porijeklu, pojam objektivnog i razumnog opravdanja mora se tumačiti što je moguće preciznije (vidjeti D.H. i ostali, citirano, tačka 196). Sud također smatra da se nijedna vrsta različitog postupanja koja se isključivo ili u kritičnom obimu zasniva na etničkom porijeklu pojedinca ne može objektivno opravdati u savremenom demokratskom društvu koje je izgrađeno na principima pluralizma i poštovanja različitih kultura (ibid., tačka 176). S obzirom na navedeno, član 14. ne zabranjuje stranama ugovornicama da različito tretiraju grupe kako bi ispravile 'činjenične nejednakosti' između njih. I zaista, u određenim situacijama, ne pokušati ispraviti nejednakosti kroz različit tretman, bez objektivnog i razumnog opravdanja, može dovesti do kršenja tog člana (slučaj 'koji se odnosi određene aspekte zakona o korištenju jezika u obrazovanju u Belgiji', citirano u tekstu, tačka 10.; Thlimmenos protiv Grčke [GC], br. 34369/97, tačka 44., ECHR 2000-IV; i D.H. i ostali, citirano, tačka 175.)." (http://www.demos.ba/_downloads/presuda-sejdic-i-finci.pdf) Savremena demokratska društva isključuju svaku vrstu diskriminacije bazirane na rasnoj, etničkoj ili pripadnosti nekom drugom grupnom ili kolektivnom identitetu. Postojeća ustavna diskriminacija u Bosni i Hercegovini sadrži antidemokratske karakteristike i bitna je prepreka konačnom postizanju stabilne demokratije, a u slučaju ustavne neravnopravnosti Roma mogu se identificirati

i elementi rasne diskriminacije koja je nespojiva sa liberalno-demokratskim standardima.[124] U predmetu "Zornić protiv Bosne i Hercegovine" Europski sud za ljudska prava u svojoj ocjeni između ostalog navodi: "36. Zbog činjenice da se aplikantica ne izjašnjava kao pripadnica 'konstitutivnog naroda' ona se također nema pravo kandidirati na izborima za Predsjedništvo. Već je utvrđeno da isti taj ustavni preduvjet predstavlja diskriminatorno različito postupanje suprotno članu 14. u vezi sa članom 3. Protokola br. 1, kao i članu 1. Protokola br. 12, u odnosu na Dom naroda (vidi tačku 32. u tekstu gore), te se tako i pojam diskriminacije, zabranjene članom 14. i članom 1. Protokola br. 12, ima tumačiti na isti način (vidi tačku 27. u tekstu gore). U presudi Sejdić i Finci (ibid., tačka 56), Sud je već utvrdio da su ustavne odredbe koje aplikante onemogućuju da budu birani za Predsjedništvo diskriminatorne i suprotne članu 1. Protokola br. 12. Sud ne vidi razloga da u ovom predmetu odstupi od te jursiprudencije. 37. Prema tome, došlo je do povrede člana 1. Protokola br. 12 u odnosu na nemogućnost aplikantice da se kandidira za Predsjedništvo." (http://www.mhrr.gov.ba/PDF/UredPDF/default.aspx?id=4745&langTag=bs-BA) Diskriminatorne su i ustavne odredbe koje propisuju nužnost teritorijalnog pripadanja određenom entitetu kao uslov kandidature za državne funkcije, a ovakav vid teritorijalne diskriminacije također je u koliziji sa međunarodnim aktima iz oblasti ljudskih i političkih prava. Također, presuda istog suda u predmetu "Pilav protiv Bosne i Hercegovine", u relevantnom dijelu izdvojenog mišljenja sutkinje Grewe kojem se pridružila i sutkinja Palavrić, svjedoči još jednoj protudemokratskoj komponenti postojećeg ustavno-pravnog uređenja: "Ustavna specifičnost Bosne i Hercegovine predstavljena je multietničkim karakterom države i javnih institucija. Ustavni sud je u svojoj odluci u predmetu U 5/98 ("Službeni glasnik BiH", broj 36/00) precizirao tu multietničnost ustanovljenu Dejtonskim sporazumom naglašavajući jednakost svih konstitutivnih naroda u oba entiteta i isključujući status manjine bilo kojeg konstitutivnog naroda u bilo kojem entitetu. Logičnost ove odluke ukazuje na multietnički sastav Predsjedništva BiH bez uplitanja teritorijalnog principa, s obzirom na to da su tri konstitutivna naroda jednaka na cijeloj teritoriji Bosne i Hercegovine (vidjeti moje izdvojeno mišljenje u predmetima U 13/05 i AP 35/03). Naime, upravo posebna kombinacija etničke i teritorijalne strukture vodi do neopravdane diskriminacije, budući da teritorijalno pitanje u izborima za predsjednika rezultira etničkom podjelom materijaliziranom isključenjem prava Srba koji žive na teritoriji Federacije BiH i Hrvata i Bošnjaka koji žive na teritoriji Republike Srpske da budu birani. Ova kombinacija nije u skladu s ciljem Dejtonskog sporazuma, a to je multietnička država, kao ni s principom jednakosti konstitutivnih naroda u oba entiteta koji potvrđuje da Srbi u Federaciji BiH, te Bošnjaci i Hrvati koji žive u

[124] "U presudi Sejdić i Finci Sud je primijetio da je u vrijeme kada su donesene sporne ustavne odredbe na terenu došlo do vrlo krhkog primirja, te da je cilj tih odredbi bio da se zaustavi brutalni sukob obilježen genocidom i 'etničkim čišćenjem' (vidi ibid., tačka 45). Priroda tog sukoba bila je takva da je bilo neophodno pristati na 'konstitutivne narode' kako bi se osigurao mir (ibid.). Međutim sada, više od osamnaest godina nakon završetka tragičnog sukoba, ne može postojati bilo kakav razlog za održavanje na snazi spornih ustavnih odredbi. Sud očekuje da će se bez daljeg odgađanja uspostaviti demokratsko uređenje. S obzirom na potrebu da se osigura stvarna politička demokracija, Sud smatra da je došlo vrijeme za politički sistem koji će svakom građaninu Bosne i Hercegovine osigurati pravo da se kandidira na izborima za Predsjedništvo i Dom naroda Bosne i Hercegovine, bez diskriminacije po osnovu etničke pripadnosti i bez davanja posebnih prava konstitutivnim narodima uz isključivanje manjina ili građana Bosne i Hercegovine." (http://www.mhrr.gov.ba/PDF/UredPDF/default.aspx?id=4745&langTag=bs-BA)

Republici Srpskoj ne uživaju status manjine. Stoga, jedini legitimni cilj koji je primjeren trenutnoj situaciji u Bosni i Hercegovini je isključenje teritorijalnog principa kod izbora za predsjednika. Jedino takvo rješenje može biti razumno opravdanje za različito postupanje i bilo bi u skladu sa uslovima iz člana 1. Protokola broj 12 koji predviđa da će se uživanje svih prava određenih zakonom osigurati bez diskriminacije na bilo kojoj osnovi i iz člana 25. Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima. Drugim riječima, različito postupanje koje je predmet apelacije nije opravdano objektivno a ni proporcionalno." (http://www.sluzbenilist.ba/page/akt/CT14jS7du5I=) 2016. godine Europski sud za ljudska prava je po apelaciji Samira Šlakua, pripadnika nacionalne manjine, ponovo presudio protiv Bosne i Hercegovine.[125] Nakon presuda Pilav i Šlaku iz 2016. godine, isti sud je 2020. godine donio presudu zbog ustavne diskriminacije na teritorijalnoj osnovi, a radi se o predmetu "Pudarić protiv Bosne i Hercegovine". Analizirajući društvenu klimu produciranu dejtonskim ustavno-političkim poretkom profesorica Mujagić zaključuje: "Zbog ovakvog političkog etničkog pluralizma, etničke grupe i njihovi pripadnici nalaze se u nekoj vrsti prirodnog stanja, straha svakog od svih, koje proizvode etnopolitičke elite, koje u konačnici komadaju društveno tkivo Bosne i Hercegovine, narušavaju neke fundamentalne građanske vrline, isključujući marginalne skupine iz društva. Uzmimo za primjer još uvijek neimplementiranu presudu Strasbourga u slučaju 'Sejdić i Finci' prema kojoj se Bosni i Hercegovini nalaže da, pored kolektivnih, prizna i individualna prava svojim građanima. Gotovo ćemo se svi složiti, barem u akademskim krugovima, kako je to važno za Bosnu i Hercegovinu da naši građani Jevreji i Romi budu birani i izabrani na ključne pozicije države Bosne i Hercegovine. Svi će se složiti da ih je, zajedno s građanima Bosne i Hercegovine, aktualni politički pluralizam Srba, Hrvata i Bošnjaka – konstitucionalno uokviren ustavom BiH, a zaokružen izbornim zakonom BiH, nepravedno i diskriminatorski izbacio iz političke sfere u Bosni i Hercegovini." (Mujagić, 2012: 240-241) Odsustvo interesa vladajućih političkih partija za implementacijom presuda međunarodnih sudova jedan je od temeljnih problema koji destruiraju procese demokratske tranzicije i konsolidacije. Na osnovu navedenog moguće je zaključiti "… da je sazrelo vrijeme za proces preispitivanja sadašnjih ustavnih aranžmana u BiH i poticaj Parlamentarne skupštine u tom smislu je svakako dobrodošao. Ustavna reforma je neizostavna, jer sadašnji aranžmani nisu ni efikasni ni racionalni, i nemaju demokratski sadržaj." (Evropska Komisija za demokratiju kroz pravo (Venecijanska komisija) - Mišljenje o ustavnoj situaciji u Bosni i Hercegovini i ovlaštenjima visokog predstavnika, 2005: 23) Rekonstrukcija dejtonskog ustavnog ustrojstva naglašava se kao politički imperativ u mišljenjima i izvještajima institucija

[125] U presudi se navodi da, nakon obrazloženja svih relevantnih razloga, sud jednoglasno: „1. Proglašava aplikaciju dopuštenom; 2. Presuđuje da je došlo do povrede člana 14. Konvencije u vezi sa članom 3. Protokola br. 1, u odnosu na nemogućnost aplikanta da se kandidira na izborima za Dom naroda Bosne i Hercegovine; 3. Presuđuje da je došlo do povrede člana 1. Protokola br. 12 u odnosu na nemogućnost aplikanta da se kandidira na izborima za Dom naroda Bosne i Hercegovine; 4. Presuđuje da nema potrebe ispitivati istu pritužbu prema samom članu 3. Protokola br. 1; 5. Presuđuje da je došlo do povrede člana 1. Protokola br. 12 u odnosu na nemogućnost aplikanta da se kandidira na izborima za Predsjedništvo Bosne i Hercegovine; 6. Presuđuje da utvrđenje povrede po sebi predstavlja dovoljnu pravičnu naknadu za svaku nematerijalnu štetu koju je aplikant pretrpio; 7. Odbija preostali dio aplikantovog zahtjeva za pravičnu naknadu." (http://www.mhrr.gov.ba/PDF/UredPDF/default.aspx?id=6715&langTag=bs-BA)

Europske Unije već dvije decenije. Međutim, posljednjih godina izostala je bilo kakva ozbiljna i konkretna politička inicijativa u tome pravcu.

5.2. Nedemokratske atribucije partokratije u tranzicijskim državama

U postsocijalističkim državama sistemska partokratija može da poprimi destruktivnije osobine i tada se transformira u tranzicijski oblik sistemske partokratije, čija je protudemokratska priroda intenzivnije izražena budući da tranzicijske demokratske manjkavosti koristi u svrhu vlastitog održanja i multiplikacije. Prilikom identifikacije uticaja političke tradicije na političku kulturu bivših jugoslavenskih republika Šijaković piše: „Tradicija može da značajno opterećuje i sputava razvoj savremene političke kulture. To se jasno vidi na primerima nerazvijenih društava i sredina na prostoru bivše Jugoslavije, kao što su Srbija, Crna Gora, BiH, Makedonija i Hrvatska. Politička kultura u tim sredinama opterećena je i zarobljena u vrtlogu tri dominantne pojave: a) partiokratije, tu se misli na dominaciju mnoštva političkih partija nad državom i građanskim društvom; b) etnokratije, kao oblika dominacije i vladavine etničkih i nacionalnih elemenata u formi mitova i tradicionalnih simbola, u svim oblastima društvenog života i c) teokratije, koja označava dominantno prisustvo tradicionalnih verskih i religijskih obeležja u vidu verske ideologije koja se nameće građanskom društvu kao jedina 'prava' varijanta duhovnog, kulturnog i socijalnog načina života i delovanja. Ove pojave čine tri prepreke, tri rešetke, koje sprečavaju brži razvoj demokratije, civilnog društva, javnog mnenja, slobode, autonomije i pravne države kao odlučujućih elemenata koji utiču na oblikovanje tolerantne i civilizovane političke kulture." (Šijaković, 2005: 111) Problemi u demokratizaciji država se razlikuju od slučaja do slučaja, ali se politička kultura, odnosno stepen njene (ne)razvijenosti, može definirati kao zajednički problem tranzicijskih društava.[126] Prema Stevanoviću, „... nestabilnost postsocijalističkih zemalja Balkana, posledica je odsustva spontane politike civilnog društva koju odlikuje individualna i grupna aktivnost građana za zadovoljavanje individualnih i zajedničkih potreba izvan okvira države.

[126] "Računalo se s tim da će proces tranzicije, sa tako radikalnim promjenama u političkom i ekonomskom sistemu, izazvati nemale, ali privremene negativne ekonomske efekte, kroz privremenu stagnaciju ili pad privrednih aktivnosti, gubitak radnih mjesta i poremećaje u socijalnoj sferi. Početna predviđanja su bila da taj proces ne bi trebalo trajati više od pet godina, zavisno od početnog stanja u nacionalnoj ekonomiji, ostvarenog konsenzusa oko odabranog modela tranzicije i već ranije stečenih navika u tržišnoj konkurenciji. Međutim, veoma brzo se pokazalo da će vrijeme tranzicije biti znatno duže, a očekivani gubici biti znatno veći od planiranih, čak i u zemljama koje nisu imale unutrašnjih konflikata." (http://www.makroekonomija.org/bih/cijena-tranzicije-i-tranzicioni-gubici-u-zemljama-cee-sa-posebnim-osvrtom-na-bih/)
"Očigledno, cijena tranzicije, prekinute raspadom države i ratnim sukobima, je višestruko povećana, a vrijeme dovršetka pomjereno za skoro dvije decenije. Kao posljedica toga, ove zemlje su se našle na začelju liste za prijem u EU. I, što je posebno nepovoljno, BiH je još daleko ispod nivoa BDP-a iz 1990. godine i ukoliko ne ostvare u skorijoj budućnosti veoma visoke stope rasta, ti gubici i zaostajanje za ostalim zemljama i članicama EU27 će i dalje rasti." (http://www.makroekonomija.org/bih/cijena-tranzicije-i-tranzicioni-gubici-u-zemljama-cee-sa-posebnim-osvrtom-na-bih/)

Bazične vrednosti 'političkog etosa' građanskog društva, koje čini najširu socijalnu bazu savremene demokratije, su tolerantnost, dijalog, kompromis, izbegavanje nasilja, racionalnost i humanost. Nasuprot njima stoje strogi kolektivizam, autoritarnost, tribalnost, fatalizam, etnocentrizam, militarizam, mitomanstvo, politička apatija, cinizam, ekstremizam, nostalgija za 'dobrim starim' socijalističkim vremenima kao i orijentacija ka regresivnoj retradicionalizaciji uopšte. Ovome se, dakako, pridružuje i nepoverenje građana u institucije postojećih političkih sistema a sa tim i kriza njihove legitimnosti." (Stevanović, 2002: 117) Višestoljetna tradicija parohijalne i podaničke političke kulture na Zapadnom Balkanu, kao i političko-historijske prilike koje su sputavale afirmaciju participativne političke kulture, moguće je odrediti kao jako uporište za današnje antidemokratske pojave i procese u zapadnobalkanskim društvima. Mihaljević ističe da ogromno "… siromaštvo uz nefunkcionalni sustav također otežava demokratizaciju države. Kao proces u kojem se nekontrolirana politička vlast premješta u institucionalne postupke, demokratizacija je jedino moguća u uvjetima u kojima ljudi steknu određenu egzistencijalnu sigurnost, a to znači u okolnostima kada vrijednosne orijentacije nisu isključivo materijalističke." (Mihaljević, 2015: 238) Apsolutno siromaštvo predstavlja ključnu prepreku autonomnom odlučivanju građana lišenom partokratskog uticaja i opasnosti od narušavanja egzistencijalnog položaja donošenjem samostalne odluke. Europske integracije su geopolitičko usmjerenje svih republika nastalih disolucijom SFRJ[127]: "Za zemlje Zapadnog Balkana, uključujući i Bosnu i Hercegovinu, ovaj proces integriranja u EU odvija se kroz politički okvir stabilizacije i pridruživanja kao alternative nedemokratiji, nestabilnosti i zaostajanju." (Halilović, 2013: 57) Europske integracije su za veći dio država Zapadnog Balkana ostale daleka vanjskopolitička aspiracija, a Bosna i Hercegovina je trenutno najviše udaljena od punopravnog članstva.[128] Tranzicijske države karakterizira maksimizacija značaja političkih partija: "U postsocijalističkim zemljama odvija se jasna borba oko politizacije društvenog ili destruiranja funkcija komunikacijskog procesa u sferi društvenoga. Mehanizmi putem kojih se društveni procesi zatvaraju u zamišljene okove kraja ili početka povijesti su političke stranke. Stranke postaju glavnim instrumentima političke konstrukcije društvenosti, a država poprištem borbe za pobjedu, prevagu ili provođenje ovog ili onog stranačkog poimanja društvenosti." (Džafić i Osmić, 2017: 320) Demokratska tranzicija je u mnogim državama rezultirala stanjem u kojem političke partije preuzimaju funkciju kreiranja i inauguracije važećeg vrijednosnog sistema, na čijim standardima

[127] "Svako usporavanje procesa proširenja Europske unije na Zapadni Balkan znači slabljenje procesa demokratizacije u regiji. No, demokratizacija i promjena režima ponajprije su unutarnji procesi, društva i političke režime ponajprije transformiraju 'unutarnji akteri'. Država i društvo ne mogu se održivo demokratizirati bez njih ili protiv njih." (Beširević, 2012: 41)

[128] "Neuspeh ili kašnjenje u ispunjavanju formalnih kriterijuma izgradnje države i uslova koje je postavila EU rađali su razočaranje i sumnju u vezi sa budućim tokom procesa, odnosno dovodili su do'skepticizma prema Balkanu'. Zbog ovakvog odsustva odgovornosti, lokalni akteri rešili su da stvore alternativni model izgradnje države – 'balkanizaciju'." (Troncota, 2011: 78)

"'Balkanizaciju' kao lokalni model izgradnje države onda treba shvatiti kao reakciju lokalne zajednice i kao njen pokušaj da definiše SEBE onda kada Drugi ignorišu njeno postojanje. Iako se 'narcisizam različitosti' (Frojd), tipičan zakasniju fazu evolucije Zapadnog Balkana, ne pojavljuje ni u jednom kontekstu, on vuče korene iz duboke simbolične tenzije u kojoj Sopstvo oseća da ne može drugačije da se izrazi, osim da pokaže svoju posebnost u oštrom kontrastu sa Drugima." (Troncota, 2011: 82)

počiva i djeluje cjelokupno društvo. Međutim, većina tranzicijskih društava je podložna korupciji: "Uspostavljanje demokratskog društva, vladavine prava i tržišne privrede u tranzicijskim zemljama otežava i usložnjava pojava koja je povezana sa kriminalom i koja je u suprotnosti sa temeljnim društvenim i civilizacijskim principima. Virus korupcije u ovim je zemljama naveliko zahvatio javni sektor tako da ova pojava ima sistem(at)ski karakter." (Hodžić i Osmanbegović, 2013: 51) Korupcija je antisistemska pojava koja u vremenu demokratske tranzicije i konsolidacije predstavlja dalekosežni problem i teško premostivu demokratizacijsku prepreku.[129] Najdestruktivniji oblik korupcije je politička korupcija, a njeni nosioci su političke partije i njihovo članstvo: "U demokratijama, korupcionaški skandali su često povezani sa finansiranjem političkih kampanja. Neke zemlje imaju malo birokratske korupcije ali su opterećene korumpiranim političkim procesom. Međutim, novac se ne može potpuno eliminisati iz politike. Izbori se moraju nekako finansirati i bogate interesne grupe će biti voljne da plate račun. Finansijski pritisci daju političarima podsticaj da prihvate mito, radeći tako protiv antikorupcijskih efekata slobodnih izbora." (Rouz-Ejkerman, 2007: 144) Politička korupcija je sredstvo pomoću koga se političke partije održavaju na vlasti i kupuju šutnju opozicije o nedemokratskim i ilegalnim praksama u njihovoj vladavini. Orlović ističe da "… partije pretvaraju socijalnu moć u političku moć, a oligarhija političku moć u ekonomsku moć jer je politika u permanentnoj težnji da ekonomiju stavi pod svoju kontrolu." (Orlović, 2012: 216) Različite interesne skupine i oligarhija su konstitutivni dio političkog režima koji uspostavljaju partije sklone uzurpaciji državnih institucija i monopolizaciji izborne volje građana, odnosno izbornih participanata. Marković ističe najvažnije probleme u borbi protiv korupcije i antikorupcijskom djelovanju: "Pošto su hijerarhijske i, u osnovi, autoritarne organizacije, neki njihovi pripadnici nisu spremni žrtvovati vlastitu političku karijeru i mogućnost (makar i legalnog) materijalnog probitka tako što bi iznijeli u javnost saznanja o korupciji čiji su nosioci pojedini stranački lideri. Na sličan način se ponaša čitava parlamentarna većina ili vlada kad je riječ o zaštiti pojedinih njenih članova koji su upleteni u korupcionaške afere. Na kraju, čak ni birači ne vode dovoljno računa o činjenici utvrđene korupcije čiji su nosioci kandidati njihovih političkih stranaka. Ta činjenica može biti od nekog značaja kod neopredijeljenih birača, ili onih koji nemaju čvrstu stranačku identifikaciju. Međutim, kod birača čija je stranačka identifikacija postojana, kao i kod birača koji smatraju da između političkih

[129] "Uzroke korupcije u političkoj sferi treba tražiti u nepostojanju ili nedovoljnosti demokratske kontrole političke elite i u povezanosti ekonomske i političke moći. Nedostatak demokratske kontrole političke elite nije uslovljen samo nedovoljnom razvijenošću demokratske političke kulture, već i sadržinom postojećeg tipa političke kulture, kao i postojećim institucionalnim rješenjima (demokratski elitizam) koja garantuju dominaciju političke elite. Bez obzira na to što se politički korijeni korupcije nalaze u djelovanju u okviru različitih institucija i organizacija (organi državne vlasti, političke stranke itd.), njen socijalni supstrat čini posebna socijalna grupa koja se u organizaciono-političkom smislu ispoljava kao oligarhijsko vođstvo u okviru političkih organizacija i državnih institucija. Ma koliko korupcija na nižim nivoima organizovanja bila štetna i društveno opasna (korupcija u javnim službama, lokalnim organima, javnim i privatnim preduzećima itd.), ona ne može postati ozbiljan društveni fenomen ukoliko politička elita može ili želi uspostaviti efikasne mehanizme njenog suzbijanja. Političke uzroke korupcije treba tražiti u nepostojanju efikasnih mehanizama kontrole djelovanja političke elite. Pošto ni mediji uopšte nisu stvarno nezavisni, mogućnost da oni utiču na suzbijanje korupcije i otkrivanje njenih nosilaca je ograničena. Slično važi za političku opoziciju u društvima u kojima je korupcija razvijena. Političke stranke vlade i opozicije se rukovode principom 'ruka ruku mije', tako da je jedan od glavnih ciljeva dolaska na vlast mogućnost učešća u korupciji." (Marković, 2006: 100-101)

stranaka nema suštinskih razlika u ponašanju, eventualna saznanja o upletenosti u korupciju ne igraju veliku ulogu u izbornom opredjeljivanju. To znači da su mogućnosti političkog kažnjavanja korumpiranih partijskih lidera na izborima vrlo ograničene." (Marković, 2006: 101-102) Trenutno se na štetu meritokratije i profesionalne afirmacije novih kvalificiranih državnih službenika odvija etnopartokratsko zaposjedanje pozicija i funkcija u javnoj upravi, a negativne posljedice takvog odnosa ogledaju se u neuspješnoj institucionalnoj reformi i niskoj ili nikakvoj efikasnosti institucija sistema države. [130]

5.2.1. Protudemokratska obilježja konsocijacijske demokratije

Postojeća literature iz oblasti društvenih nauka, naročito politologije, sadrži različita tumačenja o demokratskom kapacitetu konsocijacijske demokratije. U pogledu demokratičnosti konsocijacijske demokratije Lijphart piše: "Konsocijacijsku demokraciju se može kritizirati kao nedovoljno demokratičnu, a također i kao nedovoljno učinkovitu u postizanju stabilne i djelotvorne uspješne vlasti. Ako se postojanje snažne opozicije drži bitnim sastavnim dijelom demokracije, konsocijacijska demokracija je, po definiciji manje demokratična... Velikokoalicijska vlada nužno znači ili relativno malu i slabu opoziciju, ili nepostojanje bilo kakve formalne opozicije u zakonodavnim organima". (Lijphart, 1992: 53-54) Osnovne zamjerke demokratskoj manjkavosti ovoga tipa demokratije su neefikasna vlast i marginalizacija opozicije vladi velike koalicije. Prilikom identifikacije uzroka limitirane efikasnosti vlade Lijphart zaključuje: "Nekoliko njezinih karakteristika može dovesti do kolebljivosti i neefikasnosti: (1) vladavina putem velike koalicije znači sporo donošenje odluka. (2) ... u vetu leži opasnost da pri donošenju odluka može doći do potpunog zastoja. (3) Pošto proporcionalnost kao standard pri popunjavanju položaja u državnim službama daje prednost pripadanju nekom segmentu, a ne individualnim zaslugama, to može biti na uštrb efikasnosti administracije. (4) Autonomija segmenata ima cijenu u doslovnom smislu te riječi..." (Lijphart, 1992: 57) Vlada koju formira koalicija velikog broja političkih subjekata, instrument zaštite manjinskih interesa u formi veta i odsustvo meritokratije, neke su od glavnih protudemokratskih atribucija konsocijacijske demokratije koje utiču na reduciranu efikasnost vlasti. U Bosni i Hercegovini ne postoji klasični model konsocijacijske demokratije, a profesor Karčić u svojim uvidima bosanskohercegovački problem definira kao "… suboptimalno funkcionisanje države koje proizlazi iz dva ključna razloga: postojanje institucionalne blokade državih institucija, i prijetnja potencijalnim otcjepljenjem. Ova dva faktora ne isključuju niti umanjuju i druge faktore koji utječu na situaciju u Bosni i Hercegovini. Međutim, u kontekstu

[130] "Ako se demokratija posmatra kroz kompetitivno-elitistički model, tada postaje jasno koliki je značaj legitimiteta političkih elita. Jer, demokratija se u ovom modelu svodi na takmičenje stranačkih elita i na pobjedu one političke elite koja ima najveći legitimitet. Bez legitimne političke elite nema kompetitivno-elitističkog modela demokratije. S te strane, može se govoriti o krizi demokratskog modela u Bosni i Hercegovini jer se može postaviti pitanje legitimnosti upravljačkih političkih elita." (Marković, 2015: 90)

debate o relevantnosti termina ‘zamrznuti sukob’ za opis problema u Bosni i Hercegovini, fokus ovog članka je na relaciji funkcionalnost države-teritorijalni integritet. Funkcionalnost se definiše kao mogućnost donošenja i implementacije odluka od institucija države i implementacija istih na cjekupnoj teritoriji te države. Institucionalna blokada prvenstveno se manifestuje putem instrumenta entitetskog glasanja u Parlamentarnoj skupštini Bosne i Hercegovine. U periodu od novembra 2006. do 23. februara 2010., šezdeset tri prijedloga zakona odbijena su zbog upotrebe ovog instrumenta. Primjera radi, odbijeni prijedozi uključuju Prijedlog zakona o sprečavanju nereda na sportskom takmičenju i Prijedlog zakona o izmjeni Zakona o državnoj himni Bosne i Hercegovine.” (Karčić, 2012: 28-29) Instrumenti kojima se u svrhu etnopolitičkih ili etnopartijskih interesa mogu blokirati institucionalne procedure i zakonodavni proces, samim postojanjem ukazuju na protudemokratske komponente u ustavno-pravnom poretku Bosne i Hercegovine. Slikovit primjer je blokada upotrebe vojnih helikoptera od strane člana predsjedništva Milorada Dodika u ljeto 2021. godine, dok su za to vrijeme širom Bosne i Hercegovine harali požari.

U kontekstu slabe efikasnosti bosanskohercegovačkih institucija i vlasti u finansijskom sektoru Hodžić piše: “Iako javne finansije prolaze kroz višegodišnji proces reformi, zbog neartikulirane ukrštanosti finansijskih tokova (što proizlazi iz različitih i neuskađenih finansijskih ciljeva na nivoima entiteta – unutar entiteta Federacije BiH još i njenih kantona – i Distrikta Brčko) problemi trenutne situacije u sektoru javnih finansija su: − odsustvo fiskalne koordinacije; − disharmonična fiskalna struktura entiteta (Republika Srpska fiskalno centraliziranija, Federacija BiH fiskalno decentralizaranija); − više ‘nivoa fiskalne vlasti’ komplicira i poskupljuje administrativno vođenje zemlje (neefikasnog upravljanja javnim rashodima); − proces upravljanja budžetom nije jedinstven proces; − nedostatak koordinacije između vladinih agencija i ministarstva finansija; − kapaciteti nadležnih ministarstava i institucija su oskudni; − javni sektor koristi različite računovodstvene standarde – što otežava analizu ukupnog javnog sektora i njegovog utjecaja na ekonomiju; − nedovoljno identificirani troškovi za zdravstvo, vojsku i obrazovanje, odnosno nejasno (u nekim situacijama i pogrešno) usmjeravane raspodjele sredstava, te neartikuliranih mehanizama socijalne zaštite; − pogrešno ciljani i znatno uvećani socijalni transferi. Ovakvo stanje producira nekoliko generalnih posljedica: - nemoć države ili njenu slabu prihodnu moć; − fiskalni disparitet, preklapanje finansijskih ingerencija i novčanih tokova; − s recesijom u posljednjim godinama – produbljeni i dugoročno neodrživi javni budžetski deficiti; − neefikasnost i prevaziđenost nekih od poreznih oblika (visok stepen njihove evazije); − porezni propisi u različitim dijelovima BiH su potpuno međusobno neusaglašeni; − to sve ima krajnju posljedicu u pronalaženju rupa u poreznim propisima i vrlo lošoj naplati poreznih prihoda iz svih izvora – na svim budžetskim nivoima u BiH (prema procjenama, stepen naplate kreće se najviše do 70 %). Sve to zajedno stvara teškoće u izgradnji kapaciteta za održivi fiskalni i ekonomski sistem, i zakonodavno i institucionalno harmoniziranje s razvijenim zemljama, posebno s Evropskom unijom, uključujući odsustvo vlastitih prihoda države.” (Hodžić, 2014: 117) Sektor javnih finansija u Bosni i Hercegovini odlikuje nedostatak koordinacije fragmentiranog fiskalnog sistema, potkapacitiranost i neefikasnost finansijskih institucija, rastući javni deficit i skupa birokratija zbog nekoliko administrativnih nivoa i teritorijalne podijeljenosti. Pored toga, Vujčić smatra da “… političke

strukture ili institucije (mjerene Lijphartovim indeksom konsenzualne ili većinske demokracije) posreduju stupanj razlika u zadovoljstvu demokracijom između dobitnika i gubitnika na aktualnim izborima. Što je demokracija više konsenzualna, to je vjerojatnije da će gubitnici biti zadovoljni funkcioniranjem demokracije, te je manje vjerojatno da će pobjednici biti zadovoljni. Ovaj odnos vrijedi, kažu autori, čak i onda kad se u istraživačkom modelu ostvari kontrola ekonomske snage i drugih varijabli vezanih za pojedince (njihov politički interes i socioekonomski status).“ (Vujčić, 2002: 103) Još jedna konsocijacijska značajka koja je oponirajuća pluralističkoj demokratiji ogleda se u mogućnosti da pobjednici izbora budu blokirani u implementaciji izbornih rezultata i korištenju na izborima dobijenog legitimiteta u svrhu obnašanja vlasti. U Bosni i Hercegovini se ovaj problem sastoji u činjenici da pojedine partije imaju ukupno od 15 do 20 % glasova na državnom nivou, ali, bez obzira na izborni rezultat, apsolutno prisvajaju proces političkog odlučivanja u ime cjelokupnog naroda ili entiteta. Režim vlasti u Bosni i Hercegovini „... ima ‘konstrukcijski’, prirodni nedostatak, a to je da omogućava da u političkim institucijama bude predstavljena isključivo ili prevashodno jedna vrsta društvenih grupa i grupnih interesa, dok su sve druge zanemarene. To ukazuje na veliki demokratski deficit ovog političkog režima, koji stvara jaz između elita i masa, dajući ovim prvim, kao stvarnim ili samoproglašenim predstavnicima tih društvenih grupa, isključivo pravo da dominiraju procesima političkog odlučivanja.“ (Marković, 2016: 85-86) Konsocijacijska demokratija često pati od opasnosti da postane vladavina manjine, odnosno neka vrsta elitističke demokratije, a tada je moguće postaviti pitanje njene usklađenosti sa onim izvornim tipom koji podrazumijeva vladavinu naroda ili vladavinu većine.

Marković apostrofira jedan od temeljnih nedostataka demokratskog potencijala konsocijacijske demokratije: “Moderni demokratski politički režimi pate od ozbiljnog nedostatka, a to je dominacija političkih elita u procesima odlučivanja i, shodno tome, jaz u političkoj moći ovih elita i ostalih građana. Konsocijativna demokratija je model elitističke demokratije par excellence. U njenoj prirodi je pregovaranje i sporazumijevanje političkih elita, zbog čega ona mora biti elitistička. To njeno obilježje bitno ograničava njen demokratski potencijal.” (Marković, 2015: 97) Politička reprezentacija određenih društvenih segmenata pretpostavlja postojanje partijskih elita koje ulaze u postupak međupartijskog pregovaranja i postizanja političkih dogovora u njihovo ime.[131] U slučaju političkog elitizma u postdejtonskom uređenju Marković zaključuje: „Problem političkog režima konsocijativne demokratije je u tome što društveni segmenti moraju biti predstavljeni posredstvom političkih elita. U konkretnom slučaju, pod društvenim segmentima

[131] “Načelno posmatrano, nije nemoguće zamisliti da politički režim konsocijativne demokratije bude reformisan tako da ostvari svoje osnovne ciljeve a da istovremeno omogući građanima da, kao individue i pripadnici različitih vrsta društvenih grupa, učestvuju u procesima odlučivanja. To bi bilo moguće tako što bi ovaj politički režim bio obogaćen elementima neposredne i ekonomske demokratije.” (Marković, 2015: 86)
“Mehanizmi odlučivanja propisani ustavima su takvi da vode uspostavljanju jaza između političkih elita i građana. Ovim drugim je čak teško da sebe dožive samo kao građane ili da svoje druge grupne interese (mimo etničkih) stave u prvi plan ili barem u istu ravan sa nacionalnim interesima. Ovakvo institucionalno uređenje ima više posljedica. Jedna od njih je da pojedinac, bez obzira na to da li ga posmatramo kao apstraktnog građanina ili pripadnika neke druge društvene grupe, ne može doći do izražaja u procesima političkog odlučivanja. On ne samo da u institucijama nije predstavljen kao takav već su mehanizmi odlučivanja prilagođeni zaštiti interesa samo entiteta, odnosno konstitutivnih naroda.” (Marković, 2015: 87)

mislimo na tri nacije, koje u političkom sistemu Bosne i Hercegovine imaju karakter kolektivnih političkih subjekata ('konstitutivni narodi'). Pripadnici tih kolektivnih političkih subjekata jesu i individualni građani, ali oni su u političkim institucijama uglavnom predstavljeni kao pripadnici ovih političkih subjekata. Stoga, ne može se zamisliti da ove kolektivne političke subjekte predstavlja neko drugi do njihove političke elite. Demokratski režim nužno poprima elitistički karakter." (Marković, 2016: 87) Konsocijacijsko načelo zastupljenosti različitih segmenata društva u zakonodavnim tijelima implicira partijsko posredovanje u izražavanju njihove političke volje i proizvodi stanje u kome uski krug partijskih elita upravljanja postupcima donošenja političkih odluka.[132] Tako nastaju idealne pretpostavke za pojavu i razvoj autokratije u političkim partijama i partokratskog režima vladavine.

Kasapović smatra da je glavni "… uzrok nedjelotvornosti konsocijacijske demokracije u BiH nepostojanje minimalnog konsenzusa triju konstitutivnih nacionalnih skupina o državnoj zajednici. Konsenzus o državi formalno se ustanovljuje na referendumu ili plebiscitu na kojemu se većina glasača treba izjasniti u prilog novoj državi. U BiH je referendum održan 1992. i većina građana – 99,7% od 63,7% glasača – izjasnila se u prilog samostalnoj državi. Rezultati referendum potvrđuju da je bosanskohercegovačka država nastala na pristanku građanske većine. No, u etnički duboko podijeljenome društvu nije dostatan pristanak liberalne građanske većine da bi nastala i, pogotovo, opstala demokratska država." (Kasapović, 2006: 65) Zajedno sa uobičajenom neefikasnosti vlade u konsocijacijskoj demokratiji, nemogućnost postizanja konsenzusa o većini bitnih političkih pitanja zbog suprotstavljenih bosanskohercegovačkih etnopolitika najveći je uzrok disfunkcionalnosti dejtonskog sistema. Razmatrajući izostanak konsenzusa u postdejtonskoj politici Vukoičić tvrdi: "Sigurno je, međutim, samo jedno – konsenzusa u Bosni i Hercegovini nema ni po jednom ključnom državnom i političkom pitanju, a ako i postoji nešto oko čega se slažu sva tri konstitutivna naroda, to je jedino želja za samostalnošću u donošenju odluka po važnim nacionalnim pitanjima, i, što je najznačajnije, onemogućavanje drugih (lokalnih etničkih zajednica) da o tim pitanjima odlučuju. Činjenica da Bosna i Hercegovina u posleratnom periodu (još uvek) nije postala samoodrživa, niti se naslućuje kada bi to, eventualno, moglo da se desi, naravno ne znači da sve ovo vreme nije ostvaren nikakav napredak na polju izgradnje institucija, demokratizacije i bezbednosti. Osnovni problem, međutim, leži u činjenici da isključiva nacionalna politika dominira na prostoru BiH, što limitira kapacitet za donošenje političkih reformi, kao i za stvaranje sigurnog i stabilnog društva." (Vukoičić, 2014: 80) Dijametralna suprotstavljenost etnopolitičkih vizija budućeg državnog uređenja rezultira odsustvom

[132] „Demokratizacija otuđene političke vlasti može se odvijati samo kroz transformaciju predstavničke demokratije u neposrednu demokratiju i autokratskog u demokratsko odlučivanje, putem referenduma i drugih oblika ličnog izjašnjavanja građana. Za takvu demokratizaciju društva mogu se boriti one političke partije koje se demokratski organizuju i na demokratskim principima djeluju. Za demokratizaciju otuđene političke vlasti od presudne je važnosti decentralizacija vlasti i upravljanja, demonopolizacija politike i razvijanje slobodne inicijative građana. Razvoj demokratskog društva nije moguć bez demokratizacije cijelog društva. Demokratizacija društva i političkih institucija ne može se zamisliti bez suštinske promjene svojinskih odnosa. Savremena demokratizacija treba biti potpuna i da zahvati sve segmente društva. Ekonomsko i društveno propadanje može se zaustaviti jedino demokratizacijom cjelokupnog društva. Kroz demokratizaciju mogu se 'u hodu' sanirati razvojni propusti." (Kozić, 2019: 177)

dugoročnog političkog planiranja, koje je gotovo nemoguće bez postizanja bazičnog konsenzusa između predstavnika triju naroda.[133]

5.2.2. Partokratska detronizacija postdejtonske demokratije

Blagovčanin ističe karakteristike hibridnih režima koje postoje i u dejtonskom poretku: „Umjesto proklamovanih ishoda - liberalne demokratije i tržišne ekonomije, etnonacionalne kleptokratske elite uspjele su efektivno zarobiti sve tranzicijske procese, stvorivši tako hibridni režim, koji na imaginarnoj osi između liberalne demokratije i autokratije, uporno teži ovoj drugoj. Kao takav, on počiva na brutalnoj logici prema kojoj se ekstremno bogati uski krug političke elite izvlačeći javne resurse, dok se zaduženja, gubici i ukupne negativne posljedice takvog stanja koje nastaju kao rezultat dijele na obespravljene građane. Ovakav ishod zapravo ne odstupa od globalnog trenda proliferacije hibridnih režima širom svijeta. Kombinujući elemente demokratije i autokratije, oni su stvorili rezistenciju prema velikom broju potencijalnih prijetnji vlastitoj održivosti.“ (Blagovčanin, 2020: 7) Mimikrijska sposobnost tranzicijskih partoktratskih režima omogućava im izbjegavanje ili fingiranje demokratskih procedura i služi kao legitimacijska osnova supstitucije demokratskih autokratskim elementima upravljanja.[134]

Ekskluzivistička narav izbornog sistema Bosne i Hercegovine skoro tri decenije ukazuje na njegov nedemokratski potencijal: “Iako u protekle dvije decenije jeste dao određeni doprinos uspostavljanju vladavine zakona u političkoj areni, demokratizaciji i legitimnom političkom pluralizmu, izborni sistem Bosne i Hercegovine još uvijek nije u potpunosti baziran na univerzalnim aksiomima općeg, jednakog i tajnog prava glasa, te slobodnim i neposrednim izborima za sve državljane BiH s biračkim pravom.” (Arapović, 2021: 11) Izborni zakon Bosne i Hercegovine je zakon oko koga su decenijama suprotstavljene aspiracije triju postojećih etnopolitika, a ovaj akt je istodobno razlog političkog prijepora između građanske grupacije partija kao oponenta svim etnopartijskim koncepcijama budućeg izbornog zakona. U pogledu nastajanja partokratije, profesor Pejanović objašnjava suštinski uticaj izbornog sistema: „Centralna izborna komisija, prema sadašnjem izbornom zakonu Bosne i Hercegovine nema ovlaštenja da donese odluku o provođenju vanrednih izbora. Zapravo ne postoji zakonski rok do koga se implementiraju

[133] “Demokratski potencijal političkog režima bio bi veći ukoliko bi ustavima bili garantovani instituti neposredne demokratije. Time bi konsocijativna demokratija bila obogaćena elementima neposredne demokratije, bila bi umanjena njena rigidnost, a pojedinci bi mogli pokušati da putem instituta neposredne demokratije zaštite raznovrsne interese, koji ne bi nužno morali imati karakter vitalnih nacionalnih interesa.” (Marković, 2015: 94)

[134] “Dok na papiru, odnosno slovom zakona kojim su utemeljene, državne institucije imaju prerogative za djelovanje, u praksi one ni izbliza ne ostvaruju ulogu zbog koje su uspostavljene, ostavljajući samo privid inkluzivnih institucija. Ovakva institucionalna mimikrija generisana je interesima vladajuće elite. Mimikrijom se zapravo nastoji prikriti činjenica da je stvarna moć vaninstitucionalna i u funkciji partikularnog interesa, odnosno u rukama uskog kruga vladajuće elite, dok se istovremeno nastoji očuvati legitimitet vladavine, stvaranjem privida vladavine prava, te funkcionisanja vertikalne i horizontalne odgovornosti.“ (Blagovčanin, 2020: 8)

rezultati izbora. Ne postoji ni zakonska odredba u izbornom zakonu na temelju koje, nakon isteka roka od šest mjeseci za konstituisanje vlasti, centralna izborna komisija donosi odluku o provođenju vanrednih izbora. Izbjegavanje konstituisanja vlasti u predviđenom roku, nakon provedenih izbora, postaje ustaljena praksa. To govori o političkoj neodgovornosti stranaka i zanemarivanju interesa građana. Ovim se negira i princip smjenjivosti organa vlasti putem demokratskih izbora. Postojeća praznina u izbornom zakonu sprečava Centralnu izbornu komisiju da provodi vanredne izbore, u svim situacijama, kad birokratizovani i otuđeni vrhovi stranaka, ne uspijevaju provesti rezultate parlamentarnih izbora (podvukao M.P.). Eklantan primjer za neprovođenje rezultata parlamentarnih izbora je izbjegavanje konstituisanje vlasti u Federaciji Bosne i Hercegovine više od dvije godine poslije provedenih parlamentarnih izbora 2018. godine. Na ovaj način se negira parlamentarna demokratija i uvodi monopol stranačkih elita da upravljaju razvojem društva. Parlamentarna demokratija se zamjenjuje partitokratijom (podvukao M.P.). Ovo je postao jedan od najvećih problema u izbornom sistemu Bosne i Hercegovine. Drugi veliki problem izbornog sistema proističe iz atomiziranosti stranačkog sistema. Konsolidacija stranačkog sistema, u pravcu okrupnjavanja stranaka na političkoj areni, nije moguća bez uvođenja novog zakonskog cenzusa koji bi bio veći od sadašnjeg 3% udjela jedne stranke u izbornom tijelu." (Pejanović, 2021: 233-234) Izborni sistem Bosne i Hercegovine polazište je protudemokratskih tendencija i praksi situiranih u vladajućem poretku etnopartokratije i postojećim političkim odnosima u kojima je nemoguća demokratska konsolidacija.[135] Profesor Sadiković akcentira krizu reprezentacije građana u parlamentu: "Slabosti stranački kontroliranog parlamentarizma u Bosni i Hercegovini pokazuju da on još uvijek ne funkcionira kao suvereni i odlučujući faktor političkog odlučivanja. Partokratija i interesi birokratiziranih stranačkih elita devalviraju ključne institucije političkog sistema, u koje svakako spadaju parlament i parlamentarizam. Partije su postale vrhovne i ključne institucije političke vlasti, a u nedostatku parlamentarnog nadzora, izvršna vlast stvarni centar političke moći." (Sadiković, 2021: 249) U postdejtonskom periodu političke partije su preuzele ulogu centralnog predstavnika biračke volje, a izvršna vlast se konstituirala kao centar političke moći koja je u praksi podložna isključivo uticaju partijskog rukovodstva.[136] Zaključuje da "… deficit tradicije demokratskog parlamentarizma i nesposobnost stranačkih elita da postignu konsenzus o najvažnijim pitanjima razvoja države i društva umanjuju političku moć parlamenta

[135] „Usporena ili blokirana implementacija izbornih rezultata nakon Općih izbora 2018. produbila je ukupnu političku krizu u BiH, pa ni 20 mjeseci nakon izbora nisu u potpunosti provedeni izborni rezultati. Izborni sistem BiH tako postaje trajni katalizator političkih blokada, te kao takav usporava ili blokira proces konsolidacije parlamentarne demokratije. Posljednja tri izborna ciklusa nedvojbeno su potvrdila paradoks izbornog sistema pa i Izbornog zakona BiH." (Arapović, 2021: 11)

[136] "Dodatno tome, potrebno je ukazati da politički ambijent u kojem samozvani lideri etničkih zajednica imaju mogućnost da odlučuju o svemu, direktno ili preko njima lojalnih kadrova iz etničkih političkih stranaka, vidljivo sadrži elemente totalitarnih sistema, koji skoro da nemaju direktnu vezu sa demokracijom, posebno ako imamo u vidu da njima izbori služe da izaberu, postave ili imenuju samo one kadrove koji će ih bespogovorno slušati. Ovdje je važno istaći da se u totalitarnim sistemima ne vodi računa o zaštiti individualnih građanskih, ljudskih prava, pa se na sličan način politički akteri iz domena etničkih političkih stranaka u Bosni i Hercegovini odnose i prema građaninu ili pojedincu, nastojeći umanjiti njihova individualna ljudska prava i podrediti ih pravima kolektiviteta ili etničkih zajednica koje nazivaju konstituentnim narodima. To, također, nije izraz potpune demokracije." (Kovačević, 2021: 158)

kao centra političkog odlučivanja. U političkoj praksi to dovodi do neprimjerene dominacije izvršne vlasti i koncentracije stvarne moći u rukama birokratiziranih stranačkih elita. Reforme izbornog zakonodavstva mogu doprinijeti demokratizaciji institucije parlamenta i jačanju njegove uloge u političkom sistemu. Te reforme bi obuhvatile strukturalnu promjenu načina konstituiranja parlamenta: redefiniranjem granica izbornih jedinica; izmjenom načina izbora zastupnika primjenom sistema otvorenih listi; osiguranjem srazmjernog političkog predstavljanja marginaliziranih društvenih grupa i dijaspore. Time se mogu stvoriti osnove za jačanje interesno – građanskog političkog organizovanja i formiranja parlamentarnih koalicija na programskoj osnovi, a time i amortizirati etno-teritorijalni politički i društveni rascjepi." (Sadiković, 2021: 256) Partokratski režim vladavine iniciran je i promican uslijed nedostatka tradicije demokratskog parlamentarizma i višestoljetnog personaliziranja političke vlasti.[137] Destruktivne posljedice na demokratiju ostavlja i to što "… isprepletenost vodećih stranaka s državom otvara put zloporabama javnih sredstava te utječe na osamostaljenje vodstva i marginalizaciju članstva, rast autoritarnih i autokratskih tendencija unutar svih stranaka. Stranački monopol i nedemokratsko ustrojstvo omogućeni su zakonskim rješenjima u kojima se strankama jamči puna autonomija u uređenju unutarnjih odnosa i potpuna neovisnost u selekciji svojih kandidata u izborima na svim razinama. Sprega s državom i njezinim resursima djeluje i na ideološko-političko profiliranje stranaka. Stranke se nastoje prikazati dezideologiziranima i centrističkima, nastupaju specifičnom retorikom rješavanja problema i ostvarivanja projekata, što vodi sve većem ujednačavanju stranačkih ideologija, programa i politika te niskoj razini međustranačke kompeticije." (Ravlić, 2013: 181) Simbioza etnopartokratskih struktura i države primarna je odrednica bosanskohercegovačke tranzicijske partokratije koja podrazumijeva neustavno djelovanje vladajućih etnopolitičkih režima. Na snazi je kontinuirana deideologizacija političkih partija i rekonstrukcija njihovih programa na populističkim i makijavelističkim osnovama[138]: "Stoga se u suvremenim demokracijama međusobno kontroliraju i ograničavaju demokratska i liberalna načela konstitucije političkog poretka. Upravo ovu osjetljivu ravnotežu nastoje srušiti populisti. Naime, populistička ideologije zagovara modelu demokracije u kojem je narodna volja sve, a ustavna načela ništa. Populisti tvrde da nacija može vladati bez ikakvih institucionalnih i konstitucionalnih ograničenja.

---

[137] "Demokratski deficit Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine se ogleda i u načinu izbora Doma naroda. Onemogućavanje predstavljanja građana koji ne pripadaju konstitutivnim narodima u ovom domu je u suprotnosti sa Međunarodnim paktom o građanskim i političkim pravima." (Sadiković, 2021: 251)

[138] "Zgaženi su svi principi kad je riječ o političkim savezima. Svako može koalirati sa svakim i svako može biti protiv svakoga. Ekstremni pragmatizam, goli interes, ekstremna neodgovornost nadjačali su svaku ideologiju i sve principe. Proces demokratizacije političkih partija presudan je za sudbinu društva. Onako kako samo demokratska struktura ličnosti može omogućiti i poticati demokratske odnose u političkoj partiji, tako samo demokratski profilirana politička stranka može uspostaviti demokratiju na širem društvenom planu. Politička stranka se, zapravo, reproducira na nivou društva. Od karaktera stranke zavisi karakter društva. Ne samo stepen demokratičnosti, već u konačnici i stepen efikasnosti vlasti." (Prohić, 2012: 46)

„Poseban problem, koji takođe utiče na to da je politička ponuda na bh. tržištu tako siromašna i nekompetitivna, jeste opšti nedostatak infrastrukture za ideološki i uopšte bilo kakav politički rad. Ne radi se tu samo o nepostojanju slobodnih medija i razvijenih komunikacija već o čitavom spletu nepovoljnih okolnosti: nedostatku demokratskih tradicija, netoleranciji, nesposobnosti za dugotrajan, strpljiv i disciplinovan rad, sveprisutnosti sumnjičavosti i nepovjerenja, sebičnosti i nepotizma, osvetoljubivosti i sklonosti spletkarenju, nesposobnosti da se zanemare sitne i nevažne stvari i posveti se bitnim problemima..." (Zlokapa, 2008: 52)

Stoga u krajnjoj liniji dovode u pitanje ključni temelj demokratskog poretka: zaštitu ljudskih i građanskih prava. U Bosni i Hercegovini nije u usporedbi sa zapadnom, a dijelom i srednjom Evropom razvio klasičan sustav političkih ideologija. Nije bilo razvijenog građanstva koje bi bilo nositelj liberalizma, a ni radništva koji bi osiguralo razvoj snažne socijaldemokracije. Ideologija je naravno bilo, ali ne i njezinih socijalnih nositelja, pa nije moglo biti govora klasičnom sistemu jasnih ideologija koje su zagovarale snažne političke stranke i društvene skupine koje su one predstavljale. U ideološkom smislu dominirao je konzervativizam koji je nastojao sačuvati staleško društvo utemeljeno na nizu privilegija povlaštenih slojeva, a ideologija svih ideologija bio je nacionalizam u svojoj konzervativnoj varijanti. Nacionalizam se uvukao u gotovo sve ostale političke ideologije i uspostavio kao dominantna u bosansko-hercegovačkim zajednicama." (Cipek, 2008: 37) Dejtonsko uređenje spriječilo je razvoj sistema političkih ideologija kakav postoji u zapadnim demokratijama i omogućilo je etnonacionalizmu i populizmu da kontaminiraju partijsku ideologiju i programe, bez obzira na kojoj se strani političkog spektra te partije nominalno nalaze.[139]

U razmatranju problema na putu bosanskohercegovačke demokratizacije Prohić piše: "Temeljni problemi na tom planu su karakter najjačih političkih stranaka, njihovi maksimalistički, u suštini, kontradiktorni strateški ciljevi, te odnos snaga u političkom prostoru. Po svom karakteru sve etablirane stranke su nedemokratske i klijentelističke, bez obzira na ideološku matricu na kojoj definiraju svoje političke programe. Nijedna nije prošla, pa ni otvorila, proces unutrašnjeg profiliranja i demokratizacije. Sve one su vođene na autokratski način. Predsjednici stranaka su neprikosnoveni, imaju dominantan utjecaj, najčešće apsolutnu moć u stranci. Oni ne rukovode, oni upravljaju, odnosno vladaju strankama. Svi dosadašnji pokušaji demokratizacije političkih partija u BiH ostali su bezuspješni. Pobjeđivali su moćni predsjednici, a 'pobunjeni' su bili eliminirani ili su kao disidenti formirali alternativne političke partije, u pravilu na istoj ideološkoj matrici, nastojeći se tako predstaviti kao vjerodostojni i pravovjerni zastupnici određene političke ideje." (Prohić, 2012: 45-46) Nerazvijena unutarpartijska demokratija značajna je prepreka cjelokupnom procesu demokratizacije budući da se većinom partija, bez obzira na njihovu ideološku poziciju, upravlja na autokratski i nedemokratski način. Iako nastoje stvoriti privid demokratskog funkcioniranja, političke partije u Bosni i Hercegovini imaju značajna antidemokratska obiježja: "Političke organizacije BiH se lažno predstavljaju kao političke partije, riječ je o kartelski uređenim, interesnim grupama, koje materijalizuju svoj dio vlasti vladajući dijelom javnih resursa, zapošljavanjem 'partijskih vojnika' itd. U zemlji koja nema ideološki i politički jasno profiliranu

[139] "Daytonskim ustrojstvom nije ukinuta politička pretpostavka nacionalne homogenizacije tako da politička pluralizacija ne rezultira međunacionalnom kooperacijom. Dolazi samo do nacionalne političke pluralizacije tako da su lijeve političke partije u osnovnim političkim stavovima bliže desnim nacionalnim političkim partijama nego što su međusobno. Npr. ni socijalisti ni liberali Republike Srpske ne zalažu se za jednakopravnost svih naroda Bosne i Hercegovine na cijelom prostoru BiH." (Halilović, 1999: 68)
Šalaj smatra da "… populizam u odnosu prema demokraciji može imati dva lica. Jedno je ono negativno, prijeteće, koje uočava većina političkih teoretičara, političara tzv. središnje struje (mainstream) i medija. Tako viđen populizam postaje prijetnja stabilnosti suvremenih liberalno-demokratskih poredaka. Populizam je svojevrsna patologija koja, ako ga se na vrijeme ne odstrani, u konačnici može dovesti do kraha demokracije i regresije u neki nedemokratski oblik vladavine." (Šalaj, 2013: 130)

ni desnicu ni ljevicu, a to se 'sivilo' pokušava predstaviti kao centar, svi politički savezi ili konfrontacije dešavaju se oko raspodjele vlasti nad javnim resursima. Odbrana nacionalnog interesa samo je prozirni plašt kojim se prikriva stvarni politički program: 'jami što više možeš'. To otvara prostor političkim manipulacijama identitetima ljudi te suprotstavljanju građanskog identiteta nacionalnom. Manipulacija suprotstavljanjem građanskog i nacionalnog identiteta ima, kao što vidimo, svoje političke, socijalne nosioce, postojeće političke 'kartele' i sa njima umreženu tajkunsku oligarhiju." (Papić, 2015: 212) Politički kolektivizam oličen u etnokratiji primarno je izgovor za političku etnohomogenizaciju i ekskluzivno upravljanje državnim resursima od strane etnopartokratskih grupacija i njima bliskih oligarhija.[140] U nepostojanju socijalne sigurnosti profesor Papić vidi bitan demokratizacijski deficit: "Građansko društvo i njegova svijest moraju imati svoju ekonomsku i socijalnu osnovu, mora postojati ono što se zove 'srednjim slojem'. U Bosni i Hercegovini srednji sloj ne postoji, društvo je socijalno podijeljeno na uski krug tajkunsko-političke oligarhije i veliku većinu osiromašenog stanovništva, bez posla i na minimumu egzistencije. Nejednakosti, materijalne i socijalne, u BiH su ogromne, a faktor koji ih povećava su prisutna diskriminacija (teritorijalna, statusna, marginalizovane grupe itd.). Odsustvo srednjeg sloja jedan je od razloga i manjka demokratije u nas. To nisu ekonomsko-socijalni uslovi koji omogućuju razvoj građanskog društva." (Papić, 2015: 211) Egzistencijalna nesigurnost i nestanak takozvane srednje klase formirane u socijalističkoj Jugoslaviji, bitna je prepreka jačanju građanskog društva, a samim time i uspješnoj demokratskoj konsolidaciji.[141]

Prema profesoru Filandri, etnopartokratsko prisvajanje procesa demokratizacije je osuđeno na propast: "Naše iskustvo demokratizacije društva odozgo, administrativnim mjerama međunarodne zajednice, a potpomognuto novouspostavljenom domaćom agenturom profesionalnih demokrata koji karijeru, novac i odanost demokraciji priskrbljuju potezanjem pištolja na spomen kategorija naroda i nacije u javnom diskursu, pokazao se karikaturalnim. Demokracija je postala vlasništvo OHR-a i domaće NGO birokratije, sve ostalo su nacionalisti, kriminalci, ratni profiteri, antieuropejci i sl." (Filandra, 2004: 59) Ideologija etnonacionalizma u kombinaciji sa oligarhijom nastalom ratnim profiterstvom i pljačkaškom privatizacijom poslužila je za preuzimanje tokova demokratizacije od strane partokratskih struktura. Zboga toga "… je proces demokratizacije društva apsolutno izostao, demokratska prava su ostala fraza, obični ljudi nisu pretvoreni u

[140] "No, u tranzicijskim demokratijama ponekad se događaju i druge paradoksalne političke prakse koje su utemeljene na dogmatici autoritarnog korporativizma kada, uzmimo, tranzicijske vlade – pod pritiskom međunarodnih finansijskih institucija – iz pregovora oko karaktera javnih politika isključe zvanične socijalne i ekonomske partnere, pri čemu otvoreno demoniziraju i marginaliziraju njihovu reprezentativnost i relevantnost, što, u osnovi, korespondira s grubom uzurpacijom esencijalnih demokratskih vrijednosti. Prema tome, u tranzicijskim demokratijama koje se neoliberaliziraju pod prisilom, povremeno se događaju političke prakse – kao posljedica radikalnih političkih i ekonomskih reformi – koje suspendiraju demokratiju i etabliraju kamuflirane i konspirativne autoritarne prakse u politici. To je, zapravo, teret i cijena njihove liberalizacije i neoliberalne konsolidacije." (Fejzić, 2015: 23)

[141] "Za rješavanje problema s kojima se susreće ekonomija u BiH potrebite su temeljite reforme, koje iziskuju široku participaciju građana. Reforme će imati gubitnike (privatizeri društvene svojine, uposlenici javnog sektora, primatelji javnih potpora) i dobitnike (izvozne, nezaposlene itd.). Reforme se ne provode jer vladajuće elite (stranke) ne mijenjaju postojeće institucionalne aranžmane konsenzualno, tj. ne grade jedinstvo bez nametanja. Stoga se oslanjaju na 'institucionalnu sumnju', tj. pravo veta kad su u manjini, i tako blokiraju organizirano (institucionalno) uvođenje institucionalnih aranžmana." (Domljan, 2015: 124)

građane, oni nisu osjetili sebe kao nosioca suvereniteta, slobode, inicijative, pravde. Oni se neprestano plaše onim Drugim, na način – ako ne glasate za nas i Oni pobijede tada više neće biti ni nas ni vas. Strah se proizvodi i instrumentalizira. Sa aspekta unutarnacionalne demokratizacije iskustvo govori da se uspostavlja monopol nad politikom, sfera političkog postaje ekskluzivno vlasništvo stranaka krajnje desnice i krajnje ljevice, što održava raspolućenost i neravnotežu društva, nedostatak političkog centra, političkog pluralizma, i srednje klase. Naravno, sintagma nacionalnih interesa postaje osnovno sredstvo i medij manipulacije, vrši se znatan nacionalni redukcionizam na način da novouspostvaljena nacionalna elita, nastala u ratu i na rezultatima rata, dakle ne svojom pameću, radom i fer konkurentskom borbom, nacionalne interese svodi na svoje, grupne, i uspostavlja klasičnu šemu manipulacije." (Filandra, 2004: 60) Vladajući režim etnokratije praćen ideologijom etnonacionalizma i partokratske političke prakse koje primjenjuju etnonacionalne partije su ključna determinanta detronizacije demokratizacijskih nastojanja u Bosni i Hercegovini.

U postdejtonskom kontekstu je evidentno "… da su procesi javnih nabavki i zapošljavanja najrizičniji procesi kada je u pitanju korupcija i prijevara pa im stoga institucije moraju posvetiti dužnu pažnju. Proces javnih nabavki, zbog činjenice da spaja privatni i javni interes, je proces koji po svojoj prirodi ima visok rizik od koruptivnih radnji. Proces zapošljavanja u javnom sektoru je, posebno u uslovima visoke stope neuposlenosti u društvu, izložen visokom stepenu rizika od koruptivnih aktivnosti. U tom smislu, sa jedne strane, problem predstavlja netransparentno zapošljavanje (zapošljavanje na osnovu raznih vrsta ugovora, zapošljavanja na određeno vrijeme, privremeni i povremeni poslovi i sl.). Sa druge strane, i prilikom provođenja postupaka predviđenih zakonima i podzakonskim aktima koji regulišu zapošljavanje, nerijetko se javljaju komentari i diskusije u medijima i javnosti, na način da se iskazuje sumnja u primjerenost postupanja javnih institucija, zbog konačnog ishoda takvih postupaka, mada je sve provedeno u formalnom smislu u skladu sa zakonom." (Ured za reviziju BiH. (2017). Godišnji izvještaj revizije za 2016) Ilegalno sticanje bogatstva putem izbjegavanja zakonskih procedura prilikom raspodjele državnog novca i danas predstavlja osnovni izvor multipliciranja kapitala partokratskih grupacija u Bosni i Hercegovini. Nepravilnosti u provođenju javnih tendera i procesa javnih nabavki omogućuju etnopartijskim elitama da usmjeravaju unosne poslove svojim privatnim tajkunima, a odatle nastaju i mnogobrojne negativne reperkusije po civilno društvo i demokratiju.[142]

Razmatrajući prirodu postdejtonskog ekonomskog sistema profesor Mujkić naglašava: "Etnopolitičke vođe zagovaraju razvoj ekonomije slobodnog tržišta. Međutim, posljedice njihovih

[142] "Neblagovremena nabavka na primjeru institucija iz uzorka ovog izvještaja može dovesti u pitanje zaštitu zdravlja stanovništva BiH uslijed kašnjenja osiguranja sigurnih, kvalitetnih i jeftinih lijekova, sigurnost građana zbog propusta prilikom graničnih kontrola, zatim vojnu spremnost, pomoć civilima u situacijama poplava, požara i sl. Osim toga, neblagovremeno provođenje javnih nabavki u određenim slučajevima otvara prostor za korupciju. Kašnjenja postupaka javne nabavke se odražavaju na mogućnost institucija da ostvaruju ciljeve zbog kojih su osnovane, dovode do neopravdanog produženja ugovora sa postojećim dobavljačima, te u nekim slučajevima do gubitka odobrenih sredstava za nabavku potrebne robe, usluge ili radova što ujedno znači i neefikasno upravljanje budžetskim sredstvima, jer su ona mogla biti iskorištena za zadovoljenje drugih potreba institucija i građana BiH." (Ured za reviziju BiH. (2017). Godišnji izvještaj revizije za 2016: 201)

‘ekonomskih napora’ otkrivaju da ono što oni ustvari preferiraju jest ekonomska autarkija. Oni žele osigurati da svaki reativno mali, etnički dio tržišta, kontroliraju ‘njihovi’ mahom korumpirani poduzetnici, noveaux riches. Tu grupu sačinjavaju korumpirani političari, ratni profiteri, šverceri i drugi kriminalci – većina njih članovi ili bliski unutarnjim krugovima vladajućih etničkih partija. Ekonomski sistem etnopolitičkog aranžmana tako je paraekonomski. On se fokusira na reaproprijaciju društvenog vlasništva, čime cijelom etničkom problemu daje klasni karakter. Bilo bi fer takav bosanski kapitalizam opisati kao kapitalizam Divljeg zapada ili, preciznije, kapitalizam ‘divljeg evropskog istoka’. Veze između noveauxrichesa i vladajućih partija omogućuju im pristup državnom kapitalu i njegovo korištenje pod izuzetno povoljnim uvjetima.” (Mujkić, 2006: 77-78) Etnonacionalistička isključivost determinirala je i razvoj postdejtonskog ekonomskog sistema. Tranzicijski tip kapitalizma u Bosni i Hercgovini obilježavaju sve odlike privredno-ekonomskog sistema koji se najčešće naziva “divljim kapitalizmom”.[143] Karakterizira ga aspolutno siromaštvo velikog dijela građana i netransparentno bogaćenje malog kruga poduzetnika bliskih političkim moćnicima. Generalno stanje u bosanskohercegovačkoj državi i društvu nastalo antidemokratskim političkim djelovanjem etnopartokratskih elita jedan je od ključnih uzroka negativnog prirodnog priraštaja i postsocijalističkog demografskog sloma u Bosni i Hercegovini.

[143] “Umjesto demokratizacije društava zatonuli smo u totalitarizam čiju je okosnicu činio nacionalizam, umjesto u ekonomsku tranziciju i tržišnu ekonomiju zatonuli smo u mafijaško-kriminalno i korupcionaško stanje, umjesto prava čovjeka uspostavljen je kolektivitet nacionalnih i narodnih prava u kome jedinka i njegov interes ne postoji, umjesto pravne države uspostavljena je anarhija i represija sa enormnom količinom prakticiranja vojne i policijske prisile, umjesto procesa integracije nastupilo je stanje parcijalizacije i dezintegracije, umjesto progresa dobili smo regresiju i retrogradnost, umjesto socijalnog napretka nastalo je stanje sivila i masovne bijede. Dakle, dospjeli smo u stanje, kako bi to E. From, rekao negativne slobode koje bi se svaki čovjek odrekao, ali ne i uspostavljeni sistemi vlasti i političke elite koje su se konstituirale u proteklih desetak godina i koji se danas na razne načine urušavaju ili učvršćuju zavisno od stupnja uspona unutrašnjih demokratskih snaga i podsticanja promjena od međunarodnih činilaca.” (Fočo, 2004: 86)

6. Slobodni intervju – empirijska analiza hipotetičkog okvira naučnog istraživanja

Izuzev provjere hipoteza pomoću naučne faktografije prikupljene metodama i tehnikama korištenim u prethodna četiri dijela rada, u svrhu testiranja hipotetičkog okvira istraživanja provedena su i dva intervjua čiji su rezultati eksplicirani u šestom dijelu završnog rada. Specifičnost predmeta istraživanja zahtjevala je razgovor sa referentnim ispitanicima i autorima većeg broja naučnih publikacija u kojima je analizirana kolektivistička i partokratska politika. Bitno je ukazati na metodološku manjkavost u načinu provođenja ispitivanja uzrokovanu nemogučnošću uspostavljanja neposrednog kontakta i usmene komunikacije sa jednim od učesnika, zbog čega se izvršene metode prikupljanja podataka mogu okarakterizirati i kao anketa (u užem smislu) ili individualno anketiranje. Prvi intervju realiziran je sa redovnim profesorom na Pravnom fakultetu Univerziteta u Zenici i doktorom političkih nauka Tarikom Haverićem, a realizacija se odvijala elektronski putem e-maila u pisanoj formi. Drugi intervju proveden je sa direktorom nevladine organizacije Inicijativa za bolju i humaniju inkluziju i doktorom ekonomskih nauka Žarkom Papićem, a proces ispitivanja izvršen je usmeno, pri čemu su odgovori zabilježeni u audio formi.

6.1. Intervju – prof. dr. Tarik Haverić

1.) Dijelite li mišljenje da su etnokratija i partokratija ključni distraktori u realizaciji procesa demokratizacije Bosne i Hercegovine?

Haverić: U osnovi, u našem kontekstu etnokratija *pokriva i obuhvata* partitokratiju, iako ova druga na drugim mjestima može postojati i bez ove prve. Izraz *etnokratija* skovao sam 1989. ili 1990, a kasnije sam ga objasnio kao „politički sistem u kojem je aktivno i pasivno biračko pravo građana uslovljeno i ograničeno nekim njihovim posebnostima: etnička pripadnost osoba postaje izvor njihovih političkih prava“. U osnovi tog zastranjenja je dvoznačnost naše riječi *narod*, koja prevodi kako grčko *demos* tako i grčko *ethnos*. U univerzalnom zahtjevu za demokratizacijom, nakon urušavanja realnog socijalizma, demokratija se prevodila kao vlast naroda, pri čemu je taj „narod“ shvaćen ispravno kao cjelina punoljetnih državljana tj. *demos* u modernom značenju. Neki politički akteri u jugoslavenskom historijskom prostoru proizvoljno su proglasili da je narod zapravo *ethnos*, i da u Bosni postoje tri naroda od kojih svaki potražuje „narodnu suverenost“ – a zapadni mentori koji su pokrenuli proces demokratizacije nisu ih na vrijeme zaustavili i poništili to izvrtanje smisla. Neki od tih aktera završili su kao ratni zločinci, drugi su umrli prije podizanja optužnice, a treći su bili samo štetočine. No pored tih bitnih razlika postoji i jedna velika sličnost: politički program Alije Izetbegovića o „novom dogovoru naroda BiH o tome kakvu BiH hoćemo“ (dogovoru što ga „mogu voditi samo istinski predstavnici naroda koje mogu odrediti samo narodi na slobodnim izborima“) i izjave Radovana Karadžića „Ne može se preglasati narod“ (kojim je

odbacio rezultate referenduma građana o samostalnosti i nezavisnosti BiH) temelje se na istom izopačenom shvatanju naroda koji je subjekt narodne suverenosti: narod nisu svi građani Bosne i Hercegovine, već su to Srbi, Hrvati ili Muslimani (kasnije Bošnjaci).

To shvatanje nije se, nažalost, izgubilo ni do danas. Mnogi dobronamjerni publicisti ustaju npr. u odbranu izbora Željka Komšića osporavajući protivničke teze o „legitimnim predstavnicima" Hrvata. No ne radi se o tome je li Komšić legitiman ili nelegitiman predstavnik Hrvata, već o tome da se Hrvati *uopšte ne mogu politički predstavljati*! *Pripadnik* hrvatskog naroda i *predstavnik* hrvatskog naroda su dvije različite kategorije. Demokratija ne zna za predstavljanje etničkih (rasnih, religijskih...) kolektiviteta. U Kongresu SAD postoje crnci, bijelci, hispanoamerikanci, katolici, protestanti, jevreji i muslimani – ali niko od njih *ne predstavlja* crnce, bijelce itd. Možete li zamisliti osporavanje izbora nekog crnog senatora s obrazloženjem da on nije legitimni predstavnik Afroamerikanaca?!

Otud kod nas – da se vratim na vaše pitanje – etnokratija obuhvata partitokratiju: partije koje predstavljaju narode (u etničkom smislu) su najvažniji politički subjekti (etnokratija), i odlučuju o svim aspektima ne samo države već i društvenog života (partitokratija).

2.) Da li je politički kolektivizam generator izostanka akcepcije ideja liberalnog individualizma na kome počivaju razvijene liberalne demokratije na Zapadu?

Haverić: Ideje liberalnog individualizma ubijene su u zametku odlukom da se jedan kolektivizam (radnička klasa koju predstavlja njena partija) zamijeni drugim (etnički narod koji predstavlja njegova partija). Pitanje je samo usljed koje indoktrinacije je ta smjena dobila uvjerljivu socijalnu podršku.

3.) Smatrate li da su nedemokratske političke prakse monopartijskog socijalizma polazište postsocijalističke partokratije ?

Haverić: Kada je riječ o nedemokratskoj političkoj praksi prethodnog režima, odgovor može biti samo empirijski (ogromno istraživanje koje vam ne bih savjetovao, jer nadilazi potrebe jednog diplomskog rada): trebalo bi komparativno ispitati sve druge monopartijske sisteme i način na koji su oni izveli tranziciju. Ako je polazište bilo isto u svim slučajevima (realni socijalizam i jednopartijski sistem) a rezultati različiti, treba tražiti specifičnosti našeg slučaja koje objašnjavaju zašto su Poljska i Češka uspješne, a BiH u stalnoj blokadi...

4.) Da li su Aneks IV i u njemu utvrđeni konsocijacijski elementi i odredbe o etničkom paritetu, osnovni mehanizmi pomoću kojih partokrate dislociraju procese političkog odlučivanja izvan državnih institucija vlasti?

Haverić: Konačno, kada su se zapadne demokratije umiješale u sukob na Balkanu, njihov cilj bio je da zaustave rat a ne da uspostave idealan liberalno-demokratski sistem. I nametnule su rješenje za koje su vjerovale da će izazvati najmanje nezadovoljstva najmoćnijih aktera na terenu. Američki ustavotvorci Aneksa IV. nisu izmislili etnokratiju, oni su je *zatekli* i samo su joj dali formu. Je li to bilo loše rješenje? Jest, ali na to je trebalo misliti ranije, kad Amerikanaca nije ni bilo na horizontu.

6.2. Intervju – prof. dr. Žarko Papić

1.) Da li je politički kolektivizam ključni razlog neuspjeha realizacije procesa tranzicije BiH i nemogućnosti akcepcije ideja na kojim počivaju razvijene liberalne demokratije?

Papić: Nacionalne partije odnosno njihova struktura jeste jedan od razloga neuspjeha tranzicije Bosne i Hercegovine, ali veoma je važno razumeti razloge za takvu situaciju, dakle, analizirati takvu situaciju (za šta bi nam trebalo puno više vremena). Naime, struktura nacionalnih partija definisana je njihovim materijalnim interesima i u tom kontekstu može se govoriti o tri oblika prvobitne akumulacije kapitala u Bosni i Hercegovini. Prva je u ratu, pljačka, šverc... Druga je takozvana pljačkaška privatizacija. Treća je, naravno, politički monopol u javnim tenderima i na taj način korišćenje javnih fondova za de facto finansiranje političkih partija, što je dovelo do sprege političkih, vojnih i policijskih funkcionera, odnosno tajkunskih početaka. Tako se formirala oligarhija. Politički se kroz nacionalne partije i nacionalne tenzije brane interesi oligarhije. Pojednostavljeno govoreći, to je pokušaj da odgovorim na prvo pitanje.

2.) Smatrate li da nedovršena konsolidacija partijskog sistema pogoduje partokratiji i partijskoj transformaciji u kartelski tip političkih partija?

Papić: Mi de facto i nemamo u ozbiljnom smislu reči partijske sisteme. Ovo što su nacionalne političke partije de facto se, pojednostavljujem, lažno predstavlja kao politička organizacija. Reč je o političkom artikulisanju oligarhijskih interesa koji su, naravno, onda vezani za naciju. U tom kontekstu, pravo je pitanje kako izaći iz zatvorenog začaranog kruga tri, uglavnom tri vladajuće, nacionalne političke partije. Odgovor na prvo pitanje delom je i odgovor na to kako se došlo do kartelske organizacije političkih partija. One, dakle, u pravom smislu reči nisu političke partije. Govorim o modernom, zapadnom smislu reči. Ilustracija svega toga, dakle, te oligarhijsko-tajkunske strukture je neverovatni javni primitivizam. Od toga da Dodik pjeva pod šatorima, Čović izmišlja porodični grb, a da je svadba kćerke Izetbegovića glavni politički događaj u regionu prije, recimo mjesec dana. Dakle, tu vrstu primitivizma ni jedan drugi politički sistem ne poznaje.

3.) Da li je i u kojoj mjeri politička praksa i naslijeđe monopartijskog socijalizma generirala razvoj postdejtonske partokratije?

Papić: U jednoj meri da. Ne u cjelini, ali u jednoj mjeri. Mi sad de dacto imamo tri jednopartijska sistema. Ranije smo imali jedan jednopartijski sistem, jednu partiju u Bosni i Hercegovini i stvar je bila relativno jednostavna. Onda se na bazi interesne strukture o kojoj sam govorio ranije formiraju tri jednopartijska sistema i unutrašnji odnosi u tim partijama veoma sliče na jednoapartijski sistem koji smo imali ranije, ako nisu čak i gori u smislu odsustva bilo kakve unutrašnje partijske demokratije i otvorenosti tih partija prema građanima. Prethodna partija na vlasti, pošto je bila jedina, jako je trebala da vodi računa šta mjesne zajednice, naprimer u ovome gradu ili onoj opštini, misle. Ovima je očigledno nivo otuđenosti puno veći nego što je bio ranije. Dakle, djelomično odgovor je pozitivan.

4.) Da li su konsocijacijski elementi i odredbe o etničkom paritetu sadržani u dejtonskom ustavu mehanizmi pomoću kojih partokrate dislociraju političko odlučivanje izvan državnih institucija?

Papić: Ogroman je broj nesporazuma i neznanja oko takozvanog etničkog pariteta u dejtonskom ustavu. Reč je o konstitutivnosti naroda i građana Bosne i Hercegovine. Važno je napomenuti da je ustavna odredba o konstitutivnosti alat za realizaciju nacionalne ravnopravnosti. Naravno da sami mehanizmi u ustavu Bosne i Hercegovine, govorim o jednakim odgovornostima Vijeća naroda i Zastupničkog vijeća što nije ni logično ni potrebno, u velikoj meri komplikuju i omogućuju blokade sistema. Ali zato nije kriva konstitutivnost nego način njene takozvane realizacije. Da pojednostavim, ogroman je javni pritisak da se sa prljavom vodom izbaci dijete. Ja ne znam da je iko svestan toga šta bi to značilo. Pogledajte istoriju Bosne i Hercegovine i čitave regije. Šta bi značilo kad bi se nacionalna ravnopravnost u političkom sitemu, dakle paritet (nema većine i manjine) izgubila? Kako doći do građanskog karaktera društva u Bosni i Hercegovini? Ni na koji način ukidanjem pariteta ili nacionalne ravnopravnosti. Jedini način je da se obezbedi potpuna nacionalna ravnopravnost. Kritike konstitutivnosti potpuno zanemaruju da je glavni problem konstitutivnosti to što ona nije realizovana na teritoriji čitave Bosne i Hercegovine. U nekoliko kantona u Federaciji gdje je HDZ na vlasti, naprimer. Dakle, na toj osnovi se izbegava mogućnost nacionalnih tenzija, što je alat za opstanak nacionalnih partija, a onda se unutar svake nacije mogu jačati i formirati građanske snage koje zatim mogu zajednički djelovati na nivou Bosne i Hercegovine. Bojim se da je borba Komšića za njegov četvrti mandat zamračila stvarne probleme vezano za politički sistem u Bosni i Hercegovini.

5.) Dijelite li mišljenje da su etnokratija i partokratija ključni distraktori procesa demokratizacije BiH?

Papić: Ja mislim da jesu ali veoma je važno razumeti uzroke, način njihovog nastajanja, jer puka kritika blokada itd. ne može apsolutno doći ni do čega. Ključno je da se razume da ni unitarizam

ni separatizam u Bosni i Hercegovini ne mogu proći. Dakle, bez unutrašnjeg dogovora, razumevanja da postoje različiti interesi i da se mora težiti kompromisu, ne mogu se nadvladati te, ajmo reći unitarističko-separatističke tendencije. Inače, ako do toga ne dođe, neka nova, ozbiljna geostrateška promjena, promjena u odnosu među svetskim silama, može stvarno dovesti Bosnu i Hercegovinu u pitanje.

7. Završna razmatranja

Osnovni cilj naučnog istraživanja bio je analiza i teorijsko određenje i različitih manifestacija kolektivističke politike i partokratije, zatim identifikacija i elaboracija historijskih obrazaca političkog kolektivizma i političkih temelja partokratije u Bosni i Hercegovini, kao i eksplanacija njihovih protudemokratskih obilježja koja imaju negativne refleksije na postdejtonsku državnu vlast i intenzitet tekuće demokratizacije. Načelno, kolektivistička politika je politika afirmacije prevlasti kolektivnih nad individualnim pravima i u središtu idejno-vrijednosnog imaginarija može imati razne vrste kolektivnih identiteta sa njihovim politički profiliranim interesima, politički i(ili) ekonomski kolektivizam, kolektivnu svijest i duh zajedništva, pri čemu se kolektivni interesi poimaju kao neupitni interesi svih članova zajednice bez izuzetka, a u javnosti su etablirani od strane političkog subjekta koji ih promovira i time prvenstveno nastoji da unificira političke stavove svakog pripadnika kolektiviteta. Partokratija je režim vladavine u kome političke partije uzurpiraju državne institucije, odnosno preuzimaju pravo na upravljanje javnim resursima zanemarujući institucionalne procedure i na taj način koncentriraju političku moć u partijske organe podređene volji užeg rukovodstva i prateće oligarhije, a to prisvajanje „javnog“ može imati manji ili veći doseg pa se u državama sa uspješno realiziranom demokratizacijom partokratija javlja u benignijim i manje vidljivim oblicima, ali u nekonsolidiranim demokratijama ona porobljava i sektore poput obrazovanja, nauke, kulture, zdravstva, sporta, privatnog poduzetništva i religijskih organizacija. Politički kolektivizam od davnina je okosnica političkog organiziranja u Bosni i Hercegovini, koje je najprije bilo određeno staleškim i konfesionalnim, a kasnije i etnonacionalnim identitetom, kao i klasnim identitetom nakon osnivanja Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine. Današnja kolektivistička politika primarno se manifestira kao etnopolitika koja uspostavlja politički režim etnokratije i koristi ideologiju etnonacionalizma u svrhu njegovog očuvanja, a s obzirom na dominantno religijski karakter zapadnobalkanskih etnonacija, umnogome je reduciran ostvareni doseg sekularizacije i potencijal za dalju akcepciju ideja sekularizma. Bitna determinanta postdejtonske vladavine etnopolitike su ustavne odredbe o konstitutivnim narodima, ali i predratna koncepcijska preklapanja programskih platformi tri glavne etnopartije u pogledu percepcije i tumačenja „narodne suverenosti“. U skladu sa etnonacionalnom paradigmom političkog ekskluzivizma i pomoću konsocijacijskih instrumenata u državno-pravnom ustrojstvu, vladajuće partije monopoliziraju izbornu volju cjelokupnih naroda ili entiteta, predstavljajući se isključivim (jedinim legitimnim) zastupnikom njihovih interesa u postupku donošenja političkih odluka. Političko odlučivanje u ime etničke skupine ili entiteta multiplicira moć političkih partija, koje marginalizacijom institucija sistema i etabliranjem vaninstitucionalnih praksi donošenja političkih odluka, postepeno ali sigurno preuzimaju atribucije države. Bosanskohercegovačka politička kultura bila je pogodna za nastanak partokratije čije se polazište može odrediti u prethodnom sistemu monopartijskog socijalizma, ali i u formiranju i djelatnosti paradržavnih organa vlasti od 1991. do 1995. godine. U periodu postsocijalističke tranzicije maligni tip sistemske partokratije transformira se u još destruktivniju, „tranzicijsku partokratiju“. Dakle, etnopolitika zloupotrebom dejtonskog ustava i etnonacionalizma producira

partokratiju, a u bosanskohercegovačkom kontekstu (ali i većini etnokratija) se etnokratski i partokratski režim vladavine međusobno dopunjunju djelujući sinhronizirano, pa je stoga moguće govoriti o etnopartokratiji. Demokratski deficiti kolektivističke politike i partokratije su ključni distraktori procesa demokratizacije, a etnonacionalistička isključivost je osnovna prepreka afirmaciji civilnog društva i političke nacije kao preduvjeta demokratske konsolidacije. Nedemokratske karakteristike političkog sistema Bosne i Hercegovine i neuspješna demokratska tranzicija ukazuju na nizak stepen demokratičnosti, posebice ukoliko ga kompariramo sa onim koji figurira u konsolidiranim liberalnim demokratijama i zapadnim poliarhijama. Otvoreno državno pitanje etnonacionalne političke elite vješto koriste za kontinuirano kreiranje neke vrste vanrednog stanja u državi, a takva javna atmosfera neprestano uvećava društvenu letargiju koja se uz socio-ekonomsku nesigurnost apostrofira kao primarni uzrok rasta emigracija i pada nataliteta, odnosno postsocijalističkog demografskog sloma u Bosni i Hercegovini. Generalna hipoteza verificirana je kroz teorijsku argumentaciju prezentiranu u prethodnim dijelovima završnog rada i njenim odobravanjem od strane referentnih ispitanika intervjuiranih za potrebe ovoga istraživanja. Kolektivni etnonacionalni identitet i odsustvo tradicije političkog pluralizma u Bosni i Hercegovini su značajni fundamenti produkcije kolektivističke i partokratske politike, izražene u blisko povezanim vladajućim režimima etnokratije i partokratije. Protudemokratske karakteristike etnopartokratije su temeljni distraktori u realizaciji procesa demokratizacije. Prva pomoćna hipoteza potvrđena je temeljem u radu elaboriranih naučnih podataka zastupljenih u korištenoj literaturi. Klasni identitet i na njemu zasnovana kolektivistička politika, a posebno etnički identitet i etnopolitika, polazište su današnjeg političkog kolektivizma oličenog u etnokratiji. Popratna hipoteza broj 2. dokazana je predstavljenom faktografijom i odgovorima sadržanim u oba intervjua. Politički kolektivizam reducirao je potencijal za akcepciju ideja liberalnog individualizma na kome počivaju zapadne poliarhije. Treća pomoćna hipoteza pokazala se tačnom pomoću analize i sumiranja posljedica destruktivnog uticaja odsustva unutarpartijske demokratije i konsolidiranog partijskog sistema. Izostanak konsolidacije partijskog sistema pogoduje antidemokratskim atribucijama partokratije koje destruiraju demokratizaciju, a prema mišljenju profesora Papića, u Bosni i Hercegovini ne postoje političke partije i partijski sistemi u modernom, zapadnom značenju tih pojmova. Kolateralna hipoteza broj 4. umnogome je činjenično potkrijepljena u dijelu rada o političkim temeljima postdejtonske partokratije, a djelomično je potvrđena i odgovorima profesora. Sociokratske političke prakse i tradicija monopartijskog socijalizma su generator razvoja postdejtonske partokratije. Posljednja pomoćna hipoteza potvrđena je deskripcijom konsocijacijskih elemenata dejtonskog ustava izloženih etnopartijskoj zloupotrebi, odnosno ustavnih odredbi pogodujućih nedemokratskim atribucijama političkog režima partokratije, koje se prvenstveno ogledaju u dislociranju postupka donošenja političkih odluka izvan institucija državnog sistema. Ova hipoteza verificirana je i odgovorima u oba intervjua. Konsocijacijski aranžmani vladavine u tranzicijskoj Bosni i Hercegovini su mehanizam pomoću koga etnopartokratske strukture inauguriraju i koriste vaninstitucionalne metode političkog odlučivanja, kompromitirajući tako suštinsku svrhu njihovoga postojanja i same razloge njihove ustavne inkorporacije. Hipotetički okvir naučnog istraživanja je potvrđen i odatle je

moguće zaključiti da činjenična građa koja je u njemu sadržana može poslužiti kao smjernica u kreiranju preporuka i strategija budućeg reformskog djelovanja, prevashodno u cilju uklanjanja nedemokratskih i segregacijskih elemenata političkog sistema Bosne i Hercegovine, a to je odavno apostrofirano kao najbitnija pretpostavka za efikasniju konsolidaciju bosanskohercegovačke demokratije i civilnog društva.

Bibliografija

Knjige:

[1] Axford, Barrie, Browning, Gary, Huggins, Richard, Rosamond, Ben, Turner, John 2002, *Uvod u politologiju*, Politička kultura, Zagreb.

[2] Blagovčanin, Srđan 2020, *Vladavina kartela,* Transparency International Bosna i Hercegovina, Grafix, Banja Luka.

[3] Caramani, Daniele 2013, *Komparativna politika*, Fakultet političkih znanosti, Zagreb.

[4] Dahl, Robert 1999, *Demokratija i njeni kritičari*, CID, Podgorica.

[5] Dmitrović, Tijana 2011, *Izazovi civilnog društva u Bosni i Hercegovini*, Fondacija za socijalno uključivanje u Bosni i Hercegovini, Sarajevo.

[6] Downs, Anthony 1957, *An Economic Theory of Democracy,* Harper & Row, New York.

[7] Duraković, Nijaz 2007, *Uporedni politički sistemi,* Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo.

[8] Fejzić, Elvis 2016, *Transformacija upravljanja državom: korporacijski imperijalizam na djelu,* Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo.

[9] Fejzić, Elvis 2017, *Političke ideologije: hrestomatija za internu upotrebu*, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo.

[10] Fejzić, Elvis 2017, *Uvod u politologiju,* Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo.

[11] Filandra, Šaćir 1998, *Bošnjačka politika u XX stoljeću*, Izdavačko preduzeće „Sejtarija“, Sarajevo.

[12] Filandra, Šaćir 2012*, Bošnjaci nakon socijalizma: o bošnjačkom identitetu u postjugoslovenskom dobu,* BZK „Preporod", Sarajevo.

[13] Gabriel, Almond 2009, *Komparativna politika danas,* Univerzitet Crne Gore: Fakultet političkih nauka, Podgorica.

[14] Giddens, Anthony 2003, *Sociologija,* Ekonomski fakultet, Beograd.

[15] Goati, Vladimir 2001, *Političke partije i izbori u demokratskom poretku*, Centar za slobodne izbore i demokratiju, Beograd.

[16] Goati, Vladimir 2007, *Političke partije i partijski* sistemi, Studio Mouse – Podgorica, Podgorica.

[17] Halilović, Safet 2013, *EU integracije i Bosna i Hercegovina,* Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo.

[18] Halilović, Safet 2017, *Transformacija političkih stranaka: političke stranke u Europskoj* uniji, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo.

[19] Haverić, Tarik 2006, *Ethnos i demokratija: slučaj Bosne i Hercegovine*, Rabic, Sarajevo.

[20] Haverić, Tarik 2009, *I vrapci na grani*, Rabic, Sarajevo.

[21] Heywood, Andrew 2004, *Politika,* Clio, Beograd.

[22] Heywood, Andrew 2005, *Političke ideologije*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.
[23] Held, David 1990, *Modeli demokracije,* Školska knjiga, Zagreb.
[24] Hobsbawm, Eric 1993, *Nacije i nacionalizam*. Novi Liber, Zagreb.
[25] Ibrahimagić, Omer 2012, *Bosanski identitet i suverenitet 1992.-2011*., Univerzitet u Sarajevu: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo.
[26] Imamović, Mustafa 1997, *Pravni položaj i unutrašnjo politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914*., Bosanski kulturni centar, Sarajevo.
[27] Jović, Dejan 2003, *Jugoslavija – država koja je odumrla,* Prometej, Zagreb.
[28] Kardelj, Edvard 1978, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, Izdavački centar „Komunist“, Beograd.
[29] Kitschelt, Herbert 1995, *The radical right in Western Europe: A Comparative Analysis*, University of Michigen Press.
[30] Klaić, Bratoljub 2004, *Rječnik stranih riječi: tuđice i posuđenice*, Nakladni zavod Matice Hrvatske, Zagreb.
[31] Lijphart, Arend 1992, *Demokracija u pluralnim društvima*, Školska knjiga, Zagreb.
[32] Lovrenović, Ivan 1998, *Unutarnja zemlja, kratki pregled kulturne povijesti Bosne i Hercegovine*, Durieux, Zagreb.
[33] Matić, Milan 1974, *Političko predstavljanje: razmatranja u oblasti političke teorije*, Radnička štampa, Beograd.
[34] Matić, Milan 1993, *Enciklopedija političke kulture*, IŠP Savremena administracija d.d. Izdavački centar, Beograd.
[35] Mucchielli, Alex 1986*, L'identité*, Presses universitaires de France, Paris.
[36] Mujkić, Asim 2010, *Pravda i etnonacionalizam,* Centar za ljudska prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo.
[37] Nešković, Radomir 2013, *Nedovršena država – politički sistem Bosne i Hercegovine*, Friedrich-Ebert-Stiftung, Sarajevo.
[38] Orlović, Slaviša 2002, *Političke partije i moć,* Jugoslovensko udruženje za političke nauke, Beograd.
[39] Orlović, Slaviša 2015, *Izborni bumerang – političke posledice izbornih sistema*, Univerzitet u Beogradu Fakultet političkih nauka, Beograd.
[40] Orlović, Slaviša 2015, *Partije i partijski sistemi,* Univerzitet u Beogradu Fakultet političkih nauka, Beograd.
[41] Parekh, Bhikhu 2008, *Nova politika identiteta: Politička načela za međuovisni svijet*, Politička kultura, Zagreb.
[42] Pavlović, Vukašin 2009, *Civilno društvo i demokratija*, JP Službeni glasnik i JP Zavod za udžbenike, Beograd.
[43] Pejanović, Mirko 2005, *Politički razvitak Bosne i Hercegovine u postdejtonskom periodu,* Šahinpašić, Sarajevo.
[44] Podunavac, Milan 2010, *Država i demokratija*, JP Službeni glasnik, Beograd.
[45] Prelot, Marcel 2002, *Političke institucije: opća teorija političkih institucija,* Politička kultura, Zagreb.
[46] Pulišelić, Stjepan 1971*, Političke stranke kao faktor političkog sistema ,* Naprijed, Zagreb.
[47] Radonjić, Radovan 2004*, Demokratija,* Centar za građansko obrazovanje, Podgorica.
[48] Redžić, Enver 1983*, Jugoslavenski radnički pokret i nacionalno pitanje u Bosni i Hercegovini (1918 – 1941),* Svjetlost, OOUR izdavačka djelatnost, Sarajevo.

[49] Riedel, Sabine 2005, *Die Erfindung der Balkanvölker. Identitätspolitik zwischen Konflikt und Integration*, Wiesbaden.
[50] Rouz-Ejkerman Sjuzan 2007*, Korupcija i vlast*, Službeni glasnik, Beograd.
[51] Sadiković, Elmir 2014, *Evropa regija – Kohezijska politika Europske unije i Zapadni Balkan,* TKD Šahinpašić, Sarajevo.
[52] Sadiković, Elmir 2019. *Subnacionalni konstitucionalizam i demokratija – Bosna i Hercegovina između liberalnog i etničkog nacionalizma,* Perfecta, Sarajevo.
[53] Sartori, Giovanni 2002, *Stranke i stranački sustavi*, Politička kultura, Zagreb.
[54] Seiler, Daniel Louis 1999, *Političke stranke*, Pan liber, Osijek - Zagreb – Split.
[55] Srdić, Milutin 1975, *Politička enciklopedija*, „Savremena administracija“, OOUR „Savremena knjiga“, u saradnji sa OOUR „Savremena praksa“, Beograd.
[56] Šarčević, Edin 2009, *Dejtonski ustav: karakteristike i karakteristični problemi*, Fondacija „Konrad Adenauer“, e.V. Predstavništvo u Bosni i Hercegovini, Sarajevo.
[57] Šijaković, Ivan 2008, *Sociologija: uvod u razumevanje globalnog društva*, Univerzitet u Banjoj Luci Ekonomski Fakultet, Banja Luka.
[58] Šolte, Jan Art 2009*, Globalizacija: kritički uvod,* CID, Podgorica.
[59] T.Dejanović, Momir, 2013, *Uporedna analiza izbornih programa relevantnih političkih partija u Bosni i Hercegovini, Srbiji i Hrvatskoj u periodu 2002-2012 godina*, Univerzitet u Beogradu Fakultet političkih nauka, Beograd.
[60] Vasović, Mirjana 2007, *U predvorju politike - politička socijalizacija u detinjstvu i ranoj adolescenciji*, JP „Službeni glasnik”, Beograd.
[61] Vujčić, Vladimir 2001, *Politička kultura demokracije*, Panliber, Osijek-Zagreb-Split.
[62] Zekić, Marinko 2019, *Kulturni identitet bosanskih muslimana*, Dobra knjiga d.o.o. – Sarajevo, Sarajevo.
[63] Zgodić, Esad 2003, *Opća politologija*, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo.
[64] Zgodić, Esad 2006, *Vladavina konsenzusom,* BZK „Preporod“, Sarajevo.
[65] Zgodić, Esad 2009, *Multiverzum vlasti,* Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo.
[66] Zgodić, Esad 2015, *Partije i koalicije*, CPU Printing company, Sarajevo.

Članci i publikacije:

[1] Abazović, Dino 2009, „O višestrukim nerazumijevanjima ovdje i tamo – religija i politika“, u Čurak, Nerzuk/Sarajlić, Eldar i Turčalo, Sead, *Politička elita u Bosni i Hercegovini i Evropska unija: Odnos vrijednosti*, Institut za društvena istraživanja Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, str. 183-189.
[2] Ademović, Nedim 2012, „Ustav Bosne i Hercegovine“, u Ademović, Nedim / Joseph, Marko i Marković, Goran, *Ustavno pravo Bosne i Hecegovine*, Fondacija “Konrad Adenauer”, Predstavništvo u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, str. 3-329.
[3] Ang, Ien 2005, Multiculturalism, u Bennett, Tony / Grossberg, Lawrence i Morris, Meaghan, *New Keywords: A Revised Vocabulary of Culture and Society*, Blackwell Publishing, str. 226-230.

[4] Arapović, Adis 2020, "Nedovršeni ideološki profil političkih stranaka u Bosni i Hercegovini: katalizator usporene demokratizacije", *Pregled: časopis za društvena pitanja,* Vol. 61, No. 1, str. 85-100.
[5] Arapović, Adis 2021, „Kritične tačke unapređenja izbornog sistema Bosne i Hercegovine – rubikon demokratizacije", u Cvitković, Ivan, Zbornik radova. *Reforma izbornog zakonodavstva Bosne i Hercegovine*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, (Posebna izdanja / Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine ; knj. 198. Odjeljenje društvenih nauka ; knj. 17), Sarajevo, str. 11-28.
[6] Arnautović, Suad 2021, „Geneza izbornih procesa u Bosni i Hercegovini od 1996. do 2018. godine i moguće promjene u Ustavu i Izbornom zakonu", u Cvitković, Ivan, Zbornik radova. *Reforma izbornog zakonodavstva Bosne i Hercegovine*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, (Posebna izdanja / Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine ; knj. 198. Odjeljenje društvenih nauka ; knj. 17), Sarajevo, str. 48-79.
[7] Babić, Dušan 2011, „Kontroverze na medijskoj sceni Bosne i Hercegovine", *Status - magazin za političku kulturu i društvena pitanja*, No. 15, str. 8-12.
[8] Bajtal, Esad 2006, „Pacifikacijski potencijali civilnog društva", *Status - magazin za političku kulturu i društvena pitanja*, No. 10, str. 84-98.
[9] Bajtal, Esad 2008, „Ideologizirana klero-etnizacija svijesti i pitanje građanskog morala*", Status - magazin za političku kulturu i društvena pitanja*, No. 13, str.169-173.
[10] Bassuener, Kurt 2012, "Međunarodna zajednica i politička odgovornost u Bosni i Hercegovini", u Cvjetičanin, Tijana i Forić, Samir, *Politička odgovornost u BiH: teorijski i praktički pristupi*, Udruženje za političke nauke u Bosni i Hercegovini/UG Zašto Ne, Sarajevo, str. 45-50.
[11] Begić, Zlatan 2021, "Izborni sistem Bosne i Hercegovine: aktuelno stanje i nužne reforme u kontekstu važećih ustavnih rješenja", u Cvitković, Ivan, Zbornik radova. *Reforma izbornog zakonodavstva Bosne i Hercegovine*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, (Posebna izdanja / Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine ; knj. 198. Odjeljenje društvenih nauka ; knj. 17), Sarajevo, str. 80-111.
[12] Beširević. Nataša 2012, "Demokratizacija i europeizacija kao teorijski okviri instrumenta uvjetovanosti u politici proširenja Europske Unije", *Političke perspektive*, Vol. 2, No. 4, str. 21-44.
[13] Bojić, Drago 2018, „Kraljevstvo Božje i nacionalizam", u Jakšić, Božidar (ur.), *Andrija Krešić u svom i našem vremenu*, Institut društvenih nauka Beograd, Beograd, str. 147-161.
[14] Bojović, Jakov 2012, „Uzroci i posledice političke neodgovornosti u Srbiji nakon 2000. godine", u Cvjetičanin, Tijana i Forić, Samir, *Politička odgovornost u BiH: teorijski i praktički pristupi*, Udruženje za političke nauke u Bosni i Hercegovini/UG Zašto Ne, Sarajevo, str. 63-72.
[15] Borić, Faruk 2010, „Bošnjaci u Saboru: Odiseja 2010", *Satus magazin za političku kulturu i društvena pitanja*, No. 14, str. 56-63.
[16] Bruder, Wolfgang i Nicolai, Dose 2003, *„Birokracija*", u Zgodić, Esad, *Opća politologija*, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, str. 433-435.
[17] Buljubašić, Belma 2020, „Sindikalne organizacije u Bosni i Hercegovini: između radničke klase i političkih elita", *Socijalna demokratija u BiH – Historijski pregled i razmatranja za budućnost*, Friedrich-Ebert-Stiftung, Sarajevo, str. 40-74.
[18] Cipek, Tihomir 2008, „Političke ideologije", u Puhalo, Srđan, *Ideološki profil glasača i apstinenata u Bosni i Hercegovini*, Art print, Banja Luka, str. 13-43.

[19] Čopič, Vesna 2011, „Tranzicija kulturnih politika na teritoriji bivše Jugoslavije: Između nacionalističkih i oportunističkih tendencija“, Regionalna konferencija o ulozi kulture u reintegraciji Zapadnog Balkana Sarajevo, hotel Europa, 29.09.-02.10.2011. Sarajevo.
[20] Ćosić, Idriz 2012, „Ekonomija tranzicijskih zemalja i putevi ekonomske reforme“, *Defendologija*, Vol. 15, No. 31, str. 63-76.
[21] Čović, Ante 2004, „Demokracija i partitokracija“, *Filozofska istraživanja*, Vol. 24, No. 1, str. 179-198.
[22] Čupić, Čedomir 2010, „Kulturni i etički problemi društva i države u promenama – slučaj Srbije”, u Podunavac, Milan, *Država i demokratija*, JP Službeni glasnik, Beograd, str. 353-369.
[23] Ćurak, Nerzuk 2005, „Kontraverze i paradoksi kvazidemokratskog okvira“, *Zeničke sveske - Časopis za društvenu fenomenologiju i kulturnu dijalogiku*, No.1, str. 9-12.
[24] Ćurak, Nerzuk 2015, „Kriza ljevice u dejtonskoj močvari“, u Abrahamsdotter, Emina i Borić, Besima (ur.), *Razgovor o ljevici : identitet, kriza i izazovi u Bosni i Hercegovini danas*, Friedrich-ebert-stiftung (Fes), Sarajevo, str. 9-21.
[25] Ćurak, Nerzuk 2019, „Mononacionalne stranke u Bosni i Hercegovini i negacija ZAVNOBiH-a“, u Pašalić-Kreso, Aida / Pejanović, Mirko i Katz Vera, *Međunarodna naučna konferencija 75. godišnjica prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a: povijesna utemeljenost obnovljene državnosti Bosne i Hercegovine u 20. i 21. stoljeću*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, str. 395-415.
[26] Davkova S., Gordana i Deskoska T., Renata 2013, „Makedonska (ne)demokratska Saga: David (Skupština) protiv golijata (vlada)?“, u Orlović, Slaviša, *Iskušenja parlamentarizma*, Friedrich Ebert Stiftung i Centar za demokratiju Fakultet političkih nauka, Beograd. str. 75-89.
[27] Domljan, Vjekoslav 2016 „Kako iz zamke srednjeg dohotka – vitalan racionalni interes bosanskohercegovačkog društva“, u Pejanović, Mirko i Šehić Zijad, Zbornik radova. *Simpozij s međunarodnim učešćem Daytonski mirovni sporazum i budućnost Bosne i Hercegovine*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, str. 117-126.
[28] Džafić, Adnan i Osmić, Amer 2017, „Identitetske osnove bosanske nacije kroz posebnost etniciteta“, *Godišnjak BZK Preporod*, Vol. XVII (br. XVII), str. 311-324.
[29] Fejzić, Elvis 2015, „Bosanskohercegovačka socijaldemokratija: geneza, politička dogmatika i perspektiva“, u Abrahamsdotter, Emina i Borić, Besima (ur.), *Razgovor o ljevici : identitet, kriza i izazovi u Bosni i Hercegovini danas*, Friedrich-ebert-stiftung (Fes), Sarajevo, str. 156-180.
[30] Fejzić, Elvis 2015, „Savremeni korporativizam i političko upravljanje: neoliberalna politika na djelu“, *Godišnjak BZK Preporod*, Vol. XV (br. XV), str. 15-25.
[31] Fejzić, Elvis 2017, „Ideološki radikalizam, politički autoritarizam i kolektivistička kultura u Bosni i Hercegovini“, *Godišnjak BZK Preporod*, Vol. XVII (br. XVII), str. 233-245.
[32] Fejzić, Elvis 2019, „Ustavna aksiologija republikanizma i aktivitet parlamentarnih stranaka u Bosni i Hercegovini: kontradikcije, apologije i preporuke”, *Sveske za javno pravo*, Vol. 35-36, No. 10, str. 37-45.
[33] Fejzić, Elvis 2019, „Recepcija aksiologije ZAVNOBiH-a u postdejtonskoj Bosni i Hercegovini“, u Pašalić-Kreso, Aida / Pejanović, Mirko i Katz Vera, *Međunarodna naučna konferencija 75. godišnjica prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a: povijesna utemeljenost obnovljene državnosti Bosne i Hercegovine u 20. i 21. stoljeću*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, str. 415-433.

[34] Fejzić, Elvis 2020, „Političke ideje i stranačko organiziranje ranih socijaldemokrata u Bosni i Hercegovini“, u Sasso, Alfredo i Kujović, Nermin, *Socijalna demokratija u BiH – Historijski pregled i razmatranja za budućnost,* Friedrich-Ebert-Stiftung, Sarajevo, str. 13-40.
[35] Fejzić, Elvis 2021, „Izborno zakonodavstvo u Bosni i Hercegovini: problemi, potrebe i mogućnosti“, u Cvitković, Ivan, *Reforma izbornog zakonodavstva Bosne i Hercegovine* Zbornik radova. Posebna izdanja / Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine ; knj. 198. Odjeljenje društvenih nauka ; knj. 17), Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, str. 121-135.
[36] Filandra, Šaćir 2004, "Dayton ili Bosna", *Status - Magazin za političku kulturu i društvena pitanja*, No. 5, str. 59-61.
[37] Fočo, Salih 2004, "Akteri, sistem, promjene, stanje i zablude", *Status - Magazin za političku kulturu i društvena pitanja*, No. 2, str. 82-88.
[38] Fox, RA. 1997, „Confucian and communitarian responses to liberal democracy“, *The Review of Politics*, Vol. 59, No. 3, str. 561–592.
[39] Gačanović, Ivana 2010, „Kultura i identitet kao politički neizbežni koncepti: Preludijum za prilagođavanje antropološke debate o multikulturalizmu političkoj realnosti*“, Časopis studenata filozofije: Čemu*, Vol. 9, No. 18/19, str. 230-251.
[40] Grbo, Amila, 2017, "Etika i politička odgovornost", *Godišnjak Bošnjačke zajednice kulture Preporod,* Vol. 17, No. 17, str. 44-52
[41] Greenfeld, L. 1993, „Nationalism and Democracy: The Nature of the Relationship and the Case of England, France, and Rusia“, u: Weil, F.D., (ur.), *Research on Democracy and Society*, JAI press Inc, sv.1, str. 328-348.
[42] Hadžić, Izet i Omerbegović, Sead 2018, "Civilno društvo u političkom sistemu Bosne i Hercegovine", *DHS-Društvene i humanističke studije: časopis Filozofskog fakulteta u Tuzli*, Vol. 5, No. 5, str. 273-290.
[43] Hadžirović, Ahmed 1972, „Štrajkovi radnika u Bosni i Hercegovini 1919 - 1920.“, *Prilozi,* Vol. 8, No.8, str. 105-157
[44] Halilović, Eenver 1999, "Evropa i Bosna: Bosansko pitanje u evropskom kontekstu". *Znakovi vremena - Časopis za filozofiju, religiju, znanost i društvenu praksu*, Vol. 2, No. 6, str. 62-68.
[45] Halilović, Safet 2013, "Bosna i Hercegovina u Evropskim integracijama", *Novi Muallim*, Vol. 14, No. 56, str. 56-62.
[46] Hasanović, Izudin 2014, „Bosna i Hercegovina između partokratije i demokratije“, u Čokić, Mirela i Alihodžić, Jasmina, *Javni i privatni aspekti nužnih pravnih reformi u BiH:Koliko daleko možemo ići?*, Pravni fakultet Univerziteta u Tuzli i Centar za društvena istraživanja Internacionalnog Burč univerziteta, Tuzla, str. 131-147.
[47] Hasanović, Jasmin 2020, „Dijalektika etnodeterminizma: biopolitičko konstruiranje narativa otpora“. *Politička misao*, Vol. 57, No. 1, 2020, str. 26-46.
[48] Haverić, Tarik 2017, „Bosanskohercegovačko uređenje i većinsko odlučivanje*”, Sveske za javno pravo*, Vol. 29, No. 8, Fondacija Centar za javno pravo, Sarajevo, str. 50-57.
[49] Hodžić, Kadrija 2014, “Ustavne i političke kontroverze kao prepreke ekonomskom razvoju Bosne i Hercegovine”, *Godišnjak Bošnjačke zajednice kulture Preporod,* Vol. 14, No. 14, str. 114-128.
[50] Hodžić, Kadrija i Osmanbegović, Edin 2014, „Uvod u političku ekonomiju korupcije u urušenim tranzicijskim društvima“, u Čokić, Mirela i Alihodžić, Jasmina, *Javni i privatni aspekti nužnih pravnih reformi u BiH:Koliko daleko možemo ići?*, Pravni fakultet Univerziteta

u Tuzli i Centar za društvena istraživanja Internacionalnog Burč univerziteta, Tuzla, str. 43-73.
[51] Hodžić, Kadrija i Hasanović, Izudin 2014, „Neriješena ustavna pitanja u svjetlu kontraverzi i neslaganja o državnom uređenju i fiskalnom sistemu Bosne i Hercegovine“, *Društveni ogledi – Časopis za pravnu teoriju i praksu*, Vol.1, No. 1, str. 31-57.
[52] Huntington, Samuel P. 1991, „Democrasy's Third Wave“*, Journal of Democracy*, Vol.2. No. 2, str. 12-34.
[53] Hušić, Jasmin 2019, „Evropski principi za državnu službu – državna služba u Bosni i Hercegovini de lege ferenda“, *Sui generis*, Vol. 6, No. 6, str. 11-39.
[54] Ibrahimagić, Omer 2010, „Bosna i Hercegovina je nacionalna država Bosanaca*“,Godišnjak BZK Preporod*, Vol. 10, No. 10, str. 26-39.
[55] Ibraković, Dželal 2007, "Multilateralnost kao bit bosanskohercegovačkog društva", *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, No. 2, str. 45-64.
[56] Janjatović, Bosiljka 1978, „Ahmed Hadžirović, Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini 1918-1941, Beograd 1978, 500 str.“, *Časopis za suvremenu povijest*, str. 120-122.
[57] Kapidžić, Damir 2015, „Stranački sustav Bosne i Hercegovine“, u Arnautović, Suad i Mujagić, Nermina, *Politički pluralizam i unutarstranačka demokracija*: *Nacionalna studija za Bosnu i Hercegovinu*, Centar za monitoring i istraživanje, Podgorica, str. 33-51.
[58] Karabegović, Ibrahim 1966, *“*Glas slobode od 1909-1929. godine i njegov značaj za proučavanje istorije radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini“, *Prilozi*, Vol. 2, No. 2, str. 27-75.
[59] Karčić, Hamza 2012, „Bosna i Hercegovina: zamrznuti sukob?“, *Godišnjak BZK Preporod*, Vol. XII (br. XII), str. 27-37.
[60] Kasapović, Mirjana 2006, „Bosna i Hercegovina: Deset godina nakon Daytona“, *Status magazin za političku kulturu i društvena pitanja*, No. 9, str. 44-75.
[61] Kazazić, Vesna i Omerdić, Dženeta 2019, "Elementi demokratije u (post)dejtonskoj Bosni i Hercegovini", *DHS-Društvene i humanističke studije: časopis Filozofskog fakulteta u Tuzli*, Vol. 8, No. 8, str. 311-328.
[62] Kirchheimer, Otto 1966, „The Transformation of the Western European Party Systems“, u Lapalombara, J. i Weiner, M., *The Origin and Development of Political Parties and Political Development*, Princeton N.J., Princeton University, str. 177-200.
[63] Kovačević, Despot 2016, „Implikacije Dejtonskog sporazuma na partijski sistem Bosne i Hercegovine“, u Živojinović, Dragan / Nedeljković, Stevan i Krstić, Milan, *Dvadeset godina od Dejtonskog mirovnog sporazuma - trajni mir ili trajni izazovi?*, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, Beograd, str. 101-114.
[64] Kovačević, Slaven 2021, „Reforma Izbornog zakonodavstva Bosne i Hercegovine radi ostvarivanja potpune demokracije“, u Cvitković, Ivan, *Reforma izbornog zakonodavstva Bosne i Hercegovine* Zbornik radova. Posebna izdanja / Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine ; knj. 198. Odjeljenje društvenih nauka ; knj. 17), Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, str. 147-169.
[65] Kozić, Faruk 2019, „Demokratizacija društva“, u Arnaut, Alica, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta Univerziteta u Zenici*, Filozofski fakultet Univerziteta u Zenici, Vol. 17, str. 163-180.
[66] Kukić, Slavo 2006, "Civilno društvo – sličice bosanskohercegovačkog mozaika", *Status - Magazin za političku kulturu i društvena pitanja*, No. 10, str. 106-113.

[67] Lanchester, Fulco 2010, “Predstavljanje u sferi politike i problemi nadnacionalne integracije i globalizacije”, u Podunavac, Milan, *Država i demokratija*, JP Službeni glasnik, Beograd, str. 49-63.
[68] Lavić, Senadin 2011, „Zatvaranje bosanskog uma*“*, *Godišnjak BZK Preporod*, Vol. XI (br. XI), str. 162-170.
[69] Lavić, Senadin 2019, „Bosanska nacija: Demokratska nacija-država versus država zatočena u etnopolitiku“, *Pregled: časopis za društvena pitanja,* Vol. 60, No. 1. str. 21-43.
[70] Lovrenović, Ivan 2006, *„Iluzija o Ur-Bosni“*, *Status- magazin za političku kulturu i društvena pitanja*, Vol. 10, str. 179-181.
[71] Linz, Juan 1978, „Crisis, Breakdown, and Reequilibration“, u Linz, Juan i Stepan, Alfred (ed.), *The Breakdown of Democratic Regimes*, Baltimore, str. 14-124.
[72] Maldini, Pero 2006, „Političko-kulturalni preduvjeti demokratizacije“, *Politička misao*, Vol. 43, No. 3, str. 87–108.
[73] Marić, Željko 2018, „Škole ekonomskog mišljenja i ekonomska politika zemalja u tranziciji“, *Sui generis*, Direkcija za evropske integracije Vijeća ministara Bosne i Hercegovine, No. 5, str. 113-130.
[74] Marković, Goran 2006, "Ekonomski i politički uzroci korupcije u modernom društvu", *Hereticus - Časopis za preispitivanje prošlosti*, Vol. 4, No. 3-4, str. 85-106.
[75] Marković, Goran 2016, „Ograničenja demokratskog potencijala političkog režima Bosne i Hercegovine“, u Pejanović, Mirko i Šehić Zijad, Zbornik radova. *Simpozij s međunarodnim učešćem Daytonski mirovni sporazum i budućnost Bosne i Hercegovine*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, str. 85-98.
[76] Merkel, Wolfgang 1999, “Teorije transformacije: demokratska konsolidacija postautoritarnih društava”, *Politička misao*, Vol. 36, br. 3, str. 121—150.
[77] Mihaljević, Damirka 2015, "Demokratizacija Bosne i Hercegovine", *Identiteti - Kulture - Jezici*, Vol. 1, No. 1, str. 223-238.
[78] Mihaljević, Damirka 2016, "Ideološki sukobi u Bosni i Hercegovini*", Identiteti - Kulture – Jezici,*Vol.2, No. 1, str. 83-99.
[79] Milardović, Anđelko 1999, „Politologija stranaka“, u: Seiler, Daniel-Louis*, Političke stranke,* Pan Liber, Osijek-Zagreb-Split, str. 7-47
[80] Mintzel, Alf i Alemann, Urlich 2003, „Stranačka država“, u Zgodić, Esad, *Opća politologija*, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, str. 416-418.
[81] Mujagić, Nermina 2008, „Sterilnost međunarodne zajednice u BiH“, *Status - magazin za političku kulturu i društvena pitanja,* Vol. 13, str. 25-29.
[82] Mujagić, Nermina 2012, „Kultura nacionalnih/etničkih previranja u BiH – Od kulturnog pluraliteta do konstitucionalnog multikulturalizma“, *Sarajevski žurnal za društvena pitanja*, Vol. 1, No. 1, str. 233-244.
[83] Mujagić, Nermina 2013, "Preduzeća političkog karaktera u Bosni i Hercegovini – političke stranke i konflikti", *Sarajevski žurnal za društvena pitanja*, Vol. 1, No. 1, str. 129-145.
[84] Mujagić, Nermina 2020, „Demokratizacija demokratije kroz ustavotvorne narative: slučaj BiH“, *Dijalog - Časopis za filozofiju i društvenu teoriju*, No. 03+04, str. 117-135.
[85] Mujkić, Asim 2006, "Etičko-politički diskurs Etnopolisa", *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, No. 1, str. 66-84.
[86] Mujkić, Asim 2011, *„*Bosanskohercegovačko građanstvo i bošnjačka dohomogenizacija – godine raspleta“, *Godišnjak BZK Preporod*, Vol. XI (br. XI), str. 170-190.

[87] Mujkić, Asim 2019, „Ideologija, klasa i pitanje političke subjektivizacije u Bosni i Hercegovini", *Politička misao*, Vol. 56, No. 2, str. 41-65,
[88] Muratović, Hasan 2016, "Bosansko pitanje: politički i ekonomski problemi i izazovi", *Godišnjak Bošnjačke zajednice kulture Preporod*, No.1, str. 225-247
[89] Nedimović, Uroš 1965, „Radnički pokret u Bosni i Hercegovini u prvoj polovini 1921. godine", *Prilozi*, Vol. 1, No. 1. str. 55-97.
[90] Nedimović, Uroš 1971, „Nezavisni sindikati u Bosni i Hercegovini u periodu od 1921. do 1924.", *Prilozi*, br. 7, str. 83-102.
[91] Nedimović, Uroš 1972, „Djelovanje komunista u sindikatima u Bosni i Hercegovini od 1925. do 1929. godine", *Prilozi,* br. 8, str. 157-187.
[92] Nodia, Gia 2015, „Nacionalizam i kriza liberalizma", u: Ričard Kaplan i Džon Fefer (ur.), *Novi evropski nacionalizam,* CID*,* Podgorica, str. 147-174.
[93] Omerbegović-Arapović, Adisa, Arapović, Adis 2013, „Ekonomska doktrina političkih partija u Bosni i Hercegovini", *Sue Generis,* No. 1, str. 75-93
[94] Orlović, Slaviša 2012, „Prepreke konsolidaciji demokratije u Srbiji", u Stojiljković, Zoran, *Lavirinti tranzicije*, Friedrich Ebert Stiftung i Centar za demokratiju Fakulteta političkih nauka, Beograd, str. 215-227.
[95] Osmančević, Enes 2012, "Komunikacijska situacija u BiH: Izazovi bez odgovora (i odgovornosti)" u Cvjetičanin, Tijana i Forić, Samir*, Politička odgovornost u BiH: teorijski i praktički pristupi*, Udruženje za političke nauke u Bosni i Hercegovini/UG Zašto Ne, Sarajevo, str. 58-63.
[96] Papić, Žarko/Cenić, Svetlana/Hadžović, Vedran i Dmitrović, Tijana 2013, "Politička, ekonomska i socijalna kriza u BiH 2012/2013", Inicijativa za bolju i humaniju inkluziju (IBHI), Sarajevo.
[97] Papić, Žarko 2016, „Dejton i građansko društvo u Bosni i Hercegovini", u Pejanović, Mirko i Šehić Zijad, *Simpozij s međunarodnim učešćem Daytonski mirovni sporazum i budućnost Bosne i Hercegovine*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, str. 211-219.
[98] Pejanović, Mirko 2013, „Politički pluralizam i parlamentarna demokratija u Bosni i Hercegovini", u Orlović, Slaviša, *Iskušenja parlamentarizma*, Friedrich Ebert Stiftung / Centar za demokratiju Fakultet političkih nauka, Beograd. str. 89-101.
[99] Pejanović, Mirko 2021, „Ideje za reformu izbornog zakonodavstva", u Cvitković, Ivan, *Reforma izbornog zakonodavstva Bosne i Hercegovine*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, (Posebna izdanja / Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine ; knj. 198. Odjeljenje društvenih nauka ; knj. 17), str. 227-239.
[100] Podunavac, Milan 2007, „Izgradnja moderne države i nacije: Balkanska perspektiva*"*, *Fakultet političkih nauka, Godišnjak,* , Vol. 1, No. 1, str. 82-98.
[101] Prohić, Ibrahim 2012, "Bosna i Hercegovina kao politički esperiment in vivo", *Godišnjak Bošnjačke zajednice kulture Preporod*, No. 1, str. 44-49.
[102] Prpić, Ivan 1993, „Država", u Matić, Milan, *Enciklopedija političke kulture*, IŠP Savremena administracija d.d. Izdavački centar, Beograd, str. 266-273.
[103] Puhalo, Srđan 2008, „Ideološki profil glasača i apstinenata u Bosni i Hercegovini", u Puhalo, Srđan, *Ideološki profil glasača i apstinenata u Bosni i Hercegovini*, Art print, Banja Luka, str. 63-161.

[104] Puhalo, Srđan 2019, „Odnos građana Bosne i Hercegovine prema ljevici, centru i desnici“, u Šalaj, Berto / Grebenar, Bojan i Puhalo, Srđan, *Ideologije, stranke i stavovi građana – studija o Bosni i Hercegovini*, Friedrich-Ebert-Stiftung, Sarajevo, str. 91-183.
[105] Ravlić, Slaven 2013, „Demokracija u globaliziranom svijetu“, u Milardović, Anđelko i Jožanc, Nikolina, *Demokracija i postdemokracija*, Institut za europske i globalizacijske studije, Zagreb, str. 171-195.
[106] Redžić, Enver 1973, „Pripremanje, osnivanje i djelatnost Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine sa posebnim osvrtom na njeno stanovište prema nacionalnom pitanju na I i II kongresu“, *Prilozi*, Vol. 9, No. 9, str. 163-226.
[107] Rusovac, Olivija 2007, *“*Zarobljenici zarobljene države“, *Republika*, Vol. 19, No. 406-411.
[108] Sadiković, Elmir 2018, „Bosna i Hercegovina između etnonacionalnog ekskluzivizma i građanske demokratije“*, Godišnjak BZK Preporod*, Vol XVIII, br. XVIII, str. 146-163.
[109] Sadiković, Elmir 2019, „Antinomije etničke teritorijalizacije Bosne i Hercegovine – nužnost rekonfiguracije države“*, Godišnjak BZK Preporod*, Vol. XVIX, br. XVIX, str. 173-185.
[110] Sadiković, Elmir 2021, „Demokratska tranzicija i izborni sistem u Bosni i Hercegovini: ideje za jačanje predstavničke funkcije Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine“, u Cvitković, Ivan, *Reforma izbornog zakonodavstva Bosne i Hercegovine*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, (Posebna izdanja / Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine ; knj. 198. Odjeljenje društvenih nauka ; knj. 17), Sarajevo, str. 239-258
[111] Sahadžić, Maja 2009, „Priroda političkog sistema u Bosni i Hercegovini“, u: Gavrić, Saša / Banović, Damir i Krause, Christine, *Uvod u politički sistem BiH – izabrani aspekti*, Fondacija Konrad Adenauer i Sarajevski otvoreni centar, Sarajevo, str. 17-44.
[112] Sarajlić, Eldar 2008, “Izazov demokratije, Status i političko”, *Status - magazin za političku kulturu i društvena pitanja*, Vol. 13, str. 4-10.
[113] Sarajlić, Eldar 2009, „Politička elita u teorijskoj perspektivi“, u Čurak, Nerzuk / Sarajlić, Eldar i Turčalo, Sead, *Politička elita u Bosni i Hercegovini i Evropska unija: Odnos vrijednost*i, Institut za društvena istraživanja Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, str. 17-55.
[114] Simović, Darko 2019, „Aporije etničkog federalizma u Bosni i Hercegovini – (ne)uspeli postkonfliktni federalni eksperiment“, *Sveske za javno pravo,* Vol. 10, No. 38, str. 93-110.
[115] Spahić, Besim 2007, "Izbori 2006: Bosna i Hercegovina na raskršću budućnosti", *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, No. 2, str. 197-210
[116] Spasov, Đorđi 2016, „Koncept „Dobrog društva” u zemljama Zapadnog Balkana“, u Orlović, Slaviša, *Socijalna demokratija u Evropi i koncept „dobrog društva*“, Fondacija Fridrih Ebert i Centar za demokratiju, Beograd, str. 95-107.
[117] Stanković, Vladan 2009, „Partokratija među demokratskim institucijama Republike Srbije“, *Politička revija*, Vol. 21, No. 3, str. 17-27.
[118] Stanovčić, Vojislav 1975, „Kolektivizam“, u Srdić, Milutin, *Politička enciklopedija*, „Savremena administracija“, OOUR „Savremena knjiga“, u saradnji sa OOUR „Savremena praksa“, Beograd, str. 441-442.
[119] Stanovčić, Vojislav 1975, „Fašizam“, u Srdić, Milutin, *Politička enciklopedija*, „Savremena administracija“, OOUR „Savremena knjiga“, u saradnji sa OOUR „Savremena praksa“, Beograd, str. 265-268.
[120] Steiner, Christian 2006, „Geneza i legitimnost Ustava Bosne i Hercegovine“, *Status magazin za političku kulturu i društvena pitanja*, No. 9, str. 156-161.

[121] Stevanović, Branislav 2002, „Kriza i transformacija političke kulture balkanskih naroda i njena uloga u novim balkanskim i evropskim integracijama“, u Mitrović, Ljubiša / Đorđević, Dragoljub i Todorović, Dragan, *Globalizacija, akulturacija i identiteti*, Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu, Niš, str. 111-127.
[122] Stjepčević, Anita 2015, *Ogled o identitetu – perspektive*, Sociološka luča, Vol. 9, No.2, str. 55-71.
[123] Stojiljković, Zoran 2010, „Karakter i logika korupcije“, u Pavlović, Vukašin i Stojiljković, Zoran, *Savremena država: struktura i socijalne funkcije,* Konrad Adenauer Stiftung / Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, Centar za demokratiju, Beograd, str. 197-231.
[124] Stojiljković, Zoran 2013, „Politička korupcija i slaba država*“, Filozofija i društvo*, Vol. 24, No. 1, str. 135-159.
[125] Stojiljković, Zoran 2013, „Uloga parlamenta u redukovanju korupcije i podruštvljavanju predstavničke demokratije“, u Orlović, Slaviša, *Iskušenja parlamentarizma*, Friedrich Ebert Stiftung i Centar za demokratiju Fakultet političkih nauka, Beograd. str. 145-157.
[126] Stojiljković, Zoran 2016, „Post(liberalna) demokratija, kapitalizam i kriza države“, u Vujačić, Ilija i Vranić, Bojan, *Urušavanje ili slom demokratije?,* Udruženje za političke nauke Srbije i Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka, Beograd, str. 9-31.
[127] Šabić, Rodoljub 2010, „Sloboda pristupa informacijama – bitna pretpostavka uspešne tranzicije“, u Podunavac, Milan, *Država i demokratija*, JP Službeni glasnik, Beograd, str. 421-437.
[128] Šačić, Nermina 2008, „Konstitucionalne nedorečenosti kao izvori konfliktnosti u BiH“, u Podunavac, Milan, *Politička i konstitucionalna integracija duboko podeljenih društava*, :
Fondacija Heinrich Böll, Regionalni ured za Jugoistočnu Evropu, Beograd, str. 91-97.
[129] Šalaj, Berto 2013, “Demokracija i populizam: Doktor Jekyll i gospodin Hyde”, u Milardović, Anđelko i Jožanc, Nikolina, *Demokracija i postdemokracija*, Institut za europske i globalizacijske studije, Zagreb, str. 129-153.
[130] Šarčević, Edin 2008, „Dejtonski Ustav: karakteristike i problemi“, *Status - magazin za političku kulturu i društvena pitanja*, Vol. 13, str. 153-169.
[131] Šehić, Nusret 1966, “Neki momenti iz djelatnosti radničkog društva "Prijatelji prirode””, *Prilozi*, Vol. 2, No. 2, str. 163-177.
[132] Šehić. Nusret 1969, „Četničke i slične nacionalističke organizacije u borbi protiv radničkog pokreta i Komunističke partije Jugoslavije u razdoblju između dva rata*“*, *Prilozi*, Vol. 5, No. 5, str. 27-61.
[133] Šijaković, Ivan 2005, „Građansko društvo u kandžama etnokratije“, *Status magazin za (političku) kulturu i društvena pitanja*, No. 6, str. 106-112.
[134] Talić, Mirsada 2013, „Izmjene i dopune Zakona o državnoj službi u institucijama Bosne i Hercegovine“, *Fondacija Centar za javno pravo*, str. 1-7.
[135] Trnka, Kasim 2009, „Specifičnosti ustavnog uređenja Bosne i Hercegovine“, *Revus*, No.11, str. 45-71.
[136] Trnka, Kasim 2019, „Vrijednosti ZAVNOBiH-a i dejtonski ustavni poredak”, u Pašalić-Kreso, Aida / Pejanović, Mirko i Katz Vera, *Međunarodna naučna konferencija 75. godišnjica prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a: povijesna utemeljenost obnovljene državnosti Bosne i Hercegovine u 20. i 21. stoljeću*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, str. 493-511.

[137] Troncota, Miruna 2011, "Balkanizacija procesa evropeizacije: Kako su aksiološka pitanja na zapadnom Balkanu uticala na izgradnju države", *Bezbednost Zapadnog Balkana,* Vol. 6, No. 21, str. 62-89.
[138] Turčalo, Sead 2016, „Geopolitičko kodiranje Bosne i Hercegovine u obrazovnom sistemu“, u Pejanović, Mirko i Šehić Zijad, *Simpozij s međunarodnim učešćem Daytonski mirovni sporazum i budućnost Bosne i Hercegovine*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, str. 248-262.
[139] Verba, S. 1965, “Comparative Political Culture”, u: L. W. Pay i S. Verba (ur.), *Political Culture and Political Development*, Princeton Univ. Press, str. 513.
[140] Vlaisavljević, Ugo 2006, „Konsocijacijski model uređenja države − Spas ili krah Bosne i Hercegovine“, *Status- magazin za političku kulturu i društvena pitanja*, Vol. 10, str. 190-204.
[141] Vujačić, Ilija 2015, „Politika identiteta i političke institucije“, u Vukčević, Dragan, *O identitetu*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Naučni skupovi: Knjiga 127, Odjeljenje društvenih nauka: Knjiga 47, Podgorica, str. 85-103.
[142] Vujčić, Vladimir 2002, "Globalizacija i problem političke legitimacije", *Politička Misao*, Vol. 38, No. 4, str. 87-109.
[143] Vukoičić, Jelena 2014, "Vukoičić – identitet i država – Etnički konflikti i unutrašnji (ne)legitimitet Bosne i Hercegovine“, *Godišnjak FPN*, Vol. 8, No 12, str. 75-92.
[144] Zgodić, Esad 2015, „O jednoj zlotvornoj uobrazulji: državotvorne i stožerne nacionalne partije“*, Godišnjak BZK Preporod*, Vol. 15, No. 15, str. 130-151.
[145] Zlokapa, Zdravko 2008, „Ideologija i društvena stvarnost – znaju li jedna za drugu u BiH?“, u Puhalo, Srđan, *Ideološki profil glasača i apstinenata u Bosni i Hercegovini*, Art print, Banja Luka, str. 43-63.
[146] Žiga, Jusuf 2012, „Feudalizacija“ bosanskohercegovačkog društva i njegovo odražavanje na krizu identiteta*“, Sarajevski žurnal za društvena pitanja*, Vol.1, No. 1, str. 263-271.
[147] Živanović, Miodrag 2020, "Komentar o konstrukciji i dekonstrukciji diskriminacije u BiH", *Dijalog - Časopis za filozofiju i društvenu teoriju,* No. 3-4, str. 75-86.
[148] Wiesendahl, Elmar 2003, „Unutarstranačka demokracija“, u Zgodić, Esad, *Opća politologija*, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, str. 517-518.

Pravni i programski dokumenti:

[1] Amandman LXX na Ustav SR BiH (1990)
[2] Analitički izvještaj u prilog dokumentu Saopštenje Komisije Europskom parlamentu i Vijeću, Mišljenje Komisije o zahtjevu Bosne i Hercegovine za članstvo u Europskoj Uniji (2019)
[3] Deklaracija ZAVNOBiH-a o pravima građana Bosne i Hercegovine (1944)
[4] Evropska Komisija za demokratiju kroz pravo (Venecijanska komisija) - Mišljenje o ustavnoj situaciji u Bosni i Hercegovini i ovlaštenjima visokog predstavnika, (2005)
[5] Izvještaj o Bosni i Hercegovini za 2016. godinu uz dokument Saopštenje Komisije Evropskom parlamentu, Savjetu, Evropskom ekonomskom i socijalnom odboru i Odboru regija, Saopštenje o politici proširenja EU za 2016. godinu (2016)
[6] Konvencija za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda (1950)
[7] Opći izbori 2018. godine - osnovne informacije
[8] Opći okvirni sporazum za mir u Bosni i Hercegovini (1995)
[9] Proglas Prvog zasjedanja AVNOJ-a narodima Jugoslavije (1942)
[10] Program Hrvatske demokratske zajednice Bosne i Hercegovine (2019)

[11] Program Saveza komunista Jugoslavije (1958)
[12] Programska deklaracija Sedmog kongresa Stranke demokratske akcije (2019)
[13] Statut Socijaldemokratske partije Bosne i Hercegovine (2019)
[14] Program Srpske demokratske stranke (2010)
[15] RADNI DOKUMENT OSOBLJA KOMISIJE -Izvještaj o Bosni i Hercegovini za 2016. godinu *uz dokument* Saopštenje Komisije Evropskom parlamentu, Savjetu, Evropskom ekonomskom i socijalnom odboru i Odboru regija, Saopštenje o politici proširenja EU za 2016. godinu, (2016)
[16] RADNI DOKUMENT KOMISIJE – Analitički izvještaj *u prilog dokumentu* Saopštenje Komisije Europskom parlamentu i Vijeću, Mišljenje Komisije o zahtjevu Bosne i Hercegovine za članstvo u Europskoj Uniji, (2019)
[17] Statut Saveza nezavisnih socijaldemokrata (2019)
[18] Statut Stranke demokratske akcije (2019)
[19] Statut Srpske demokratske stranke (2019)
[20] Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima (1948)
[21] Ured za reviziju BiH. (2017). Godišnji izvještaj revizije za 2016. (2017)
[22] Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije (1946)
[23] Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (1963)

Online izvori:

[1] Bomeštar, Nebojša i Jakšić, Duško 2011, *Cijena tranzicije i tranzicioni gubici u zemljama CEE sa posebnim osvrtom na BiH*, Makroekonomija.org, datum pristupa: 8.9.2021, http://www.makroekonomija.org/bih/cijena-tranzicije-i-tranzicioni-gubici-u-zemljama-cee-sa-posebnim-osvrtom-na-bih/
[2] Historijski muzej Bosne i Hercegovine 2020, *Religioskop*, Historijski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, datum pristupa: 18.7.2021, https://religioskop.ba/price/krsna-slava/
[3] Jahić, Vehid 2013, "Država urušenih vlada i osionih partiokrata", Republika, datum pristupa: 16.8.2021, https://www.ceeol.com/search/viewpdf?id=27684
[4] Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, Hrvatska enciklopedija, Mrežno izdanje 2012*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža datum pristupa: 16.3.2021, https://www.enciklopedija.hr/
[5] Nešić, Milan 2021, *Izveštaj Fridom hausa o zemljama u tranziciji: Srbija i Crna Gora drugu godinu zaredom nedemokratske države*, Glas Amerike, datum pristupa: 12.9.2021, https://www.google.com/amp/s/www.glasamerike.net/amp/fridom-haus-izvestaj-zemlje-u-tranziciji-srbija-i-crna-gora/5867417.html
[6] Nodia, Gia/ Cenușă, Denis/Minakov, Mikhail 2017, *Democracy and its Deficits: The path towards becoming European-style democracies in Georgia, Moldova and Ukraine*, CEPS, datum pristupa: 12.9. 2021, https://3dcftas.eu/
[7] Proleksis enciklopedija, *Demokratizacija*, datum pristupa: 12.9. 2021, https://proleksis.lzmk.hr/17332/
[8] Rakić-Vodinelić Nove političke stranke – nove opcije ili samo popunjavanje političkog prostora, Beton, datum pristupa: 16.3.2021, http://www.elektrobeton.net/armatura/nove-politicke-stranke-nove-opcije-ili-samo-popunjavanje-politickog-prostora/
[9] Srna 2021, *SPC sutra proslavlja Petrovdan*, Portal RTRS, datum pristupa: 18.7.2021, https://lat.rtrs.tv/vijesti/vijest.php?id=438099

UNIVERZITET U SARAJEVU – FAKULTET POLITIČKIH NAUKA
IZJAVA o autentičnosti radova

FAKULTET POLITIČKIH NAUKA	Obrazac AR
UNIVERZITET U SARAJEVU – FAKULTET POLITIČKIH NAUKA IZJAVA o autentičnosti radova	Stranica **1** od **1**

Naziv odsjeka i/ili katedre: Politologija / Upravljanje državom
Predmet: Globalizacija i političko upravljanje

IZJAVA O AUTENTIČNOSTI RADOVA

Ime i prezime:	Dženis Gasal
Naslov rada:	Kolektivistička politika i partokratske prakse u postdejtonskoj Bosni i Hercegovini
Vrsta rada:	Završni magistarski rad
Broj stranica:	145

Potvrđujem:

- da sam pročitao/la dokumente koji se odnose na plagijarizam, kako je to definirano Statutom Univerziteta u Sarajevu, Etičkim kodeksom Univerziteta u Sarajevu i pravilima studiranja koja se odnose na I i II ciklus studija, integrirani studijski program I i II ciklusa i III ciklus studija na Univerzitetu u Sarajevu, kao i uputama o plagijarizmu navedenim na web stranici Univerziteta u Sarajevu;
- da sam svjestan/na univerzitetskih disciplinskih pravila koja se tiču plagijarizma;
- da je rad koji predajem potpuno moj, samostalni rad, osim u dijelovima gdje je to naznačeno;
- da rad nije predat, u cjelini ili djelimično, za stjecanje zvanja na Univerzitetu u Sarajevu ili nekoj drugoj visokoškolskoj ustanovi;
- da sam jasno naznačio/la prisustvo citiranog ili parafraziranog materijala i da sam se referirao/la na sve izvore;
- da sam dosljedno naveo/la korištene i citirane izvore ili bibliografiju po nekom od preporučenih stilova citiranja, sa navođenjem potpune reference koja obuhvata potpuni bibliografski opis korištenog i citiranog izvora;
- da sam odgovarajuće naznačio/la svaku pomoć koju sam dobio/la pored pomoći mentora/ice i akademskih tutora/ica.

Mjesto, datum **Potpis**
Sarajevo 11.01. 2022. Dženis Gasal